

13
ПАИБ
11187
ИЗН

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V.TIRNOVO

ТОМ VIII

КНИГА 2

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

TOME VIII
LIVRE 2, FACULTE D'HISTOIRE
ANNEE 1970—1971

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ТОМ VIII
КНИГА ВТОРА, ФАКУЛТЕТ ЗА ИСТОРИЯ
ГОДИНА 1970—1971

77A110
511 87

93/94

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. Велизар Велков, доц. Петър Горанов (отговорен редактор),
доц. Любен Белмустаков, доц. Борислав Примов, гл. асистент Ян-
ка Николова (секретар).

1959/1983

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО Д

Техн. редактор Н. Минчева

Коректор Ст. Радойчева

Дадена за набор на 1. II. 1973 г.

Подписана за печат на 21. VI. 1973 г.

Излязла от печат на 30. VI. 1973 г. Лит. група II-6. Печатни коли 16. Издателски коли 16.

Издателски № 20767.

Формат 65/92/16.

Тираж 660.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2 Исторически факултет 1970/1971
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 2 Faculté d'histoire 1970/71

ВЛАДИМИР ПОПОВ

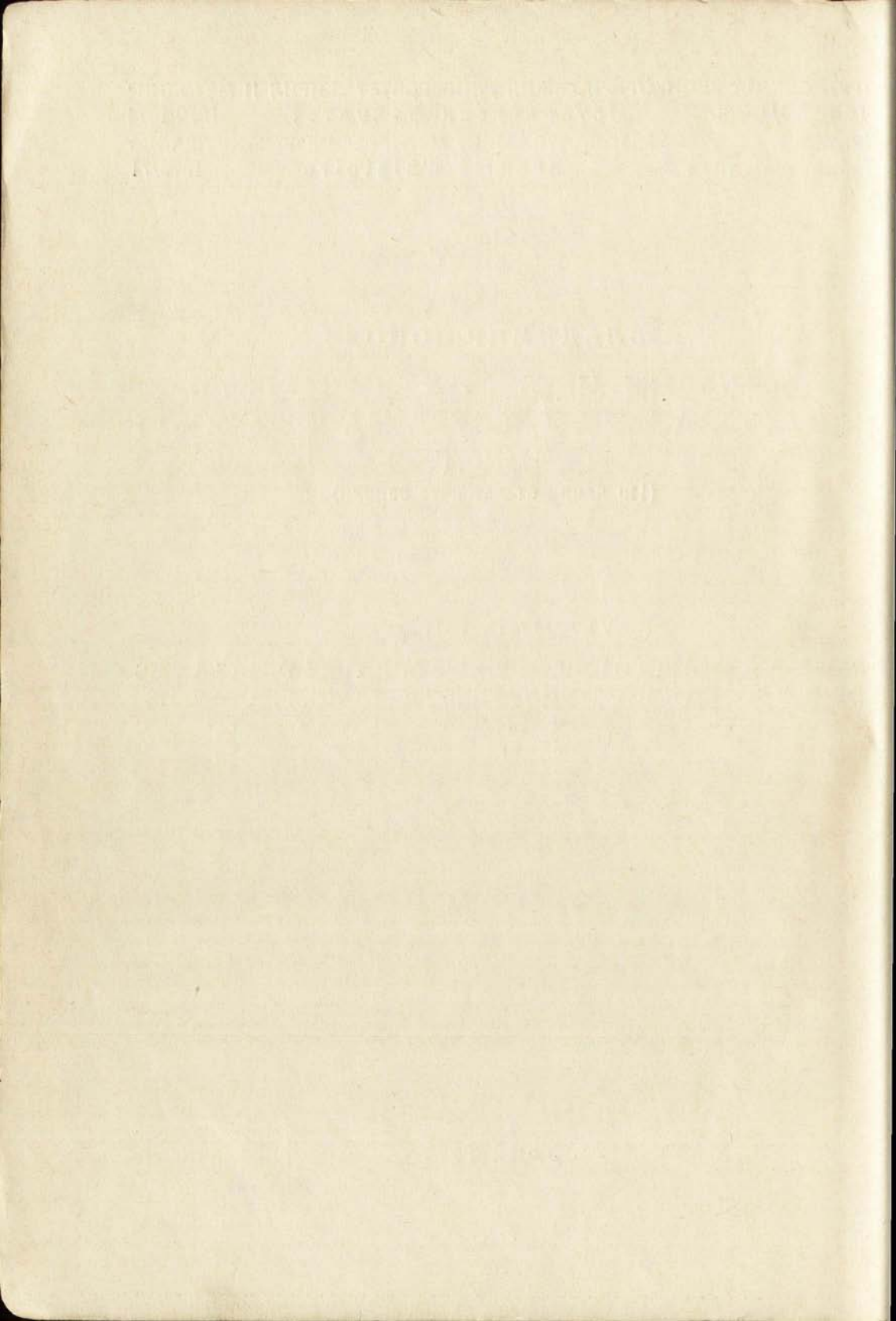
ОСНОВНИ ЧЕРТИ НА СОЦИАЛНО-
КЛАСОВАТА СТРУКТУРА НА ХЕТСКОТО
ОБЩЕСТВО

(По данни от хетските закони)

VLADIMIR POPOV

TRAITS CARACTERISTIQUES DE LA STRUCTURE DES CLASSES
DE LA SOCIETE HITTITE (D'APRES LES DONNEES DES LOIS
HITTITES)

СОФИЯ 1973

Изясняването на социално-класовата структура е един от най-важните въпроси при проучването на хетското общество. Социално-класовото устройство на хетската държава в неговите общи и специфични моменти е сравнително слабо проучено в сравнение с останалите древноизточни общества. Засега в историческата наука все още липсват изследвания в тази насока. За няколко десетилетия е направено твърде малко за изясняването на социалната и класова картина на хетското общество. Основната причина за това положение би следвало да се търси както в липсата на достатъчно писмени сведения, така и в относителната младост на марксистическата хетология, която единствена отдава необходимото внимание на социалните проблеми. Що се касае до буржоазната хетология, в случаите, когато се засяга хетското общество, отделните изследователи винаги изхождат от различни методологически позиции, като без да изясняват характерните особености и закономерности в обществения развитие, определят хетското общество като феодално.

Пръв отделя сериозно внимание на социално-класовите проблеми в хетската държава В. В. Струве. В обширна студия за хетското общество той стига до извода, че то било типично робовладелско, с изявена класова структура, като основните класи били робите и робовладелците.¹ Постановките на В. В. Струве в тази работа в последно време се явяват вече практически остарели.² За класовия робовладелски характер на хетското общество В. В. Струве пише и по-късно в статия за „хуманността“ на хетските закони.³

В научно-популярен очерк за историята на хетите подобен възглед изказва и друг съветски историк — К. К. Зелин.⁴

Без да разглежда подробно социалната структура на хетското общество, Г. Контено изказва мнение, че то се състояло от две основни класи — овободни хора и роби, и че в него липсва междинната класа, както например във Вавилон.⁵

Известно внимание на социалното устройство на хетската дър-

¹ В. В. Струве, Хеттское рабовладельческое общество как тип военного рабовладельческого общества (= Очерки социально-экономической истории Древнего Востока, Известия Государственной Академии Историй материальной культуры, вып. 97, 1.1.—Л., 1934.

² Вж. Н. М. Постовская, Изучение древней истории Ближнего Востока в Советском Союзе (1917—1959), М., 1961, стр. 103.

³ В. В. Струве, О „гуманности“ хеттских законов, Вестник древней истории (по-нататък ВДИ), 1947, 4, стр. 11—20.

⁴ К. К. Зелин, Хетты и хеттская культура, Исторический журнал, 1937, 3/4 стр. 187—201.

⁵ G. Contenu, La civilisation des hittites et des mitanniens, Paris, 1934, p. 169.

жава обръща и Л. Делапорт. Той пише, че хетското общество било съставено от две основни категории — господари (сеньори) и народ, които формирали няколко класи. Като се изключи царят, класата на господарите била съставена от малки васални царе, князе, управители на области, върхушка на жречеството от свещените градове, военни и различни цивилни лица. Средната класа се състояла от войници, земеделци (означени като фермери), занаятчии и земеделски работници. Тази класа авторът сравнява с академичната категория „мушкенум“. Занаятчиите и селскостопанските работници били едно стъпало по-ниско от войниците и фермерите. Робите образували най-ниската класа от населението, като тяхното положение било различно и зависело от положението на господарите им.⁶ Уточнявайки характеристиката на хетското общество, Л. Делапорт пише по-късно, че то било типично феодално. На тази основа, като има пред вид особеностите в развитието на феодална Европа, Л. Делапорт пише, че Новата хетска империя (XV—XIII в. пр. н. е.) била подобна на абсолютна феодална монархия.⁷

Определен принос за изясняването на класовата структура на хетското общество внася и В. Коросец, който в кратка студия изследва статута на робите. От това изследване се вижда, че робите не могли да се разглеждат като класа по подобие на класата на робите в античните общества.⁸

За феодален характер на хетската държава пише и Б. Хрозни. Той отбелязва наличието на междинна категория население, което нарича „депортирано“.⁹ Сериозно проучване на тази т. нар. категория „депортирано население“ прави С. Алп, който, като използва различни писмени източници, отбелязва, че тези лица, които в текстовете са означени като NAMRA, представляват пленено население, което се използва твърде широко в хетската държава в различните сфери на икономиката, във военния живот и другаде.¹⁰

В обширната си монография върху хетските закони Е. Нюфелд разглежда класовата структура сравнително по-подробно. Авторът пише, че в хетското общество основна класа била класата на господарите. На нея било противопоставено селското население, което доставяло икономическата основа за съществуването на господарите. Освен това авторът изказва предположение, че в хетското общество се срещали трите основни класи, които са познати от старовавилонското общество. Според него обаче е трудно да се установи точно кои елементи са били причислени към класата на полусвободните хора, тъй като класата на робите се състояла главно

⁶ L. Delaporte, *Les Hittites*, Paris, 1936, p. 183—185.

⁷ L. Delaporte, *Le Proche-Orient asiatique* (= „Clio“, *Les peuples de l'Orient Méditerranéen*, vol. 1, Paris, 1938, p. 196—207.)

⁸ V. Korosec, *Einige Beiträge zum hethitischen Sklavenrecht* (= *Festschrift Paul Koschaker*, Weimar, 1939, T. III, S. 127—139).

⁹ B. Hrozný, *Histoire de l'Asie Antérieure, de l'Inde et de la Crète*, Paris, 1947, p. 202.

¹⁰ S. Alp, *Die sociale Klasse der NAMRA — Leute und ihre hethitische Bezeichnung*, *Jahrbuch für kleinasiatische Forschung*, I, Berlin, 1950—1951, S. 113—135.

от елементи, които, ако и да са се различавали твърде малко едни от други, са запазвали една форма, напълно различна от тази на класата на свободните хора. Полусвободните хора, които съставлявали средната и долната класа, включвали всички лица, които не принадлежали към класата на робите. В тази категория Е. Нюфелд включва войници, наематели на земя и др. Статутът на тези лица бил почти идентичен, но се различавал твърде много от този на робите. Що се касае до робите, според автора те били твърде много в хетската държава. Робският институт породил наличието на различни социални групи, които по статут били близки до робите. Към тях авторът отнася NAM.RA, IR.E.NA, IR.DUMU.LUGAL, IU.hipragas. LU.AGRIG и др.¹¹

Взгледите на Е. Нюфелд са възприети в много отношения от О. Р. Гърни, който в книгата си за хетите приема отбелязаната по-горе социална структура. Според него основните класи били две — господари и народ. Класата на народа била съставена от селяни земеделци, различни занаятчии и други лица. По отношение на робите авторът пише, че те се разглеждали като движима собственост на техните господари.¹²

В коментара към хетските закони И. М. Дяконов разглежда накратко и основните черти на класовата и съсловна структура. Авторът изтъква, че поради относително ниския уровень на развитие на производителните сили хетското общество не било още напълно робовладелско. Наред с развитието на робовладението се срещали и други форми на експлоатация, главно кабални и патриархални, които обуславяли известна широта в социалната структура. И. М. Дяконов отбелязва, че в количествено отношение основна фигура в хетското общество бил свободният общинник. От този факт може да се заключи, че и в социално отношение свободните общинници били основната категория население. Свободните общинници били едновременно обикновени труженици и дребни робовладелци. Над тях стояла категорията на робовладелската аристокрация, съставена от военачалници, жреци и представители на знатните родове.¹³

На тези въпроси И. М. Дяконов се спира и по-късно в студия за хетското общество, където обръща най-голямо внимание на социалната категория на свободните общинници, означавани като LU.GIS.TUKUL¹⁴. Ред въпроси от подобно естество И. М. Дяконов разглежда в последно време в изследването си върху структурата на обществата в древния Изток.¹⁵

Някои проблеми от социално-класово естество третира и Х. Г.

¹¹ E. Neufeld, *The Hittite Laws*, London, 1951, p. 119—121.

¹² O. R. Gurney, *The Hittites*, Harmondsworth, 1964, p. 67—72.

¹³ И. М. Дяконов, Коментарий к хетским законам, ВДИ, 1952, 4, стр. 285—286.

¹⁴ I. M. Diakonoff, *Die hethitische Gesellschaft*, *Mitteilungen des Institut für Orientforschung*, XIII, 3, Berlin, 1967, S. 313—366.

¹⁵ И. М. Дяконов, Проблемы собственности. О структуре общества Ближнего Востока до середины II ты. до н. э., ВДИ, 1968, 3, стр. 3—27; 4, стр. 3—40.

Гютербок в статия за проблемите на властта и законите в хетската държава. Като отбелязва, че класовата структура не е напълно ясна, Х. Г. Гютербок приема наличието на две класи — свободни и роби. Към класата на свободните той отнася жреците, аристокрацията и по-дребните държатели на земя от редиците на обикновения народ. Авторът приема и една междинна класа, която според него има положение на вавилонските „мушкенум“ и средновековните английски „серви“.¹⁶

Според М. Римшнайдер в хетското общество са намерили отражение две класи — свободни и роби.¹⁷

Най-голям принос в изясняването на социално-класовата структура на хетското общество прави Е. А. Менабде. В две отделни студии авторът изследва проблемите на робовладението.¹⁸ Тези работи представляват пръв сериозен опит за научна постановка и решение на въпроса за хетското робовладение.

В изследване за статута на робите в хетското право две социални класи — свободни и роби — приема и В. Соучек.¹⁹

При разглеждането на социалната картина от гледището за феодалния характер на хетското общество изхожда и А. Гьотце. Основна класа според него представляват „господарите“. А. Гьотце обаче не описва подробно тази категория, а споменава само, че тя имала определени военни функции по подобие на рицарите. Друга категория според него били селяните, които живеели в селата. Те принадлежали към класата на свободните, но по начало били основно население на някой храм или дворец, като очевидно работели за съответните господари. Заедно със селяните живеели работници с различни задачи. Те също принадлежали на някой храм, царски домен или изобщо на някой господар. Тяхното социално положение било много ниско. В някои случаи те се приравнявали с робите. Според А. Гьотце имало и една друга социална категория, определена в текстовете с шумерската идеограма NAM.RA. Авторът превежда този термин като „депортирано население.“ Хората от тази класа били свободни, но живеели винаги в определени землени райони, поселища или храмове, които не могли да напускат. Властта ги местела на различни места с цел да задоволява нуждата от работна сила. Най-ниска класа според А. Гьотце били робите.²⁰

Някои въпроси от социално-класовата организация на хетите са

¹⁶ H. G. Güterbock, Authority and Law in the Hittite Kingdom (= Supplement to the Journal of the American Oriental Society), vol. 74, New Haven, 1954, p. 16—24).

¹⁷ M. Riemschneider, Le Monde des Hittites, Paris, 1955, p. 42.

¹⁸ Э. А. Менабде, Некоторые вопросы развития института рабства в хетском государстве (Автореферат диссертацией на соискание степени кандидата исторических наук), Тбилиси, 1956 (н. в.), Э. А. Менабде, О рабстве в хетском государстве, Переднеазийский сборник, М., 1961, стр. 11—56.

¹⁹ V. Souček, Einige Bemerkungen über status libertatus und status servitutis im hethitischen Recht (= Charisteria orientalia, Praha, 1956, S. 316—320).

²⁰ A. Goetze, Kleinasien, 2. Aufl. München, 1957, S. 104—107.

застъпени бегло и в изследванията на Е. Кюк²¹, Е. Кавеняк²², И. Менделсон²³, Р. Фоле²⁴, Х. Отен²⁵, П. Гарели²⁶ и др.

Както се вижда от приведени мнения, представите за социално-класовата структура на хетското общество са твърде различни. Това положение се обуславя от различния методологически подход на авторите. Трябва да се отбележи, че от всички посочени мнения най-правдоподобни и издържани в научно отношение са тези на И. М. Дяконов и Е. А. Менабде. За съжаление изследванията на двамата автори в това направление не са още напълно завършени. Характерна слабост на буржоазните историци е, че при разглеждането на социално-класовите въпроси подхождат твърде повърхностно, като се спират главно на някои несъществени страни от положението на различните категории. В този смисъл липсва каквато и да е характеристика и отделните автори се задоволяват предимно с описателни елементи. При това не се използват достатъчно рационално данните, които се намират в законите.

Хетските закони съдържат важни сведения за социалната организация на хетското общество, макар че по наше мнение тези данни не могат да задоволят съвременните научни нужди в това направление. Най-широко и в най-голяма степен са застъпени в законите обикновените свободни граждани. За тях се говори в повече от половината от параграфите. В текста обикновено те се предават с идеограмата LU като LU EL-LUM и с някои други идеограми. Лицата от тази категория са известни още като свободни общинници. В качеството си на такива те били основното население на хетската държава. Ето защо не можем да не се съгласим с твърдението на И. М. Дяконов, че в количествено отношение свободният общинник бил основната фигура в хетското общество.²⁷ Главната характеристика на лицата от тази категория се обуславя от обстоятелството, че те принадлежали към дадена териториална община, т. е. явявали се членове или граждани на такъв общинен колектив. Това обстоятелство определя и целия комплекс права и задължения, т. е. статута на свободните общинници. Ето защо само в качеството си на граждани на териториалната община свободните общинници могли да осигуряват правата си в различни аспекти.²⁸ Пълноправен граж-

²¹ E. Cuq, *Études sur le droit babylonien, les lois assyriennes et lois hittites*, Paris, 1929, passim.

²² E. Cavaignac, *Le problème hittite*, Paris, 1936, p. 104—109.

²³ I. Mendelsohn, *Slavery in the Ancient Near Eastern*, New York, 1949, passim.

²⁴ R. Follet, *Les lois Hittites* (= *Mélanges de l'Université Saint Joseph T. XXV, F. I, Beyrouit, 1935, passim*).

²⁵ H. Otten, *Das Hethiterreich* (= *Kulturgeschichte des Alten Orient*, Herausg. von Hartmut Schmökel, Stuttgart, 1961, S. 386—397).

²⁶ P. Garelli, *L'Asie Occidentale ancienne* (= *Histoire générale du Travail*, p. 51—104), Paris, 1961.

²⁷ И. М. Дяконов, *Комментарий*. . . , стр. 286.

²⁸ Виж. например И. М. Дяконов, *Проблеми економики*. . . ВДИ, 1968, 3, стр. 4.

данин в обществата на древния Изток и в частност и в хетското общество можел да се явява само този, който бил юридически способен да осъществява право на собственост.²⁹ Тъй като правото на собственост се обуславяло от членството в дадена община, то пълноправен гражданин във всички случаи можел да бъде само свободният общинник. Трябва да се има пред вид обаче, че към XIII в. пр. н. е. поради разлагане на старите форми на общественно-политическия живот това положение започнало да търпи промяна, като членството в общината започнало да губи предишната си значимост.

Лицата LU (LU EL-LUM) били в пълния смисъл на думата общинници и пълноправни граждани. Това положение се доказва от възможността тези лица да се явяват неограничени собственици на различни материални блага. Така например от законите се вижда, че те могли да притежават различни домашни животни, инвентар, жилищни и стопански постройки, роби и др. Особено важно се явява обстоятелството, че тези лица били собственици на земя — най-напред в самата община, а към XIII в. пр. н. е. извън нея.³⁰ Законите показват категорично, че лицата LU EL-LUM притежавали и имали на свое разположение роби, по отношение на които били квалифицирани като господари. Това представя свободните общинници като робовладелци. До нас не са дошли никакви частноправни хетски документи, както например от Месопотамия, и само от хетските закони трудно може да се определя относителната част на робовладелците от състава на свободните общинници, тъй като във отсъствие е, че всички свободни общинници не могли да бъдат робовладелци.

Социалното положение и обществената значимост на лицата от категорията LU EL-LUM се вижда нагледно от особените грижи, които законите полагат за тях. Главно значение има гарантирането на правото им на собственост. Законите предвиждат ред предпазни мерки за защита на собствеността, правата и личността на тези лица. Наказанията, композициите и компенсациите, които се предвиждат за различни правонарушения срещу тях, са практически най-високите в сравнение с мерките в полза на останалите социални съсловия.

От законите се вижда, че на свободните общинници рязко били противопоставени лицата от категорията IR или GEME (за жени). Тази категория обикновено означава лица в робско положение. За роби и отношенията между тях и свободните лица се говори в много параграфи.

Категорията IR (GEME) се употребява в някои текстове и в друг смисъл, като обикновено означава слуги, подчинени лица и т. н. Би могло да се допусне, че чрез идеограмата SAG.GEME.IR.MES мо да се означават случаи, когато някои лица, без да имат статут на роби, се разглеждат като „роби и слуги“ по отношение на царя или

²⁹ Пак там, стр. 4.

³⁰ Виж например § 4 от Трета таблица на хетските закони, ВДИ, 1952, 4, стр.

някое високопоставено лице. По такъв начин сравненията имат предимно морален характер. Би могло да се предположи също, че чрез тази идеограма понякога се означавали и лицата, които работели в личния царски домен и които по статут не били роби. Така например в параграф 52 се говори за роб на царския син, който бил земеделец. Това лице имало практически много по-големи права от обикновените роби, за които се говори в законите. От това може да се заключи, че въпросните лица SAG.GEME.IR.MES могат в някои случаи да се разглеждат като част от т. нар. „царски хора“, т. е. хора на царската земя.

Много широко е застъпена в законите категорията LU.GIS.TUKUL. В превода на тази идеограма съществуват някои различия — тя се превежда като „войн“ или като „занаятчия“.³¹ Вън от съмнение е, че едновременното значение на тези два превода е практически невъзможно за употребата на тази идеограма в даден текст. Ако се съди по смисъла на параграфите, в които тя е употребена, може да се мисли, че се касае за „войн“ или буквално „човек на оръжието (или оръдието)“. При това в смислово отношение идеограмата е употребена в случаи, когато се разглеждат задълженията при изпълнението на военната повинност „сахан“. Като се има пред вид, че повинността „сахан“ представлява военно задължение срещу получен земен участък от териториалната община, може да се заключи, че споменатата категория или, така да се каже, „военнозадължените“ били свободни лица, които живеели в рамките на определена териториална община и които чрез тази община получавали земя срещу посочените задължения. Тъй като в случая земята била условно владение, лицата LU.GIS.TUKUL се различавали значително от лицата LU.EL-LUM или LU които в качеството си на свободни общинници били собственици на своите участъци. От друга страна, и двете категории живеели в пределите на териториалната община, поради което могли да се считат за общинници. Лицата LU обаче могат да се категоризират напълно като свободни общинници, които не били стопански задължени, тъй като били собственици, а не условни владетели на земя и друго имущество. Лицата LU.GIS.TUKUL били също общинници, но тяхната свобода била практически ограничена от повинностните задължения, срещу ползуваната от тях царска (държавна) земя, с която общината ги обезпечавала. Ако се съди по параграф 39, може да се заключи, че между тези две категории не съществувала практически голяма разлика в юридическо и друго отношение, тъй като всеки свободен човек-общинник можел да наеме земя срещу изпълнението на повинността „сахан“, т. е. всеки LU можел да стане LU.GIS.TUKUL без да промени значително социалното си положение. Особено красноречив в този смисъл е параграф 46, в който се отбелязва, че всеки свободен човек

³¹ J. Friedrich, Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952, S. 283, работник“, „занаятчия“; И. М. Дунаевская превежда във ВИД, 1952, 4, стр. 259—284 „войн“; а В. В. Иванов — „ремесленник“, Хрестоматия по истории Древнего Востока, под ред. В. В. Струве и Д. Г. Редер, М., 1963, стр. 309—326.

може да притежава в общината своя собствена земя като „ивару“ (т. е. като наследствена част) и едновременно с това да има „сахан“, т. е. да бъде военно задължен, понеже можел да ползува и повинностни земи.

Независимо от всичко това между свободните общинници и лицата LU.GIS.TUKUL съществувала сределена социална разлика. Военнозадължените лица били обвързани към ведомството, което им давало земя за ползуване. В случая това ведомство — собственик на повинностните земи, бил царят (или дворецът), поради което лицата LU.GIS.TUKUL били обвързани и задължени към царя (или към двореца). Съществена особеност при това било обстоятелството, че лицата LU.GIS.TUKUL наемали повинностните земи само посредством общината. Като се има пред вид, че свободните общинници били самостоятелни и независими производители, може да се заключи, че в LU.GIS.TUKUL превръщали тези от общинниците, чиято стопанска самостоятелност и независимост се влошавали. Развитието на формите на собственост и на стоково-паричните отношения засилвало разслоението сред свободните общинници, поради което една значителна част от тях се разорявали. По наше мнение LU.GIS.TUKUL представляват разорили се свободни общинници, които ползували чрез общината царския земен фонд, за да укрепят стопанската си самостоятелност и да намерят изход от тежкото положение, в което изпадали вследствие процесите на имущественото разслоение. Ето защо тези лица, макар и да били по юридически статут общинници, образували обособена социална категория, която в обществено положение била на едно стъпало по-ниско в сравнение със свободните общинници от категорията LU.

По подобие на SAG.GEME.IR.MES лицата от категорията LU.GIS.TUKUL могат да се разглеждат като „царски хора“ или по-точно като част от „царските хора“.

В законите и в другите текстове хетските „царски хора“ най-често се означава с идеограмата LU IL-KI. Тази идеограма означава лица, задължени с различни повинности, или буквално „хора на служба“. Така например за LU IL-KI се говори в параграфи 40, 30 от трета таблица и др. В хетските закони се наблюдава рязко противопоставяне на свободните лица LU и лицата LU IL-KI като хора на служба.³² Ако се съди по параграфи 54 и 55, причисляването на жителите на хетската столица Хатушаш като свободни общинници към категорията LU IL-KI предизвикало твърде остър протест. Това свидетелствува без съмнение, че категорията LU IL-KI била съставена от зависими лица, които в социално отношение се различавали значително от свободните общинници.

От наличните данни в хетските закони трудно може да се твърди доколко категорията LU IL-KI олицетворява всички лица на служба, т. е. всички повинностно задължени лица. Параграфи 40 и

³² Виж И. М. Дьяконов, Проблемы собственности. . . ВДИ, 1967, 4, стр. 31; от него, Проблемы экономики. . . ВДИ, 1968, 4, стр. 26.

30 от трета таблица дават основание да се мисли, че между лицата от категориите LU.IL-KI и LU.GIS.TUKUL съществувала твърде голяма близост. Ето защо може да се смята, че в много отношения тези категории се покривали. Независимо от това обаче трябва да се изтъкне, че категорията LU.IL-KI имала по-широко съдържание, поради което могла да включва категорията LU.GIS.TUKUL, като част от цяло. За разлика обаче от категорията LU.GIS.TUKUL, която както бе отбелязано, означава повинностно задължени лица от състава на териториалната община, категорията LU.IL-KI има по-универсално значение и означава „царски хора“ въобще или, по-точно казано, означава повинностно задължени лица срещу ползването на царска земя извън пределите на териториалната община.

Съществена особеност на лицата LU.IL-KI включително и на LU.GIS.TUKUL било, че те не били собственици, а само условни държатели на земята, която обработвали.³³

Друга социална категория, за която законите дават сведения, е категорията NAM.RA. За тази категория се споменава например в параграф 40. Шумерската идеограма NAM.RA обикновено означава пленено цивилно население. В известни случаи може да се касае и за военнопленници. Някои автори превждат NAM.RA като депортирано население.³⁴ Параграф 40 и някои други текстове³⁵ дават сведения, че лицата от категорията NAM.RA били едни от основните производители на царските (държавните) земи. Като такива те били част от „царските хора“. В социално отношение лицата NAM.RA стояли много по-ниско от категорията LU.GIS.TUKUL. От параграф 40 обаче се вижда, че в някои случаи лицата NAM.RA могли да променят статута си и да се превръщат в LU.GIS.TUKUL. Това бил един от начините да се попълва съставът на задължените с военна повинност лица. В хетската държава, както впрочем и в много други страни, съществувала практика при особени случаи част от плененото при войни чуждо население да бъде изпратено във войската. Така например в анализите на хетския цар Муршил II се съобщава, че 3000 души NAM.RA от страната Тукама били изрлатени във войската.³⁶ Като се има предвид тази практика, лесно е да се обясни сведението от параграф 40, че някои NAM.RA могли да се превръщат в LU.GIS.TUKUL.

Като пленено население може да се тълкува и категорията LU.hi-ra-gas, за която дават сведения параграфи 48 и 41. И. М. Дунаевска е на мнение, че в тези параграфи се касае за фонетическо написване на идеограмата LU.A.SI, чието значение не е ясно. Тя предполага, че е твърде възможно тази идеограма да е равнозначна на

³³ Виж например И. М. Дьяконов, Проблемы экономики..., ВДИ, 1968, 4, стр. 26.

³⁴ Виж например A. Goetze, Kleinasien, S. 106; По въпроса за NAM.RA виж по-подробно S. Alp, Die sociale Klasse der NAM.RA — Leute und ihre hethitische Bezeichnung, Jahrbuch für kleinasiatische Forschung, I, 1950, S. 113—135.

³⁵ S. Alp, Die sociale..., S. 113.

³⁶ A. Goetze, Die Annalen des Mursilis II, Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, 33, Leipzig, 1933, S. 136.

NAM-RA т. е. да се касае за два различни начина на изписване на една и съща категория.³⁷ Като се имат пред вид ограниченията, които тези два параграфа предвиждат за категорията LU.hi-ra-gas може да се заключи, че лицата с такъв статут били твърде безправни и в социално отношение се намидали значително на по-ниско обществено стъпало в сравнение с лицата LU.GIS.TUKUL, и LU EL-LUM. Лицата LU.hi-ra-gas, живеели в общинни колективи, в които тяхната стопанска индивидуалност била сведена до минимум, тъй като законът забранявал абсолютно всякакви стопански и търговски сделки. Този статут показва лицата LU.hi-ra-gas като арендатори или земеделски работници на царска земя. От всичко това може да се мисли, че те били лица, които не разполагали с абсолютно никаква собственост, т. е. освен земя ползвали инвентар, зърно за посев, селскостопански постройки и други неща от царското стопанство, поради което могат да се разглеждат като „царски хора“.

В някои периферни райони на хетската държава се срещат сведения за наличието на категория LU.muskenutum, която напомня твърде много за вавилонските „мушкенум“. Преки сведения за LU.muskenu-tum за самата хетска държава няма. Според В. Соучек обаче под това наименование понякога фигурирали лицата LU.II-KI, т. е. „хората на служба“ или, както още се наричат „царски хора“.³⁸ Тази теза приема и И. М. Дяконов, според когото терминът LU.muskenu-tum бил вероятно неофициалното название на лицата LU.II-KI.³⁹

Хетските закони не съдържат преки сведения за наличието на аристократична прослойка. Някои автори, като И. М. Дяконов⁴⁰, А. Гьотце⁴¹ и други, допускат безусловно съществуването на аристокрацията, но за съжаление не внасят никакви пояснения по този въпрос.

Както се вижда от приведените данни, в хетските закони съществува рязко противопоставяне, от една страна, на свободни лица и роби и, от друга — на свободни лица и „царски хора“ или „хора на служба“.

Характерна особеност на пълноправните свободни лица, наречени свободни общинници, било това обстоятелство, че те могли да притежават в собственост земя и най-различни материални блага. Това право се обуславяло от принадлежността им към дадена териториална община. В количествено отношение те били основни фигури в хетското общество.⁴² В качеството си на собственици свободните общинници били подложени на силното въздействие на процеса на имуществената диференциация, вследствие на което се разорявали и се разселявали в социално отношение. Една малка

³⁷ И. М. Дунаевская, Хетские законы, ВДИ, 1952, 4, стр. 265, заб. 3.

³⁸ V. Souček, Die hethitischen Feldertexte, Archiv Orientalný, XXVII, 1959, S. 5—43.

³⁹ И. М. Дяконов, Проблемы собственности . . ., ВДИ, 1967, 4., стр. 31.

⁴⁰ И. М. Дяконов, Комментарий. . ., стр. 286.

⁴¹ A. Goetze, Kleinasien, S. 104.

⁴² И. М. Дяконов, Комментарий. . ., стр. 286.

част от тях диференцирали „нагоре“ и се превръщали в аристокрация, която, ако се съди по други данни, може да се охарактеризира като служеща. Друга част от общинниците диференцирали „надолу“, вследствие на което се разорявали икономически и някои от тях загубвали собствеността, която притежавали. В зависимост от това, дали тези лица запазвали връзките си с общината или ги прекъсвали, те променяли и социалното си положение. От тези разоряващи се общинници произлизала и категорията LU.HA.LA-SU, която се състояла от свободни по статут общинници, намиращи се в състояние на зависимост от други общинници. Друга част от обединяващите общинници, които загубвали връзките си с общината, се превръщали в зависими лица, чието социално положение било на по-ниска степен.

От законите и от други писмени източници може да се съди, че т. нар. зависимо население било зависимо по отношение на царя или двореца, поради което то се нарича „царски хора“ или „хора на служба“. За разлика от свободните общинници „царските хора“ или „хората на служба“ не били собственици, а само държатели на земя и други средства за производство, които били собственост на царя или двореца. „Царските хора“ били основната работна сила в сферата на царското (дворцово-държавното) стопанство.⁴³ Като правило те стоели извън рамките на териториалната селска община, която била съставена от свободни лица.

Като „хора на служба“ могат да се смятат и всички лица, които били работници в храмовите стопанства и зависели от храмовете.

„Царските хора“ или „хората на служба“ не представлявали единна маса по социален състав и обществено положение. Те били съставени от няколко социални категории, чието положение зависело от условията и обстоятелствата, при които отделните лица се превръщали в държатели на царска (дворцова) собственост.

От „царските хора“ най-високо стоели лицата от категорията LU.GIS.TUKUL. Те се разглеждали от законите като свободни общинници, които още не били скъсали напълно с общината. Тези лица ставали условни (повинностни) държатели на земя, тъй като вследствие на имуществената диференциация се разслагали и обеднявали. Като членове на общината те си запазвали правото на собственост и притежавали определена стопанска самостоятелност, макар и силно влошена. Ползуването на царски земи имало за цел да укрепи стопанската самостоятелност на тези свободни лица. Ето защо LU.GIS.TUKUL били едновременно и свободни лица в качеството си на свободни общинници, и зависими лица като повинностно задължени срещу ползуваната царска земя. Всичко това обуславяло наличието на твърде голяма разлика в социално отношение между лицата LU.GIS.TUKUL и другите социални категории от т. нар. „царски хора“ или „хора на служба“.

В най-голяма степен „царските хора“ или „хората на служба“

⁴³ И. М. Дьяконов, Проблемы экономики. . . , ВДИ, 1968, 4, стр. 26.

са застъпени чрез категорията LU IL-KI. Тази категория обхваща лица, които получават срещу задължение (служба) царска земя, а в много случаи и работен инвентар. Съществена особеност за тази категория е, че лицата, които я формирали, били загубили връзка с териториалната община, т. е. не били вече общинници. Това обстоятелство позволява LU IL-KI да бъдат отъждествявани като „мушкенум“.⁴⁴

Хетските закони дават сведения за известни паралели между категориите LU.GIS.TUKUL и LU IL-KI. Като се имат пред вид отбелязаните по-горе различия, общото в случая се свежда до факта, че лицата и от двете категории ползували срещу задължения царски земи. На тази основа понятието LU IL-KI означава човек на служба въобще, като в него може да се включи и понятието LU.GIS.TUKUL като част от цяло.

Друга социална категория в рамките на „царските хора“ или „хората на служба“ представлявали лицата LU.hipparas. Въпросът за LU.hipparas се нуждае от по-специално проучване, но независимо от това се вижда, че лицата от тази категория били част от „царските хора“.

Близки по положение до LU.hipparas били лицата, определени като NAM.RA. Като пленено население те принадлежели на царя и се намирили под контрола на царските ведомства. Указание за това дава параграф 40, в който се казва, че царят може да дава лица NAM.RA.NAM.RA заемали твърде ниско социално положение в състава на „царските хора“, макар и понякога да попълвали високостоящите социални категории.

Сходни по положение до категорията LU.hipparas и NAM.RA били лицата SAG.GEME.IR.MES в царските стопанства, т. е. робите на царя, които били производителни елементи. Лицата от тази категория могат да се квалифицират по-скоро като царски работници, отколкото като царски роби.

Самостоятелни обединени в социално отношение били робите. Тяхното обществено положение се различавало от това на всички останали категории. То било в същност и най-ниско.⁴⁵

През разглежданата епоха хетското общество, бидейки по същество раннокласово общество, съдържало елементи на няколко класа. По наше мнение в категоричен смисъл за развити класи в него не може да се говори. Използуването на понятието класа би следвало да има условен характер. От друга страна, хетското общество отдавна изживявало родово-общинната обществено-икономическа формация и на базата на утвърждаването на частната собственост и появата на експлоатацията се развивало по пътя към класово общество. В този смисъл би могло да се говори за две ос-

⁴⁴ Виж например V. Souček, Die hethitischen Feldertexte, Archiv Orientalny, 27, 1, 1959, S. 5—43, текст А; Вж, също И. М. Дьяконов, Проблемы собственности. . . , ВДИ, 1969, 3, стр. 31.

⁴⁵ Вж. по този въпрос В. П. Попов, О статусе рабов в хеттском царстве (по данным §§ 93—99 хеттских законов), ВДИ, 1969, 3, стр. 73—81.

новни класи: експлоатирани и експлоататори. Към класата на експлоататорите могат да се отнесат всички свободни лица, които притежавали в частна собственост или във владение средства за производство и експлоатирали чужд труд — на роби или други производители. Тази класа била съставена от различни социални прослойки, като родова и военно-служеща аристокрация, жречество, свободни общинници, някои условни и повинностни държатели и от други, които използвали чужд труд.

Втората основна класа била съставена от експлоатираното население. Към нея принадлежали всички, които не разполагали пряко и самостоятелно с продуктите от производствената си дейност. В основното си мнозинство тази класа била съставена от т. нар. зависими производители, които образували множество социални прослойки, и от роби.

Като елемент от тази класа робите имали самостоятелно обособен статут и в много отношения между тях и останалите зависими производители съществували големи различия, но се наблюдавали и твърде общи положения, поради което те не могат да се смятат като самостоятелно обособена класа. Разбира се, за робите била в действие тенденцията да се превърнат в класа от гръко-римски тип, но както в хетската държава, така и в другите страни на древния Изток тази тенденция останала недоразвита поради редица причини и особености, с които се характеризират обществата от този район.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВОЙ СТРУКТУРЫ ХЕТТСКОГО ОБЩЕСТВА

(по данным хеттских законов)

Владимир П. Попов

Резюме

Выяснение социально-классовой структуры — один из самых важных вопросов в изучении хеттского общества. Хеттские законы все еще недостаточно используются в этом отношении, несмотря на то, что они содержат интересные сведения о социальной организации хеттов.

Хеттские законы отражают разкое противопоставление, с одной стороны, свободных и рабов, а с другой, — свободных людей и „царских людей“ или „людей на службе“.

Характерной особенностью полноправных свободных лиц категории было то обстоятельство, что они могли быть собственниками земли и другого имущества. Это право обуславливалось их принадлежностью к территориальной общине. В количественном отношении они составляли основу хеттского общества.

В отличие от свободных общинников, „царские люди“ или „люди на службе“ категорий и др. не являлись собственниками, а только содержателями земли и других средств производства, которые находились в собственности царя или дворца. Промежуточное положение занимали лица категории, которые были повинностно-зависимыми общинниками, имеющими право на собственность.

В период XV—XIII в. в. до нашей эры рабовладельчество в хеттском государстве было все еще слабо развито. К этому времени хеттское общество можно охарактеризовать как раннее классовое общество, в котором сформировались два основных класса — класс эксплуататоров и клас эксплуатируемых. К классу эксплуататоров можно отнести всех свободных людей и тех „царских людей“, которые эксплуатировали чужой труд. К классу эксплуатируемых принадлежало большинство зависимых лиц и рабы, которые в социальном отношении уже обособились в отдельную группу.

TRAITS CARACTÉRISTIQUES DE LA STRUCTURE DE LA SOCIÉTÉ ET DES CLASSES CHEZ LES HITTITES

(D'après les données des lois hittites)

Vladimir P. Popov

Résumé

L'éclaircissement de la structure de la société et des classes est l'une des plus importantes questions dans l'étude de la société hittite. Sous ce rapport le recours aux lois hittites est encore insuffisant, quoiqu'elles contiennent des renseignements très intéressants sur l'organisation sociale des hittites.

Les lois hittites reflètent une frappante opposition: d'un côté les hommes libres et les esclaves et de l'autre, les hommes libres et les «hommes du roi», ou «hommes au service».

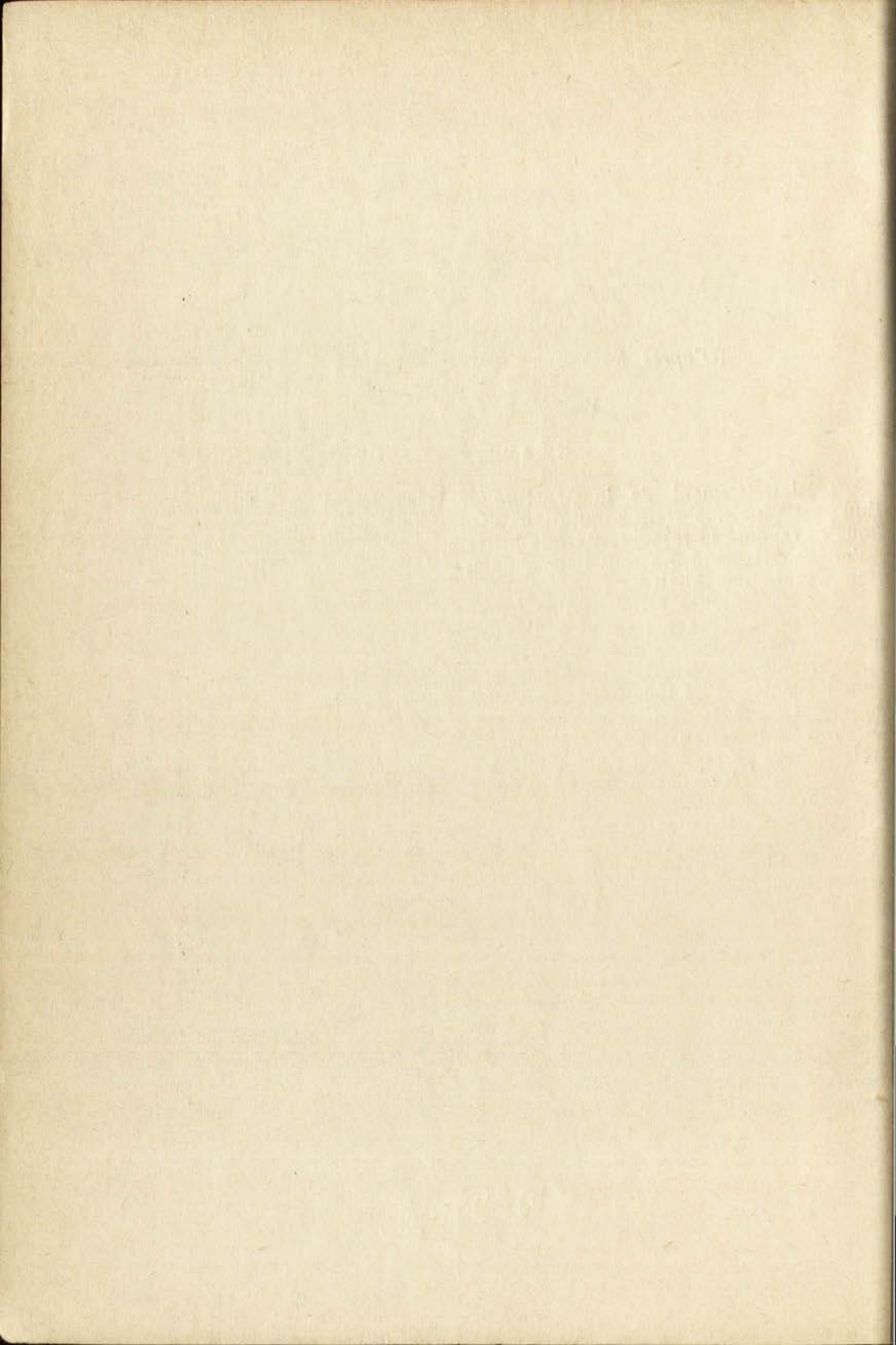
Particularité caractéristique des hommes libres de la catégorie «LU», hommes jouissant de tous les droits civiques était la circonstance, qu'ils pouvaient posséder en titre de propriétaires des terres et d'autres biens. Ce droit était conditionné par leur appartenance à une commune territoriale. Sous ce rapport ils étaient le fond de la population hittite.

A la différence des hommes appartenant aux communes, les «hommes du roi» ou «hommes au service» des catégories LU IL-KI, NAM, RA, LU. hipparas, etc. n'ont pas été propriétaires, mais uniquement louageurs de terre et de moyens de production, propriétés du roi ou du palais. Un statut intermédiaire réglait l'état des individus de la catégorie LU. GIS. TUKUL, qui tout en ayant le droit de propriété étaient membres de la commune et avaient l'obligation de différentes corvées.

Durant la période du XV au XIII siècle av. J. C. l'esclavage chez les Hittites était encore peu répandu. A cette époque là, la société hittite pouvait se caractériser comme une phase initiale de la société des classes dans laquelle se sont formées les deux classes principales: exploitants et exploités. Tous les hommes libres et ceux des «hommes du roi» qui exploient le travail d'autrui peuvent être considérés comme appartenant à la classe des exploitants. A la classe des exploités avaient appartenu la plupart des individus dépendants et des esclaves qui étaient formés en couche séparée au point de vue social.

1959/1983

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО Д

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2 Исторически факултет 1970/1971
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 2 Faculte d'histoire 1970/1971

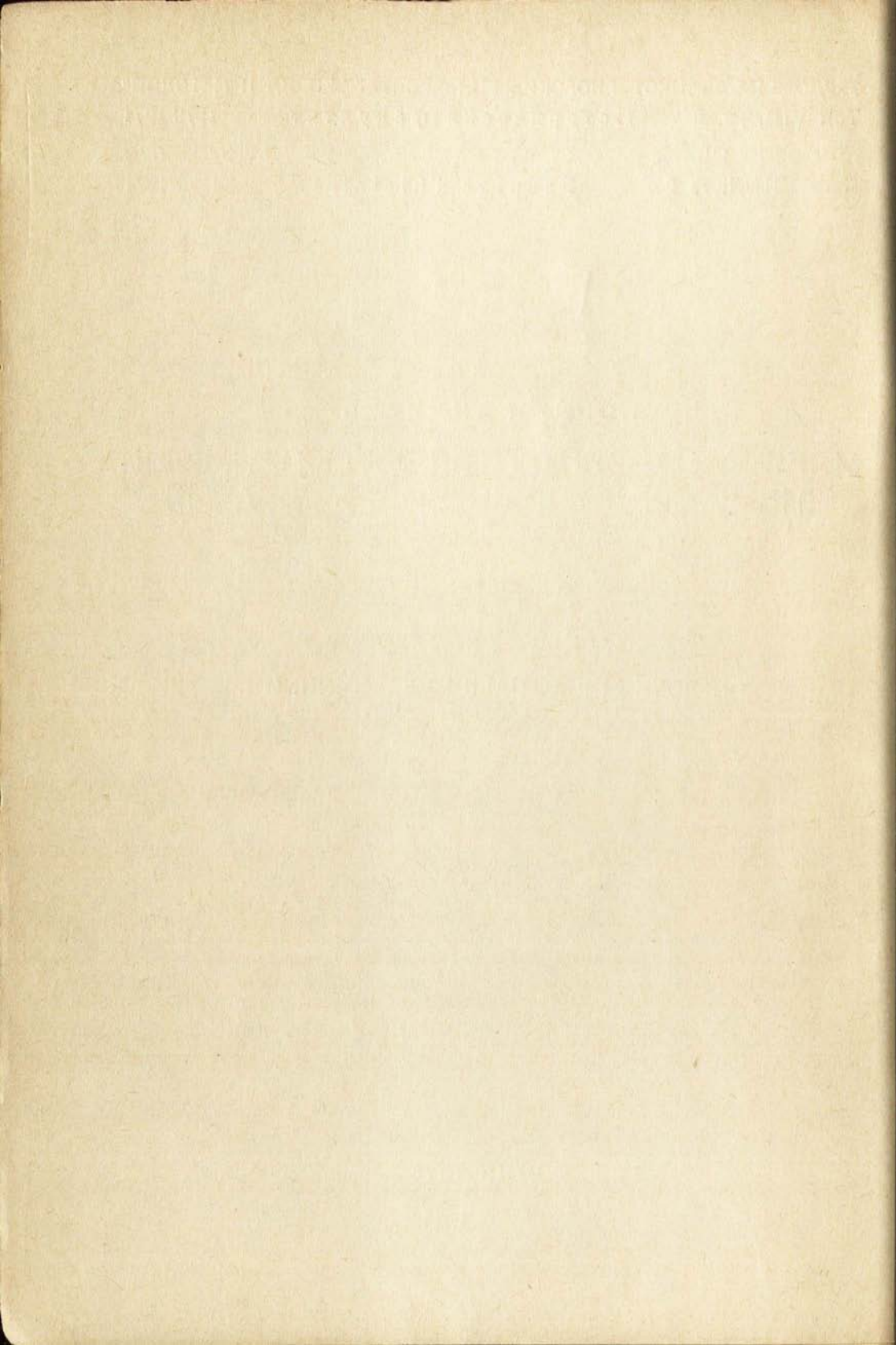
ИОРДАН АНДРЕЕВ

ИДЕЯТА ЗА ОБЩЕСТВЕННОТО ПРИМИРЕ-
НИЕ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

JORDAN ANDREEV

DIE IDEE ZUR SOZIALEN VERSOHNUNG IM
MITTELALTERLICHEN BULGARIEN

СОФИЯ 1973

Въпросите, свързани с историята и характера на общественно-политическата мисъл в средновековна България, стоят все още настрана от проблемите, разработвани от нашата историческа наука. Това подценяване е необяснимо, като се има пред вид фактът, че някои предварителни проучвания¹ подсказаха за съществуването на редица общественно-политически идеи, които се проявяват в духовния живот на средновековното българско общество. А изясняването на тези въпроси е в състояние да очертае във възможно най-пълнен вид духовния живот на това общество, да определи характера на различните обществени и идейни настроения, да улови тогавашната обществена психология, да охарактеризира политическите и обществени идеали на средновековния българин. Тогава зад надутите и книжни фрази на средновековната ни литература може да съзрем „търсения и стремежи, философски и научни размисли“² — една атмосфера на богат духовен живот. Не ще бъде пресилено да се каже, че без изясняването на тези въпроси нашите представи за българското средновековие няма да бъдат нито пълни, нито завършени.

Задачата, която си поставяме в настоящото изследване, е да проследим характерните черти в утвърждаването и развитието на една от тези общественно-политически идеи — идеята за общественото примирение. В системата на общественно-политическата мисъл идеята за общественото примирение заема особено важно място. То се определя от общото състояние на духовния живот на нашето Средновековие, подчинен преди всичко на философията и настроенията на феодалната класа. Или по-точно това се определя от онези задачи, които ѝ поставяла господстващата класа в борбата за налагането на своя идеологически диктат над обществото. Спираме вниманието си върху тази общественно-политическа идея, тъй като чрез нея най-ясно се изразява идеологическото господство на феодалната класа върху съзнанието и мирогледа на обществото.

Разбира се, никакво цялостно изложение не е известявало на средновековния българин същината и философията на идеята за общественото примирение и всеобщото съгласие между хората.

¹ И. Снегаров, Обществената мисъл в първата българска държава, (680—1018), сб. Славянска филология, т. V, С., 1963, с. 137—167, Д. Ангелов, Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България, ИП, VII, 1949/50, кн. 4—5, с. 493—508, Д. Ангелов, Светогледът на господстващата класа в средновековна България, образен в житийната литература, ИИИ, т. 14—15, 1964, с. 263—294.

² П. Динев, Старобългарски страници, Антология, С., 1968, с. 18.

И поради това до нас не е достигнало никакво систематическо изложение на нейните основни принципи и разпоредби. Този факт затруднява твърде много историческото изследване. Тези затруднения произтичат не толкова от точното формулиране на една или друга обществено-политическа идея. В общи линии те лесно биха могли да бъдат схванати и уточнени. Значителна трудност представлява конкретното проследяване на пътищата и формите на тяхното утвърждаване и развитие. Тук, разбира се, едва ли е необходимо да се изтъква липсата на достатъчен изворов материал — едно затруднение, с което се сблъскваме винаги при изследването на един или друг проблем от нашата най-стара история. Но докато при изследванията от друг характер това може да се компенсира с помощта на изворов материал от чужд произход, то при изясняването на духовния живот на българското средновековие това е направо невъзможно. Основния изворов материал, върху който може да се гради картината на различните идейни настроения от онова време, си остават произведенията на старобългарските книжовници. Само в техните съчинения могат да се доловят основните принципи на тогавашната обществена философия и формите на нейното разпространение сред обществото.

Един по-внимателен поглед върху средновековните ни книжовни паметници е достатъчен, за да ни убеди, че в тях е отразено формирането и развитието на идеологията на господстващата феодална класа. Това от своя страна ни задължава да преценяваме тези съчинения не само като догматично-религиозни и летописни паметници, а като политически трактати, в които е отразен целият духовен мир на епохата. В някои случаи тази преценка ќе отнася и до преводните съчинения, тъй като при тяхното превеждане се е изхождало не само от религиозни и естетически подбуди, но и от определени идеологически и класови позиции.

При изследването на идеята за общественото примирение трябва да се има пред вид и едно важно обстоятелство — фактът, че основните принципи на тази идея били заети и трансплантирани у нас от съседна Византия. Погрешно би било обаче да се смята, че тя била механически присадена у нас за нуждите на феодалната класа. В средновековна България тя била поставена при нови политически и обществени условия, които оказали решително влияние и за нейното по-нататъшно утвърждаване и развитие. У нас тази идея имала да решава конкретни исторически и класови задачи, различни от ония във Византийската империя. А това обстоятелство предоставяло възможности за по-нататъшно развитие, обогатявало я с нови теми, разнообразявало я по отношение на средствата, чрез които тя трябвало да въздейства върху съзнанието на народните маси. Само на тази основа могат да бъдат проследени новите черти, които запълват съдържанието на тази обществено-политическа идея на българска почва и ѝ придават един цялостен и завършен вид.

Най-общо идеята за общественото примирение в средновековна

България би могла да бъде формулирана като една грижливо разработена система от морални норми и задължения, които имали за цел да притъпят класовото недоволство, да отдалечат обикновения човек от проблемите на обществото чрез планомерното утвърждаване на идеята за гражданския мир и всеобщото съгласие между хората. Появата на тази теория била тясно свързана с промените, настъпили в българското общество през IX—X в. Установяването на феодалните отношения и налагането на християнската религия през средата на IX в. променят из основи духовния и политическия живот на българското общество. В борбата за по-пълно осъществяване на феодалната експлоатация се включила активно една нова идеологическа сила — християнската църква с нейните могъщи средства за духовно въздействие върху съзнанието на обществото. С християнската религия и нейната проповед започват първите организирани условия на господстващата феодална класа за узаконяването на съществуващия земен ред и правото ѝ да господства икономически и политически над обществото. Н в годините след първоначалното покръстване идеологическите средства за въздействие върху съзнанието на обикновените хора не били достатъчно ефикасни. Силата на християнската проповед била значително намалена от факта, че тя се проповядвала на един непознат и чужд език — гръцкия. Затова първите значителни успехи в това отношение могли да бъдат постигнати едва след налагането на славянската писменост в България. Тогава християнската проповед зазвучала разбираемо за широките народни маси и църквата започнала да изпълнява онези класови задачи, които ѝ били определени.

Такива моменти се забелязват в творбите на старобългарските книжовници от Симеоновия кръг. Заслужава обаче да се отбележи, че основните тенденции, които преобладават по онова време, стоят далече от проблемите на феодалния строй и възможностите за неговото идеологическо оправдание. Подобни тенденции остъпвали на заден план пред вид борбата за утвърждаването на славянската просвета и култура. Повечето изследователи отбелязват, че почти всичко, написано и преведено от първите ни черковни и културни дейци, и по тематика, и по предназначение стои далеч от социалните и класовите проблеми на феодалното общество. В хагиографията преобладават действени личности, борци за общославянската кауза, в публицистиката на Черноризец Храбър — страстна защита на славянската писменост, в първите поетически опити — възторгът от придобитата вяра. Това потвърждава изказаното вече мнение, че старобългарската книжнина започва с разработването на светски проблеми, свързани преди всичко с културни и политически събития.³

Но заедно с тези явления се забелязват и първите опити за изграждането на една определена идеология, която имала за задача да укрепи и освети икономическата и политическата власт на фео-

³ П. Диневков, Характерни черти на старобългарската литература, ЛМ, т. III, 1959, кн. I, с. 121.

далната класа. Този ограничен класов характер на църковно-феодалната идеология е отразен по различен начин в книжовните усилия на старобългарските книжовници. В някои съчинения прозира тенденцията да се внуши на обикновените хора мисълта, че целият земен ред е дело на божията премъдрост и е устроен по един съвършен начин. Такава е основната мисъл в преводното съчинение на Йоан Екзарх, известно под названието „Небеса“.⁴ Стремещът на официалната идеология да оправдае господството на феодалната класа проличава и в съчиненията на Климент Охридски, Константин Преславски и други книжовници от времето на българския цар Симеон.⁵

В отговор на засилващото се народно недоволство започнало широко да се проповядва твърдението, че причината за всяко обществено и лично неблагополучие е „божието наказание“. Тази теория се мъчела да даде отговор на въпросите, които възниквали в съзнанието на хората във връзка със съществуващата обществена несправедливост. Но тази тенденция не могла да получи широко разпространение. Заимствувана от Византия, прекалено отдалечена от живота, белязана с печата на църковната ограниченост, тя скоро била изоставена и заменена с по-ефикасни средства идеологическо въздействие. Поради същите причини не могла да си пробие път и теорията за „вечната мъка“ като една подготовка на човека към блаженото райско съществуване.

Въпреки всички усилия тази проповед нямала строен характер и не представлявала една завършена идеология на феодалния строй. Това от своя страна показва, че обществено-икономическото развитие на българското общество не било стигнало дотам, когато нуждата от една цялостна и завършена идеология да представлява жизнена необходимост за управляващата класа. Подобни явления се забелязват едва по времето на българския цар Петър (927—970). Направените в последно време проучвания показват, че в годините на неговото управление феодалните отношения в България били напълно установени. Масовото изпадане на селячеството под феодална зависимост имало като резултат появата на първите закрепостени селяни. Многобройните и съсипателни данъци и ангарии представлявали изключително тежко бреме за българския народ.⁶ Успоредно с развитието на феодалните отношения нараствала и народната съпротива, която приемала различни форми, но в общи линии представлявала открито недоволство от установения феодален ред. Не е случаен фактът, че тъкмо през първата половина на X в. се появило богомилското учение — една духовна и социална реакция на принизените обществени слоеве сре-

⁴ За характера на литературата у нас в края на IX и началото на X в. вж. Д. Ангелов, Богомилството в България, С., 1969, с. 39.

⁵ На този въпрос подробно се спира Д. Ангелов, Богомилството, с. 89—91.

⁶ Във връзка със зараждането и развитието на феодалните отношения в средновековна България вж. Д. Ангелов, Богомилството, с. 70, бел. 1 и посочената там литература.

щу официалната църква и феодалната класа. Широкото разпространение на богомилското учение сред широките народни маси предизвикало страх и боязън сред господстващата класа, поставило под съмнение по-нататъшното ѝ господство над обществото. Както показват всички извори от разглежданата епоха, висшите политически и духовни кръгове били обхванати от чувство на тревога. Сблъскали се с едно открито народно недоволство, те не разполагали с подходящо идеологическо оръжие, с което да му противодействуват. По всичко изглежда, че съществуващата църковна идеология не можела да мери успешно ръст и влияние със силата и въздействието на богомилската проповед. Както отбелязахме и по-горе, повечето от практикуваните дотогава средства за идеологическо въздействие върху обществото били заимствувани отвън. Това от своя страна ги правело чужди и неприемливи за обикновените хора. От друга страна, репресиите и гоненията не били в състояние да заглушат разрастващите опозиционни настроения, феодалната класа разполагала с две възможности: 1) пряка и открит борба срещу богомилството и неговите последователи и 2) стремеж да се стоят общественото недоволство и класовата борба. Ръководени най-вече от последната алтернатива, идеолозите на господстващата класа пристъпили към изработването на една цялостна система от правила и норми на поведение на хората, които имали за цел предотвратяването на зараждащите се социални вихри. Гяхната проповед учела как трябва да се изграждат за в бъдеще отношенията между членовете на обществото, за да се стигне до всеобщо съгласие и примирение между тях. Изработването на идеята за общественото примирение се извършило по времето на българския цар Петър и за осъществяването на тази задача били впрегнати усилията на всички известни книжовници от онова време. Тъкмо със засилването на тези тенденции следва да бъдат обяснени някои странни явления в духовния живот на България през втората половина на X в. Обикновено за епохата на цар Петър се говори като за време на явен упадък в общественото настроение и за значително остъпление на духовните постижения на „Златния век“.⁷ Според някои изследователи причината за тези явления трябва да се търси в политическата и моралната поквара на върховете, поддали се на зловредното влияние на византизма.⁸ В други случаи това се отдава съвсем механично на задълбочаването на феодалните отношения и упадъка на българската политическа мощ.⁹ Стига се дори дотам, че някои автори направо се съмняват в достоверността на изворите, които говорят за един несъмнен упадък в настроението на епохата¹⁰. Без да отричаме значението на посочени-

⁷ История на България, С., 1961, с. 130.

⁸ П. Мутафчиев, Към философията на българската история, ФП, г. III, кн. 1, с. 34.

⁹ История на България, С., 1963, с. 127—129.

¹⁰ Е. Георгиев, Литература на изострена класова борба в средновековна България, С., 1967, с. 258.

те по-горе причини, смятаме, че те не са достатъчни за едно правилно обяснение на промените, настъпили в България по времето на цар Петър. Причините за тези явления би трябвало да се потърсят и в характера на християнската религия, присадена на българска почва. С първите няколко десетилетия християнството изчерпило своите възможности за културен и нравствен прогрес в българското общество. От средата на X в. все по-ярко започнал да се проявява ограниченият класов характер на християнската религия и българската църква. Това се отнася най-вече до официалната християнска философия и идеология, в които непрекъснато нарастват посочените по-горе тенденции. Тези явления се засилват особено много при Петър, а това довежда от своя страна до подчертан упадък както в настроенията на епохата, така и в характера на обществено-политическата мисъл.

През тази епоха проповедта на църквата била насочена в няколко идейни направления; сред тях идеята за общественото примирение заемала особено важно място. Разбира се, при нейното изработване не можело да се излезе извън основните разпоредби на християнския морал. Тъкмо на това обстоятелство обръща внимание Ф. Енгелс: „Мирогледът на средните векове беше предимно теологически. Феодалната организация на църквата осветяваше с религията си светския феодален строй, ... юриспруденцията, естествознанието, философията — цялото съдържание на тези науки се привеждаше в съответствие с учението на църквата. Догмите на църквата — отбелязва на друго място Енгелс — бяха същевременно политически аксиоми. Това върховно господство на богословието беше същевременно необходима последица от това, че църквата се явяваше най-висше обобщение и санкция на съществуващия феодален строй.“¹¹.

Следователно отговор на въпросите за това как трябва да се строят отношенията между хората, трябвало да се търси единствено в разпоредбите и поученията на християнската религия. Всичко се свеждало само до това, че идеята за съгласието и примирението трябвало да се поднесе в един подходящ вид, приемлив за всички съсловни групи на обществото.

Идеята за общественото примирение намерила най-подробно развитие в поученията на Петър Черноризец и Беседите на презвитер Козма. Фактът, че усилията на най-значителните книжовници от втората половина на X в. били насочени за осъществяването на класовия мир в българското общество, е особено показателен. Той свидетелства за това, колко голяма е била нуждата от подобна теория за феодалната класа.

Книжовното наследство на Петър Черноризец е използвано досега твърде малко като извор за състоянието на българското общество през X в. Още на времето руският учен А. Соболевски посочи, че поучителните слова — подписани от „Петър Черноризец“, „Пе-

¹¹ К. Маркс — Ф. Енгелс, Сочинения, т. VII, с. 36.

ър някой си“, „Петър Недостойни“ — принадлежат на един и същ автор. За Соболевски зад тези имена се крие българският цар Петър.¹² Впоследствие И. Иванов,¹³ а по-късно Б. Ангелов¹⁴ и Е. Георгиев¹⁵ потвърдиха мнението за авторството на цар Петър на поучителните слова. За съжаление книжовното наследство на Петър Черноризец не е проучено достатъчно. Досега на науката са известни шест поучителни слова, написани от този старобългарски книжовник; 1) Поучение за спасение на душата, 2) Слово за живота на всички, 3) Слово за превратността на всичко земно, 4) Слово за богатия и бедния, 5) Слово за временния живот и 6) Слово за поста, молитвата и черковния устав.¹⁶ Обстоятелството, че от известните досега шест слова са издадени само две, затруднява твърде много историческото изследване. Допълнителна трудност представлява фактът, че неиздадените слова се намират в ръкописни сборници, съхранявани в чужбина.¹⁷ Както подчертава един от нашите литературни историци, фактът, че един български цар се е включил в духовния живот на епохата, следва да привлече вниманието на изследователите.¹⁸ Този интерес е още повече оправдан, като се има предвид, че книжовните усилия на цар Петър били насочени за насаждането на една обществено-политическа идея, пряко свързана с утвърждаването на господството на феодалната класа. В поученията на цар Петър личи опитът на един представител на господстващата класа в качеството си на държавен глава да приложи на практика идеята за общественото примирение. С неговото творчество тази идея започва своето пропагандиране сред широките народни маси.

Както посочихме и по-горе, досега са публикувани само две поучения на Черноризец Петър: „Слово за превратността на всичко земно“ и „Слово за временния живот“. Това, разбира се, е крайно недостатъчно за изясняването на основните принципи и идеи, които проповядва П. Черноризец. Без да излиза извън разпоредбите на християнското учение, авторът на тези слова си е поставил за задача спасението на хората в обществото чрез проповядването от него норми на поведение. Както отбелязва проф. Е. Георгиев, „от словата на П. Черноризец пред нас се разкрива образът на един средновековен автор, усвоил жанра на поучението, за да го противопостави на изпълнения с противоречия съвременен свят.“¹⁹ Основната тенденция в поученията на цар Петър е проповедта за смиренното и примирението пред съществуващия ред. Прави впечатление, че П. Черноризец не говори единствено за личното спасение на човека.

¹² А. Соболевский, Слова Петра Черноризца, Спб, 1909.

¹³ И. Иванов, Български старини из Македония, С., 1931, с. 381.

¹⁴ Б. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, т. I, С., 1959, с. 60.

¹⁵ Е. Георгиев, Литература. . . , с. 20—21.

¹⁶ Б. Ангелов, Из старата българска, руска. . . , т. I, с. 60.

¹⁷ Пак там, с. 59—60.

¹⁸ Е. Георгиев, Литература. . . , с. 23.

¹⁹ Пак там, с. 23.

Кръгът от читатели, за които са предназначени неговите слова, е твърде широк; той се обръща едновременно и към низшите, и към богатите. Тази проповед има преди всичко практически характер, породена от нарастващото недоволство сред народните низини. Тук именно трябва да се търси и идейното направление на цялото му творчество. Естествено в тези поучения „няма анализ на общественото поведение на хората, нито анализ на действителността, в която живеят те“²⁰. Задачата, която си поставя П. Черноризец, е да внуши на хората мисълта за небесния живот, да не се интересуват те от неправдите и мъката по земята.

С оглед на тези настроения в поученията се говори твърде абстрактно за правдата и неправдата, за доброто и за злото в заобикалящия свят. Тревогата и загрижеността, които прозират в неговите поучения, са породени не от „приближаващия край на българската държава“²¹, а от размаха на класовата борба и силното разпространение на богомилското учение. Като изразител на настроенията на своята класа цар Петър конкретно поучава как трябва да се изграждат отношенията между хората, за да заживеят те в съгласие с християнския закон: „Виждам сега с очите си всичкото зло на този живот, а добро и в малка степен не виждам. Така не виждам богоподобен образ, а единствено само ненавистта живее. И не само тя, но има и много друга злоба и като се изпълни с нея целия този живот, ще погуби всички хора.“

Подобни явления П. Черноризец сочи като характерни за своето време: „Застана обидата срещу смирието и разбойничеството срещу братолюбието. Застана скъперничеството срещу спазването на закона и срещу всички добри дела.“

Приведените сведения говорят за силните опозиционни настроения срещу съществуващия феодален строй. Макар и отвлечено, настроенията на угнетените народни маси са намерили място в поученията на цар Петър. И ако българският владетел бичува породилото се обществено зло, това е с оглед на конкретните класови задачи, които си е поставил: „И след това въстана от Сатаната неправдата и влезе у човеците. И приеха човеците неправдата, а правдата отхвърлиха. Въстана скверността срещу чистотата и любовта, срещу кротостта и хитростта, а ненавистта срещу любовта.“ Упрекът на автора е съпроводен и от заплахата за „вечната мъка“ и „божието наказание“, очакващи онези, които не живеят в съгласие с провъзгласените от него морални принципи. Но изглежда, че сам П. Черноризец не бил убеден в тяхното въздействие, защото издига нови морални норми, които трябвало да се прегърнат от съвременниците му, за да заживеят в съгласие с християнския закон. В тях на първо място са посочени смирието и примирението със съществуващия ред. Неговата проповед поучава и увещава, че „неправдата и извършеното насилие трябва да се преодоляват със

²⁰ Пак там, с. 24.

²¹ Пак там, с. 27.

„смирена молитва“. Това поведение се препоръчва най-вече от обикновените хора: „А който търпи свръх силите, които са му дадени, за да понася, ще се спаси.“

В „Словото за временния живот“ постоянно се изтъква широко разпространеното християнско твърдение за краткостта и преходността на всичко земно. „Днешното страдание е временно“ — „... нившиаа тухсть времена“ — поучава П. Черноризец; всичко земно и само молитвата води до съвършенство, само примирението със земната неправда и упованието на човека в отвъдния свят е в състояние да го приближи до Бога.

Петър Черноризец си е давал сметка за това, че идеята за общественото примирение трябва да бъде осъзната и осмислена и от управляващите обществени кръгове. Ето защо една голяма част от неговото недоволство е отправено и срещу самозабравилото се болярство, което не може да осмисли по новому своето обществено поведение: „Мнозина в него (живота) са гонители и мъчители, и блазнители и метежници, които не само сами не живеят добре, но и на другите не позволяват това. Но като се хвалят с телесна сила, мислят се праведни. И с множество войници, и с много коне и с оръжие се правят силни, а не се уповават на божията сила.“ Тук наистина е предадена „картината на изпълненото с противоречия феодално общество, с всичките характерни явления от времето на цар Петър“²². Но в упрека на автора не проличава ни най-малко желание да се премахне породилото се обществено зло. Напротив, целта на неговото поучение е да се посочи на господстващата класа едно ново поведение — да смирят надменността си към бедните; да осъзнаят нуждите на своето време. В това ново отношение авторът вижда решаващото условие за балгополучието на феодалната класа: „О властители земни, велможи, боляри и съдии. . . Умеете да се грижите за своите градове и храна и за всичко земно дело, а за човешките души не умеете да се грижите. Немилосърдие и гордост, несмирение и пакост, злоба и отмъстителност пребивават у вас, а не разбирате нуждите на бедните. Мнозина страдат не заради Бога, а заради неправдите на богатите.“ Тук не става дума за някаква критика срещу установения феодален ред. В призива на П. Черноризец, отправен към господстващата класа, се препоръчва едно ново отношение към класовите проблеми на българското общество. Според него само външните белези на властта не са достатъчни, за да се държат в подчинение угнетените слоеве. Необходим е един по-трезв поглед към действителността и най-вече ново отношение към „нуждите на бедните“; „Ей, добре рече, твърде добро е всичко в този живот. Богатство и сан, и красота и имение, и пища и одежда и хитрост. Власт, злато и сребро, скот, пасище и земи. И села и виногради. И още кажи след това, какво добро може да се пожелае. И аз ще кажа. Добро е това, но малко е.“

²² Пак там, с. 24.

Разбира се, тук не става дума за това, че авторът иска от представителите на господстващата класа да се откажат от своите богатства и звания. Напротив, според него притежаването на тези блага представлява „добро дело“. Но като особено средство за „успокоение на умовете“ на бедните хора той предлага част от това богатство да се раздаде на низшите под формата на дарения и милостиня. Само в този случай богатите могат да се надяват на „божията милост“: „Нужно е това (богатството) да се даде на бедните, които ще ни предадат божията милост, и да се купи спасение, и да се получи опрощение на греховете и избавление от вечните мъки.“

Без да излиза извън принципите на християнското милосърдие, П. Черноризец препоръчва милостинята със строго определена цел. Неговите разсъждения са прекалено земни, за да се повярва, че се има предвид само „спасението и избавлението на душата“. Тъкмо богатството и неговото притежание са разделяли феодалното общество на два враждебни свята. С оглед на това темата за богатството заема особено място в поученията на П. Черноризец. Към него не бива да се стреми обикновеният човек, тъй като богатството не ще му донесе спасение. Авторът поучава низшите с думите: „Ще прогоним с щедрост несправедливото богатство и ще обикнем земната Христова бедност, да ни даде друго богатство.“

В този призив лежи идейната насоченост на неговото творчество. Човекът съгласно тази теория, не трябва да се стреми към материални блага, нито богатството да бъде цел на неговото съществуване на земята. Тези разсъждения Петър Черноризец подкрепя с довода, че съгласно християнската религия богатството е зло, зло, което пречи на човека да попадне в царството небесно.

В поученията на Петър Черноризец личи ново отношение към проблемите на българското общество. Всичко в тях е подчинено на една цел: да се внуши на хората мисълта за смирение и подчинение пред силните на деня. Чести са случаите, когато авторът се обръща едновременно към представителите на различните социални групи. Това е продиктувано от стремежа да се покаже мнимото единство на техните интереси, което на практика означава утвърждаването на феодалния строй: „О богати слепци, а бедни на правда и изобилни на грехове, . . . о бедни грешници, как сте мъчени от земни мъчители, а Бога не търсите.“

Признаването на тази истина обаче не води към размишления за някакво обществено преустройство. Напротив, пътят, който Петър Черноризец сочи като единствен изход от това положение, води към вратите на Божия храм.

Трябва само да се съжалеява, че „Словото за бедния и богатия“ (Слово на Божията милост и Божията) все още не е издадено. Както личи от заглавието му, в него се развива идеята за заличаването на границата между богатите и бедните членове на старобългарското общество.

В нашата историческа литература се срещат твърде противоречиви оценки за обществената и културна дейност на цар Петър. По

силата на една установена вече традиция той е характеризирани като слаба и безволева личност, за която въпросите на религията и църквата стояли над всичко. В същност приведените сведения показват, че той живо се интересувал от класовите и духовните проблеми на българското общество. Нещо повече, цар Петър пръв започнал проповядването на една обществено-политическа идея, която трябвало да изиграе огромна роля в борбата за овладяването на общественото съзнание. В неговото творчество идеята за общественото примирение се явява в началните си форми, лишена от онази действена убедителност, която ѝ придават нейните по-късни апологети. Разбира се, отделни моменти на тази теория могат да бъдат забелязани и преди него, но в творчеството на цар Петър те приемат характера на една завършена идеологическа система.

По-нататъшното развитие на идеята за общественото примирение и всеобщото съгласие между хората се диктува от общото състояние на феодалното общество и размаха на класовата борба. В този смисъл развитието на тази идея се явява „верен барометър на общественото битие и съзнание“²³ и показател за усилията на господстващата класа в борбата за идеологическото господство във феодалното общество. Тази идея намерила най-пълно и всестранно развитие в Беседите на презвитер Козма. Времето, в което живее и пише този знаменит старобългарски книжовник, продължава да бъде предмет на ожесточени научни спорове. За нашето изследване уточняването на този въпрос има съществено значение, тъй като от неговото правилно разрешение ще можем да съдим за характера на тогавашните обществени настроения и развитието на идеята за общественото примирение.

Наистина странен е фактът, че за епохата, в която живее презвитер Козма, са изказани толкова противоречиви мнения. Според Н. Благоев презв. Козма е живял в края на IX и началото на X в. Времето на написването на беседите той отнася към въстанията, повдигнати от братята на цар Петър — Иван и Михаил, т. е. към 928—930 г.²³

Попруженко отнася тези събития към годините на падането на България под византийска власт и смъртта на цар Петър — т. е. времето между 969—972 г.²⁴ Към това мнение впоследствие се присъединиха И. Дуйчев²⁵ и Д. Ангелов.²⁶

Френският славист Вайан смята, че Беседата се е появила непо-

²² а И. У. Будовиц, Обществено-политическая мѣсль древней Руси, М., 1960, с. 4.

²³ Н. П. Благоев, Беседата на презвитер Козма срещу богомилите, ГСУюф, г. XVIII, 1923, с. 5 и сл.

²⁴ М. Г. Попруженко, Козма пресвитер, болгарский писатель X в. С., 1936, с. LX—LXIX.

²⁵ И. Дуйчев, Рилският светец и неговата обител, С., 1947, с. 385, бел. 87.

²⁶ Д. Ангелов, Богомилството, с. 41, бел. 4.

средствено след падането на България под византийска власт през 973 г.²⁷

Според Ю. Трифонов времето за написването на Беседата трябва да бъде отнесено след покоряването на Самуилова България — около 1026 г.²⁸ Към мнението на Ю. Трифонов се присъединяват и В. Киселков, който определя времето на нейното написване около 1041—1044 г.²⁹

Проф В. Златарски, който е имал пред вид мнението на Ю. Трифонов, приема, че презвитер Козма е живял и работил през втората половина на X в.³⁰

В последно време Е. Георгиев направи на два пъти опит да отнесе тези събития към времето на българския цар Борил (1207—1218). За пръв път той изказа това мнение през 1941 г.³¹ Впоследствие Е. Георгиев направи нов опит да допълни и обоснове своето твърдение.³² Според него презвитер Козма е написал своята Беседа във връзка с Борилевия събор против богомилите през 1211 г.

Различията в приведените по-горе мнения са резултат от крайно оскъдните хронологически указания, които се срещат в съчинението на Козма. При това положение изключително важно значение придобива един пасаж от Беседата, където се казва: „Подражайте на новия презвитер Йоан, когото мнозина от самите вас познават и който беше пастир и екзарх в българската земя. „Обикновено се смята, че зад споменатия презвитер Йоан Нови трябва да се види една действителна историческа личност. Повечето изследователи приемат, че в случая става дума за старобългарския писател и общественик от Симеоновия кръг Йоан Екзарх.³³ Само Ю. Трифонов и Е. Георгиев сметнаха, че под презвитер Йоан Нови трябва да се търси някой друг обществен и черковен деец. Според Ю. Трифонов в случая става дума за Йоан Дебърски (1018—1040) — първия охридски архиепископ след покоряването на България от Византия.³⁴ Според Е. Георгиев под това име трябва да се види някакъв „издигнат и деен търновски духовник, близък на Асен и Петър.³⁵

²⁷ A. Vaillant et H. Pouech, Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Pretre. Triveix publiés par l'institut des études slaves, XXX, Paris, 1941.

²⁸ Ю. Трифонов, Беседата на презвитер Козма и нейният автор, СпБАН, кн. XXIX, 16, С., 1923, вж. също и студията на същия автор „Кога са писани Учителното евангелие и Беседата на презвитер Козма“, СпБАН, кн. XIII, С., 1923, с. 22 и сл.

²⁹ В. Киселков, Проуки и очерки по старобългарска литература, С., 1948, с. 135.

³⁰ В. Златарски, История на българската държава през средните векове, С., 1928, т. I, ч. 2, с. 566.

³¹ Е. Георгиев, Презвитер Козма на Борилевия събор против богомилите, Известия на дружеството на филолозите слависти в България, С., 1941.

³² Е. Георгиев, Литература. . . , с. 244—248.

³³ М. Попруженко, Козма пресвитер. . . , с. XI, В. Златарски, История, т. I, ч. 2, с. 566; Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 41, бел. 4.

³⁴ Ю. Трифонов, Беседата. . . , с. 35.

³⁵ И. Дуйчев, Рилският светец. . . , с. 385, бел. 87.,

При разглеждането на този въпрос обикновено се изпуска едно важно обстоятелство — факта, че този презвитер Йоан Нови е посочен от презвитер Козма като пример за подражание на неговите съвременници. А кой от приведените по-горе исторически личности би могъл да запълни образа на онзи идеален духовен служител, който Козма привежда като нравствен идеал на епохата. Малко вероятно е тези думи да са отправени по адрес на Йоан Екзарх. Малкото, което знаем за неговата личност, е достатъчно, за да разберем, че в нея няма и следва от онзи духовен подвиг и съвършенство, за които говори авторът на Беседата. Следователно зад посочения презвитер Йоан Нови трябва да се търси една историческа личност не само широко известна, но и олицетворение на нравствения идеал на епохата. А такава личност можел да бъде само Рилският светец. Още на времето И. Дуйчев изказа предположението, че в посочения от Козма презвитер Йоан трябва да се види свети Иван Рилски.³⁶ още повече че там той е наречен „презвитер — титла, която през X—XI в. означавала „свещеник“, „йеромонах“.³⁷

За титлата „екзарх“ все още няма едно установено мнение. Известно е обаче, че в различните исторически епохи тази титла е придобивала различно съдържание.³⁸ Следва да се отбележи, че до X в. гръцката титла *exarchos* означавала в областта на църковния живот „духовен началник, игумен“.³⁹ Уточняването на този въпрос е от значение не само за датирането на паметника. Той е твърде важен за проследяването на онези настроения, които вървели в българското общество през втората половина на X в. Посочването на Иван Рилски като пример за подражание на обществото не е случаен факт. То е било продиктувано от определени класово-идеологически съображения. Още повече, че това е направено във втората Беседа на презвитер Козма, където идеята за общественото примирение е намерила своето всестранно развитие.

По въпроса за това, колко Беседи е написал презвитер Козма, съществуват различни мнения. Това се дължи на обстоятелството, че в късните преписи, достигнали до нас, Беседата е запазена в две части, които носят различни названия. Най-често се срещат две заглавия: „Слово светого Козмы презвитера на еретикъ, препрвние, и поутение шга Божескениы-съ книгы“ и „Недстоннаго Козма презвитера. Беседа на некоювнешюу са ересь Богомлаоу.“

Проф. В. Златарски изказа мнението, че трудът на Козма не е сбор от различни слова, а едно цялостно и завършено произведение. Според него всичко, писано от Козма, е свързано помежду си и по

³⁶ Е. Георгиев, Литература. . . , с. 285.

³⁷ Ю. Трифонов, Беседата. . . , с. 37 и сл.

³⁸ К. Куев, Към въпроса за титлата „екзарх“ в старобългарската литература, ИИИ, 14—15, 1964, с. 325—344. Авторът обаче не спира вниманието си върху разглеждания текст.

³⁹ И. Дуйчев, Рилският светец, с. 385, бел. 87 и посочената литература.

мисъл, и по форма. Тези подразделения, които срещаме в преписите се дължат на по-късните преписвачи.⁴⁰

Най-големият познавач на Беседата — проф. Попруженко, смята в съгласие с Ю. Трифонов⁴¹, че съчинението на Козма е съставено от две части. Във втората част се говори „не в изобличителен стил, а в тон на поучение“. Още повече, че „предмет на това поучение са вече не еретиците, а верните на църквата синове“.⁴² С оглед на това проф. Попруженко изказва мнението, че презвитер Козма е написал две самостоятелни съчинения, които били слети в едно от по-късните преписвачи.⁴³

Въпреки тези съображения в нашата историческа литература се наложи мнението, че Козма е автор на едно единствено произведение.⁴⁴

Не само тонът на поученията подсказва за съществуването на две различни беседи в творчеството на презвитер Козма. Различни са и задачите, които си определя авторът, в двете съчинения. В първата Беседа Козма влиза в открита полемика с представителите на богомилското учение. Целта на автора е да обори „сеячите на нечистата ерес“, да защити православието и чистите му догми. Само на моменти откритата проповед срещу богомилите и техните последователи е примесена с разсъждения и поучения от по-земен характер. За сметка на това второто му съчинение „Поучение от божествените книги“ е продиктувано от съвсем други съображения. Главната задача, която си поставя презв. Козма, е утвърждаването на феодалните производствени отношения и осигуряването на класов мир в обществото. За богомилите се говори откъслечно, и то във връзка с критиките им срещу представителите на господстващата класа. Тук именно презв. Козма развива основните принципи на идеята за общественото примирение. Във връзка с това следва да бъдат обяснени промените в тона на неговото поучение. В „Поучението от божествените книги“ няма „бащинско възмущение срещу отделни представители на светската и църковната власт“, нито „укорни и поучителни слова към монаси, духовници и миряни“.⁴⁶ В това съчинение на Козма личи стремежът на автора да преосмисли по новому поведението на различните обществени групи с оглед на съществуващите по негово време настроения за съпротива и бунт срещу феодалната класа. Разгледано от тази страна, „Поучението“ на презв. Козма е цялостна и завършена творба, която представлява не

⁴⁰ В. Златарски, *Сколько бесед написал Козма пресвитер?* Сборник статей по славяноведению в честь М. С., Дринова, Харьков, 1904.

⁴¹ Ю. Трифонов, *Беседата* . . . , с. 151.

⁴² М. Попруженко, *Козма пресвитер*, с. XLVII. Към това мнение се присъединява един от издателите на беседата В. Киселков, *Беседа против богомилите*, с. XII.

⁴³ М. Попруженко, *Козма пресвитер* . . . , с. XLVIII.

⁴⁴ Д. Ангелов, *Богомилството* . . . , с. 40 и посочената литература.

⁴⁵ В. Киселков, *Беседа против богомилите*, с. XVIII. Текстове от беседи на презвитер Козма ще се цитират по това издание.

⁴⁶ Д. Ангелов, *Богомилството* . . . , с. 40.

само един от върховете на старобългарската публицистика, но и едно систематизирано изложение на основните принципи на идеята за обществено примирение.

От какви съображения се наложило по-нататъшното утвърждаване и развитие на тази теория. Както подчертахме и по-горе, това се дължало на засилващата се класова борба и широкото разпространение на богомилското учение с неговото отрицание на съществуващия земен ред. От друга страна, поученията на Черноризец Петър поради своя отвлечен и книжен характер нямали необходимото идеологическо въздействие върху съзнанието на обикновените хора. Новият етап в развитието на българското общество изисквал подходящо идеологическо оръжие, което да се противопостави на възникналите опозиционни настроения. Разбира се, отговорът на тези въпроси не можел да се търси извън официалната християнска идеология и без помощта на църковните идеолози. Тук особено ярко се проявява класовата роля на българската църква, която със силата на своите догми и авторитет направила опит за мирно разрешаване на зараждащите се класови битки. Сам презвитер Козма като представител на господстващата класа станал изразител на тези настроения.

Времето на Козма представлява един от върховните кризисни моменти на феодалния строй и неговата идеология. Богомилското учение увличало след себе си една значителна част от българския народ, пораждало настроения за бунт и съпротива срещу феодалната класа. Масата вярващи била разколебана в авторитета на църквата и нейните служители. Проповедта за подчинение, смирение и послушание срещала вече откритата народна съпротива. Ето защо било необходимо да се излезе с разобличителна проповед срещу богомилството, от една страна, и да се развият и утвърдят основните принципи и разпоредби на теорията за обществено примирение, от друга. Презвитер Козма се явява като изразител на тъкмо тези духовни нужди на феодалната класа.

Смело може да се каже, че от този момент нататък състояние то на обществено-политическата мисъл в средновековна България се определяло от развитието на борбата между богомилското учение и идеята за общественото примирение. Тези две идеи отразяват не само класовия характер на обществено-политическата мисъл в българското Средновековие, но и различните принципи на които тя граждала своето съществуване.

От съчиненията на Козма проличава дълбокият икономически и духовен упадък в българската държава. Личният егоизъм и духовната поквара са били широко разпространени явления. Погрешно е да се смята, че подобни явления са били рядко срещани по времето на Борис и Симеон.⁴⁷ Наистина малцината известни лич-

⁴⁷ Е. Георгиев, Литература. . . , с. 259. На това място той заявява: „възможно ли е духовенството през X в., онова духовенство, което още е пазело апостолските завети на Кирил и Методий и техните ученици Климент, Наум и Константин Преславски, онова духовенство, из чиито среди е излязъл Черноризец Храбър, да се намира само след няколко десетилетия в такъв упадък“.

БСЖК
Т. 106
С. 111

ности от онази епоха действително са представени като хора, отдали всичките си сили за духовното процъфтяване на българската държава. Но те са били направо изключения от една паразитна класа, която имала като единствен идеал собственото си материално благополучие. И ако в предходната епоха липсват изворови свидетелства за същинското състояние на феодалната класа, това се дължало на факта, че книжовните занимания на епохата стояли далеч от социалните проблеми на обществото. Когато обаче на тези увлечения бил сложен край, книжовниците от времето на цар Петър не могли да не се докоснат до ежедневните и неговите класови проблеми. Онова, което по-рано изглеждало обикновено и незначително, изведнъж погълнало тяхното внимание и грижа.

Като верен изразител на тези настроения презвитер Козма отново проповядва смиреннието и примирението като задължителна нравствена норма на своето време. В съчиненията му силата на неговата проповед е действена и убедителна. Картината на общественото настроение — правдива и близка до живота, теорията за примирението се проповядват майсторски и убедително. Това, разбира се, до голяма степен е плод на неговите лични качества на писател и обществен деец. Те обаче не са в състояние да прикрият истинския смисъл на неговите книжовни усилия, техният ограничен класов характер.

Идеята за примирение и несъпротива срещу злото, пренесени у нас с превода на словата на Йоан Златоуст, при Козма намират своето по-нататъшно развитие. В сборника „Златоструй“, съставен по поръка на българския княз Симеон, се чете, че „хората трябва да се примиряват със съдбата си, да бъдат смирени и търпеливи, да отдадат божието богу, а кесаревото кесарю“.⁴⁸ При проповядването на теорията за общественото примирение Козма не можел да не започне своето поучение с цитати от първоапостолите и стълбовете на християнското православие. За него обаче тези цитати не са само евангелски истини, но повод за собствени размишления, основани преди всичко на лични наблюдения и преценки за обществото. Думите на апостол Петър са само началото на неговата проповед за смирение и послушание: „Раби, със страх се подчинявайте във всичко на своите господари, не само на добрите и прозорливите, но и на злите. Защото каква похвала е да търпите, когато ви наказват. . . Но ако търпите, когато сте направили добро, това е благодат от бога.“⁴⁹ Тези първоапостолски наставления презвитер Козма подкрепя с думите на апостол Павел: „Слугите да се покоряват на своите господари, да им угаждат във всичко, да не възразяват на властниците, да бъдат послушни и покорни на началниците, да бъдат тихи и да проявяват всякаква кротост.“⁵⁰

Не случайно презв. Козма започва с проповед за търпение и послушание, отправена към обикновените хора. Думите на първо-

⁴⁸ В. Киселков, Проуки и очерки. . . , с. 126.

⁴⁹ Козма, Беседа, с. 39.

⁵⁰ Козма, Беседа, с. 40.

апостолите се привеждат, за да се постигне максимално въздействие върху общественото съзнание и по-специално върху народните низини. На последните тази идея трябвало да се внуши като завещана от самия бог, като основно нравствено начало в тяхното поведение. Ръководен от тези съображения, Козма заявява в края на този пасаж: „Това са поученията на светите апостоли, това е заповед Господня. Затова, ако някой учи другояче, дори и ангел да бъде, а не човек, да бъде проклет според апостолското слово.“⁵¹ Последните думи са продиктувани от стремежа да се противопоставят божите разпоредби на богомилската проповед и поражданата от нея съпротива срещу феодалния ред. Това е характерна черта на проповядваната от него теория. Навсякъде прозира стремежът да се полемизира с богомилите по тъй важните въпроси за вярата, управниците и обществената уредба. При това Козма се обръща едновременно към представителите на различните социални групи в държавата. На същото място, където се проповядва смирение за бедните и онеправданите, се срещат напътствия и към богатите властници: „И вий, господарите, също тъй не се отнасяйте към тях, а бъдете умерени в строгостта си, като знаете, че над самите вас има господар в небесата, у когото няма лицемерие.“⁵² Няма значение, че в случая това не са думи на Козма, а цитат от евангелския текст. Той препоръчва на представителите на управляващата класа една форма на поведение, която трябва да им служи като ръководно начало в отношението им към селската маса. Само тогава, когато тези средства не са в състояние да постигнат желания резултат, Козма препоръчва насилието и меча. Но това са изключения, които в повечето случаи трябва да бъдат прилагани по отношение на еретиците, а не към обикновения народ.

Тези идеи са развити в Беседата против богомилите. Там те нямат строен и завършен вид, което се дължи на конкретната задача, която си е поставил авторът за оборването на богомилското учение. В Беседата смирението и примирението се проповядва мимоходом пред вид същинските цели на това произведение.

Темата за примирението е развита подробно и убедително в другото съчинение на презвитер Козма „Поучение от божествените книги“. В нашата историография се е утвърдило мнението, че в това поучение авторът „се обръща с бащинско възмущение срещу някои светски и духовни личности, които поради собствените си пороци са станали причина за нравствения, духовния и социалния упадък в България“.⁵³ Според други Козма „се обръща с укорни и поучителни слова към монасите, духовниците и миряните, като им посочва недъзите и пороците и ги съветва да се оправят и да станат истински християни“.⁵⁴ Наистина тонът на поучението е на-

⁵¹ Козма, Беседа, с. 41.

⁵² Пак там, с. 41.

⁵³ В. Киселков, Беседата. . . , с. XVIII.

⁵⁴ Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 40.

зидателен, на моменти даже изобличителен и суров, но това е продиктувано не от „бащинско възмущение“, а от големите класови проблеми, които стояли за разрешение пред господстващата класа. В това „Поучение“ се проповядва едно ново отношение към проблемите на феодалното общество, в което личи не опит за неговото преустройство, а стремеж за подавяне на класовата борба. Патосът в поучението на презвитер Козма е продиктуван от страха пред приближаващите се социални вихри. Повечето пъти неговата проповед е отправена едновременно и към богатите, и към бедните членове на старобългарското общество. На бедните обикновено се препоръчва търпение, смирение, послушание и страх пред властниците, а на богатите — да се смирят и омилостивят пред страха на божието наказание и заплахата за „вечната мъка“. Укори и обвинения наистина има, но те са отправени не само към представителите на самозабравилото се болярство. Към бедните са отправени почти същите обвинения и заплахи. Само тонът на обвиненията е по-мек, тъй като авторът, изглежда, си е давал сметка за стаената в народа злоба и отчаяние.

В почти всички изследвания за социалното положение на българското общество се привеждат думите на презвитер Козма, отправени към бедните селяни: „Ако денем ти работиш на земните господари, както казваш, или нищетата или човешката разпоредба ти пречи да се молиш богу, не обвинявай тях, още по-добре изпълнявай онова, което ти е поръчано. Освен това имаш време и през нощта; раздели го по угодата си, една част отдели за почивка на тялото си, а друга за молитва към бога.“⁵⁵ Обикновено това свидетелство на Козма се има пред вид, когато се заговори за тежкото положение, в което било изпаднало българското селячество по времето на цар Петър. Но това поучение има и друг смисъл, много по-важен, отколкото известният вече факт. За отбелязване е, че даже и при едно такова състояние на нещата усърдният апологет на феодалната класа продължава да внушава на обикновените хора мисълта за послушание и примирение със „света, устроен от бога“: „Даже и ако бъдеш възневиден от някого, не скърби, защото през много скръб, казва апостолът, трябва да влезем в царството небесно. Защото господ допуска скърбите да нападат рабите му, та когато ги преодолее, да се явят още по-свети.“⁵⁶ Не бива никой да се бунтува срещу установения „божи ред“, тъй като още евангелската истина учи, че на всяко насилие и страдание трябва да се отговаря с покорност и смирена молитва: „Ако някой извърши върху тебе насилие, не роптай против него. Когато врагът ти страда, не се радвай и не скърби, когато брат ти богатее всеки час.“⁵⁷ Накрая, Козма припомня не без основание господните думи: „Обичай враговете си, правете добро на

⁵⁵ Козма, Беседа, с. 47—48.

⁵⁶ Пак там, с. 49.

⁵⁷ Пак там, с. 52.

тези, които ви ненавиждат.⁵⁸ В замяна на това търпение Козма обещава утешение за страдащите и вярващите. И той като цар Петър започва с размишления за суетата и преходността на земния живот: „Пътници и пришелци сме братя в този свят.“⁵⁹ Козма, изглежда, е разбрал несъстоятелността на подобно твърдение, защото на друго място продължава: „Господ не ще умори с глад душите на праведните.“⁶⁰ В тези думи проличава един нов момент в изградената от него система за обществено примирение. Онези, които изпълняват разпоредбите на бога и свещениците, могат да очакват милост и на земята, макар и в твърде ограничени размери. Но в повечето случаи тонът на автора има сурови и заповеднически нотки: „Затова, братя, нека всичко да вършим според закона и според съвета на онези, които знаят.“⁶¹ В тези думи всичко е прекалено земно, така както са земни хората и проблемите на българското общество.

Съвсем друг характер има проповедта на Козма, отправена към богатите монаси и светски велможи. Своего поучение към тях той започва с нападки срещу моралната поквара на монашеството. В това няма нищо чудно, тъй като нападките на богомилите срещу „черните братя“ били най-остри и справедливи.⁶² Това, разбира се, не означава, че Козма бичува техните недостатъци в стремежа си да посочи моралните язви на съвременното общество. В своята критика той се ръководи от съвсем други цели; да издигне монашеството като една духовна и материална сила, способна да се противопостави на богомилските проповедници. Бедата, според Козма, идвала от там, че монасите не се грижели ревностно за своите задължения, а това, от своя страна, представлявало възможности за възникването на ереси и негодувание сред хората. Действително войнството на „черните братя“ представлявало една внушителна сила за овладяване съзнанието на подчинената селска маса. Но по времето на цар Петър то вече не било в състояние да изпълнява своето класово и обществено предназначение. Разбира се, не бива да се пропуска обстоятелството, че Козма като една дълбоко религиозна личност бил привърженик на строгото спазване на монашеския устав. З него прекрачването на тези запрещения представлявало тежък и осъдителен грях. Но по всичко изглежда, че не това са били истинските причини за неговото възмущение.

Пълни с укорни думи са и обвиненията, отправени към висшите църковни служители. Според Козма „те са длъжни да ръководят свещениците, да поучават хората, които им са поверени“⁶³. Тук съвсем точно е определена класовата роля на църквата и нейните служители. В това, че божните служители са забравили истин-

⁵⁸ Пак там, с. 80.

⁵⁹ Пак там, с. 56.

⁶⁰ Пак там, с. 54.

⁶¹ Пак там, с. 49.

⁶² Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 230

⁶³ Козма, Беседа, с. 77.

ските си задължения, Козма съзира бедите на съвременното му общество: „А от къде идват еретическите учения? Не е ли от леността и невежеството на пастирите? . . . Не е ли от това, че епископите не поучават? . . . Защото ние сме причината за греховете и унищожаването на светите хора. . . . Но ако поучаваме в страх божи хората, поверени нам, тогава наистина сме епископи и представители на бога и светите апостоли.“⁶⁴ Ето до какво свежда Козма истинската мисия на църквата и нейния клир. Страхът божи е основното нравствено начало, което трябва да се възпитава у хората. А това не означава нищо друго освен съгласие със съществуващия ред и примирение с този „свят, така прекрасно устроен от бога“.

Прави впечатление и фактът, че на места в Поучението се отпращат поучения и към земните владетели и богатите миряни. Тъкмо по отношение на тях презв. Козма издига един нов „божи принцип“ — „царете и болярите са поставени от бога“.⁶⁵ Както е известно, идеята за божествения произход на царската власт е пренесен у нас от съседна Византия. В приведената по-горе „божествена разпоредба“ Козма развива нова теория по отношение „богопоставеността“ на представителите на феодалната класа. Този нов принцип не е съвместим нито с разпоредбите на християнската религия, нито с постулатите на византийското самодържавие. За подкрепа на тази своя мисъл презвитер Козма привежда евангелската разпоредба: „Няма властници, които да не са поставени от бога.“ В случая една отвлечена евангелска разпоредба е осмислена от Козма с оглед на конкретните класови и идеологически нужди на феодалното общество.

Разпоредбите на идеята за общественото примирение трябвало да бъдат внушавани на обикновените хора от църковния амвон. Ето защо Козма отделя в своето Поучение голямо внимание на свещениците — предния отряд на феодалната класа в борбата за налагането на своята обществена философия и морал. Идеята за общественото примирение можела да стане действителна сила в ръцете на господстващата класа само след консумирането ѝ от широките народни маси. И само свещеническият клир бил в състояние да направи нейните често пъти отвлечени разпоредби близки и разбираеми за невежата селска маса. Ето защо било необходимо да се издигне авторитетът на тези божи служители, да се затвърди идеята за тяхната святост и непогрешимост. Това се налагало и от обстоятелството, че тъкмо свещениците били предмет на най-злостна и справедлива критика от страна на богомилските проповедници.⁶⁶ Според Козма богомилите „хулели йерите и всички църковни служители, като наричали праведните свещеници слепи фарисеи и лаели по тях като псета по конник“⁶⁷. Тези обвине-

⁶⁴ Пак там, с. 77, 81.

⁶⁵ Пак там, с. 38.

⁶⁶ Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 230—234.

⁶⁷ Козма, Беседата, с. 14.

ния заплашвали да разколебаят мита за непогрешимостта на църковните служители. Под влияние на богомилската критика започнали да се пораждат съмнения относно призванието на клира като единствен посредник между бога и хората. Ето защо Козма се старее да защити тяхната святост и непогрешимост, убеждава в правотата на божие слово, проповядвано от техните уста. „Как ще се нарекат християни (тези), които не почитат свещениците“⁶⁸ — възкликва той. Свещеникът трябва да се тачи и уважава, препоръчва апологетът на господстващата класа, защото е поставен за „пастир и учител на безсловесните божи овце“⁶⁹. Макар и да съзира някои пороци сред тях, това не води Козма към размишления относно паразитизма на това съсловие или пък към някакъв стремеж за радикално обновление. Нещо повече. Придържайки се към издигнатата от самия него максима — „всички са свети, които са поставени от Бога“, — той достига до абсурдното твърдение: „Дори и да живеят в леност, православните свещеници не хулят божеството. Затова, ако не са добри, не щяха да бъдат осветени. Виждаш ли еретиче, че ти е заповядано да почиташ свещениците, макар и да са лоши.“⁷⁰ Това несъстоятелно твърдение Козма подкрепя с думите: „Дори и да е грешен жрецът, той не е еретик.“⁷¹ Успоредно с това презвитер Козма се старее да внуши на своите читатели почит и уважение към свещениците като към хора, които знаят всичко и могат да помогнат на изстрадалия, низшия и заблудения: „Почитайте всички свещеници. Тичайте (при тях) като при хора, които са добри и които могат.“⁷²

Макар и предназначени за широк кръг читатели, произведенията на Козма едва ли ще са стигали до народните низини. Проповядваната от него идея за общественото примирение можела да стигне до обикновения народ само с посредничеството на свещеническият клир. Ето защо следва да се предполага, че идеята за общественото примирение звучала непрекъснато от църковния амвон, проповядвана от същите тези свещеници, които Козма толкова вдъхновено защитава. С оглед на насаждането на тези настроения презвитер Козма поучава своите читатели: „Колко похубаво е всеки човек да почита тези, които стоят на христовия стол.“⁷³ От тях хората трябва да дирят упование в бъдните дни, от техните проповеди и поучения да определят своето обществено поведение, да се учат на подчинение към християнския и владетелския закон. Тъкмо за тази невежествена, но неспокойна и развълнувана селска маса са отправени напътствените думи на църковния йерей: „Затова, братя, нека всички вършим според закона и според съветите на тези, които знаят.“⁷⁴

⁶⁸ Пак там, с. 33.

⁶⁹ Пак там, с. 43.

⁷⁰ Пак там, с. 15, 17.

⁷¹ Пак там, с. 18.

⁷² Пак там, с. 46.

⁷³ Козма, Беседата, с. 17.

⁷⁴ Пак там, с. 49—50.

В Поучението си Козма се обръща твърде често към своите събратя с апостолските думи: „Проповядвай словото, настоявай на време и не на време, запрещавай, увещавай с всяко търпение и поука.“⁷⁵ Не случайно неговото съчинение е озаглавено „Поучение от божествените книги“. Официалната литература въпреки отвлечения си богословски характер представлявала могъщо средство за овладяване на масите. Цялата средновековна българска литература преследвала важна и определена цел: да се внуши на народните маси мисълта за небесния живот, да забравят мъката и несправедливостта на земята. Не случайно първите книжовни усилия на старобългарските писатели били насочени към превода на многобройни византийски догматични и поучителни съчинения. Чрез тях не само се укрепвала новата вяра, но се проповядвали идеи, изгодни за управляващата класа, налагала се една нова система на обществено мислене, която препоръчвала търпението, примирението и несъпротивата като основни нравствени начала на човешкото поведение. Затова, когато се говори, че някой сборник, житие или друга богословска книга са византийски превод, трябва да се има пред вид, че това се е вършело не само за удовлетворение на определени духовни потребности. В повечето случаи тези преводи следва да се преценяват като съчинения, които утвърждават определени политически и идеологически доктрини, изгодни за интересите на управляващата класа.

В нашата историческа литература обикновено се приема, че началната преводаческа дейност в България била свързана с всеотдайно служене на делото на славянската писменост — време, когато основното задължение на църковния клир било да учи и поучава.⁷⁶ В подкрепа на това твърдение обикновено се привеждат думите на Черноризец Доксов, отправени към известния старобългарски книжовник Йоан Екзарх: „Каква друга работа има попът освен да поучава“ („... сповни чето еста дело р... о... н...“).

По късно обаче, заявяват привържениците на това мнение, това задължение било забравено, тъй като разпътният живот принизил духовните интереси на клира.⁷⁷

Според нас призивът, издигнат от Черноризец Доксов, има съвсем друг смисъл: това е поучение не за спасение на душите, а за утвърждаване на новата вяра, за защита на установения феодален ред. Не е случаен фактът, че, макар и мимоходом, почти всички старобългарски книжовници развиват подобни идеи, утвърждават феодалния строй и неговата святост, проповядват страх пред бога и господарите, поучават в търпение, примирение и несъпротива пред съществуващите неправди.⁷⁸ Тази проповед могла да черпи солидно и аргументирано вдъхновение единствено от християнската канонична литература. Ето защо презвитер Козма

⁷⁵ Пак там, с. 31.

⁷⁶ Д. Ангелов, Богомилството, с. 84.

⁷⁷ Пак там, с. 83—84.

⁷⁸ Пак там, с. 88—90.

говори толкова подробно за ползата от четенето на „светите книги“. Думите му: „Виждаш ли в (какво) голямо зло ни въвежда нечетенето и незнаенето на книгите“, не би трябвало да се преценяват като един призив за нравствено и културно обновление на старобългарското общество. По-нататъшните му разсъждения дават възможност да се разбере, че става дума за една духовна храна, насочена против богомилското учение и всякакъв опит за съпротива срещу съществуващия ред. Впрочем това са и книгите, в които търси оправдание за своята проповед и самият Козма. Той непрекъснато поучава: „Старайте се да четете светите книги, за да не попаднете в безконечни мъки, защото много измами и неправди възникнаха на земята.“⁷³ Смесът на тази проповед е ясен: само в каноничната литература трябва да се търси отговор на въпросите, които интересували средновековния българин. Литературата, която можела да го отведе към размисъл за бунт и съпротива, не само не се препоръчва, но се гори и унищожава. Защото: „откъде се ражда всичко това (богомилството). Не е ли от нечетенето на книгите.“⁸⁰

В стремежа да се предпазят народните маси от влиянието на апокрифната литература у нас още през X в. се появили първите индекси на забранените книги. В тези списъци се посочват заглавията на 25 апокрифни съчинения, част от които са били разпространени в българските земи.⁸¹ Тези индекси послужили като основа за съставената по-късно славянска редакция на т. нар. отречена литература. Тази редакция представлява втори, особено важен момент в развитието на борбата срещу апокрифната литература.⁸²

Защита на официалния състав на християнската книжнина срещаме и във Втората българска държава. За съжаление липсват изворови свидетелства, от които би могло да се съди за това, как конкретно протичала борбата срещу писаното народно творчество. Оскъдни сведения срещаме само за втората половина на XIV в. Разпоредбата на презвитер Козма: „Не измисляй нищо към написаното в книгите, живеете тъй, както учат светите апостоли“,⁸³ намерила генерално разрешение в предприетата реформа на Патриарх Евтимий за „изправление на свещените книги“. Започнатата от Евтимий редакторска работа „имала за цел да установи точността на текстовете и да ги предпази от неправилно тълкуване. Според него и последователите му единствено лошите преводи и преписи на библейските книги били причината за появата на ереси.“⁸⁴ Оттам се пораждали настроения за бунт срещу господству-

⁷⁹ Козма, Беседата, с. 6.

⁸⁰ Пак там. с. 77.

⁸¹ Б. Ангелов, Списъкът на забранените книги в старобългарската литература, ИИБЛ, 1952, кн. 1, с. 126.

⁸² Типичен образец на тази редакция срещаме в индекса, който се намира в Пагодинския номоканон. За него вж. Тихомиров, Сочинения, т. I, с. 141; Ал. Пипин, История русской литературы, 1898, т. I, с. 421—422.

⁸³ Козма, Беседата, с. 42.

⁸⁴ Б. Ангелов, Списъкът на ..., с. 112.

ващата класа. Това от своя страна обяснява изключителните грижи на идеолозите на феодалната класа да защитават „светите книги“. По този начин тези църковни служители се явяват като проводници на политическите стремежи на феодалните кръгове, те подготвяли идеологически народните маси към възприемане на съществуващия социален порядък. В официалната литература преобладавала такава идеология, която „усъпяла мисъл, притупела классово сознание угнетенных масс, воспитывала настроение непротивление злу и насилия и прекрасно в конце концов служила интересам эксплуататорских классов“⁸⁵.

В проповядването на идеята за гражданския мир не можело да се отгине темата за богатството, бедните и богатите и за това как трябва да се изграждат отношенията между тях. Но в разработването на този въпрос презвитер Козма не показва нищо оригинално; той не излиза извън принципите на евангелската бедност и християнското милосърдие. Неговото поучение е в съгласие с християнската етика, която смята богатството за зло, което пречи на човека да попадне в царството небесно. Но и тук при разработването на този принцип Козма проявява нещо оригинално. Според него „богатството не е зло, ако се управлява добре“⁸⁶. С оглед на тези настроения у него не се среща проповед за отказване от земните съблазни и материални ценности. Настоячиво се проповядва богатите да се смират, защото голяма част от хората живеят в нищета: „На богатите на този свят, заръчай да не се надигат, нито да се надяват на несправедливото богатство. . . да богатеят с добри, щедри дела, да бъдем общителни и щедри.“⁸⁷ Тези евангелски истини само потвърждават разсъжденията на Козма относно смисъла на придобитата земя, пари, имот и обществено положение. Разбира се, християнското милосърдие и милостинята заемат важно място в неговите поучения: „Длъжни сме да направим приятел от неправедното богатство, като задържим за себе си, което ни се пада и ни е достатъчно, а с излишъка да нахраним недъгавите сираци.“⁸⁸ В противен случай богатите ги очаква сурово възмездие: „Виждате ли богати кои места ще ни приемат, ако не се смилим над бедните. Дори и цяла нощ да прекарваме в молитва, да се измъчваме от въздържание и пост, не се ли смилим над онези, които лежат пред портата ни, напразно се трудим.“⁸⁹ Прекалено ясен е смисълът на тези редове — не усърдието пред бога, а милостта и щедрите дела са в състояние да осигурят спокоен живот и „спасение“ на богатите. „Комуто много е дадено, много ще се иска“⁹⁰ с тази божя заповед Козма посочва големите обществени задължения, които лежат пред господарите за осигуряването на класов мир в обществото.

⁸⁵ Н. С. Державин, История Болгарии, т. II, с. 57.

⁸⁶ Козма, Беседата, с. 50.

⁸⁷ Пак там, с. 50.

⁸⁸ Пак там, с. 55.

⁸⁹ Пак там, с. 73.

⁹⁰ Пак там, с. 54.

От друга страна, пред бедните стоят съвсем други задължения. Те не трябва да се стремят към богатството, а още повече да се смирят, да не осъждат богатите, да не се поддават на еретическите заблуди, и да се трудят безспир: „Ако ли си беден с ръцете си, с които живееш и си изкарваш хляба, с него прехранвай и себе си. Благодарни на бога и за това, гдето ще получиш по-голяма награда, понеже поради бедността си ти си се потрудил повече за невинността си, отколкото богатите.“⁹¹

Често Козма се обръща едновременно към едните и другите с призив да укротят омразата си и да заживеят в мир и разбирателство пред страха от божия съд: „А между богатите има някои, които се гордеят със своята сила и поради своето безумие се държат надменно спрямо сиромасите. . . Но нека знаят, че сиромасите са по-на почит пред бога, отколкото богатите. . . А щом небесният цар нарича бедните братя, с каква ли мъка ще се удостоим ние, които ги презираме.“⁹²

Презвитер Козма завършва своето Поучение с думите: „Подражайте на новия презвитер Йоан, когото мнозина от вас познават и който беше пастир и ексарх на българската земя.“⁹³ Както посочихме и по-горе, под това име следва да се види личността на Рилския светец. Издигането на свети Иван Рилски като нравствен идеал за своето време не е случаен факт, а е продиктуван от определени идеологически съображения. В случая Козма и неговите последователи противопоставят на борбата или стремежа за борба молитвата, усамотението, бягството от живота и апатията към обществените проблеми. Един от начините за отдалечаването на човека от живота и възпитаването му в дух на покорност пред съществуващия ред било възвеличаването на аскетизма и отшелничеството като нравствена норма на епохата. Ръководена от тези съображения, феодалната класа развила почитането на такива светци до огромни размери. Непосредствено след покръстването у нас започнала да се превежда многобройна хагиографска литература. Целта на нейното превеждане и популяризиране е да „бъде обхваната масата вярващи, да се повиши тяхната религиозна активност чрез посочения пример, да се дирижира поведението на членовете на феодалното общество и да се санкционира съществуващият строй.“⁹⁴

Затова заедно с първите преводни съчинения у нас започнали да се превеждат многобройни жития на светци от ранно християнската епоха. Както показват последните проучвания, в посочената епоха се срещат почти всички хагиографски типове.⁹⁵ Макар и предпочитани, житията на християнските „великомъченици“ и светци“ и светци „герои“ били превеждани сравнително рядко. В повечето случаи се предпочитало развитието на житийния герой да

⁹¹ Пак там, с. 51.

⁹² Пак там, с. 72.

⁹³ Пак там, с. 81.

⁹⁴ Е. Георгиева, Литература. . . , с. 43.

въплъщава в себе си типичния християнски идеал на поведение. Отказът от богатството и обикновените човешки радости, бедността, смиренното, аскетизмът и отшелничеството се проповядват като духовен подвиг, който най-вече може да доведе до спасението на човека. Тези християнски „добродетели“ се проповядват в една особена група жития, които въплъщават в себе си аскетичния морал. Те именно подпомагали „онази проповед, която звучала непрекъснато от църковните амвони: за християнско смирение, за въздържание и милосърдие“.⁹⁶

Едно популярно съчинение от този тип е житието на „Алексей человек божи“, запазено в много старобългарски, руски и сръбски преписи.⁹⁷ Изглежда, че по същото време било проведено и едно от най-популярните съчинения от този тип — житието на първия анахорет Антоний Велики. Това житие било преведено у нас на два пъти. Първият му превод е направен от презвитер Йоан — старобългарски книжовник от IX—X в.,⁹⁸ по настояването на някой си Йоан, който е наречен в един от преписите *строителъ църковного Юанна Болгарскѣа* в друг *Юаннъ, господинъ архиепископъ иже бысть патриархъ Българскѣн землн*. Според Е. Георгиев под този Йоан трябва да се разбира известният старобългарски книжовник от Симеоновия кръг — Йоан Екзарх.⁹⁹ Важното в случая е, че поръката за превода идва от страна на един от видните строители на българската църква. А това е вече свидетелство, че превеждането на подобна литература било предмет на особено внимание от страна на управляващите духовни кръгове.

И в двете посочени жития на преден план се изтъква аскетизмът, възхвалява на монашеството и примиренческия образ на светеца. В тях се проповядва мисълта за „смирение — спасение“, не се грижи за утрешния ден, бъди безкрайно смирен и невзискателен. Образът на светеца идеално се покрива с ония морални норми, които проповядва идеята за общественото примирение. Следва да се отбележи обаче, че тези светци били далеч по дух и по време от българската действителност. Ето защо следващата крачка в понататъшното популяризиране на тази идея била в широко разпространения култ около живота и личността на свети Иван Рилски.

Както личи от запазилите се изворови свидетелства, този култ започнал да се разпространява още приживе и в неговото популяризиране взела дейно участие българската църква. Призивът, издигнат от презвитер Козма, не представлявал изолирано явление, а само конкретна проява на онези настроения, които били обхващали господстващите духовни кръгове. Наистина те били в съответствие с дълбоко религиозния дух на епохата, но той се явява в много случаи само външната, зле прикрита страна на явле-

⁹⁵ Пак там, с. 47—55.

⁹⁶ Пак там, с. 56.

⁹⁷ Пак там, с. 57.

⁹⁸ Е. Георгиев, Литература. . . , с. 67—70.

⁹⁹ Пак там, с. 71.

нията. Странен е например фактът, че Иван Рилски е едва ли не единствената личност в нашата история, за живота на която ни са известни толкова много подробности. А това обстоятелство вече заслужава вниманието на изследователя. И това внимание следва да се насочи не толкова към делото и живота на Рилския светец, а по отношение на всичко онова, което е написано за него след смъртта му. Излишно е да се отбелязва, че тук не става дума за някаква преценка на монашеските подвизи на свети Иван Рилски.

В житията, написани за прослава на неговото дело, прозира стремежът да се посочи светецът като единствен, задължителен пример на обикновените хора. Необходимо е да се отбележи още нещо: Иван Рилски е първият български народен светец. И тъкмо неговият живот издига като идеал бягството от живота, стремежа да отдели личността от колективните усилия на обществото. Със своя живот и монашески подвизи свети Иван Рилски се явява като идеален изразител на онези настроения, които дирят разрешението на големите и сложни обществени проблеми само в пълната и безусловна вяра. Още по-характерно е това, че всичко около неговия живот и дейност не включва никакви социални елементи. Затова почитта, с която българската църква обгражда паметта на Рилския светец, е едно доказателство, че в случая тя се е ръководила не толкова от своя християнски дълг, а от чисто класови съображения, свързани преди всичко с проповедта за смиреннието и послушанието. Към това трябва да се прибави още нещо: защо на българската църква е било необходимо да минат векове, за да канонизира за светец един обикновен човек от народа? Ние не притежаваме никакви сериозни доказателства, за да считаме, че той е бил първият, който е извършил духовен подвиг в българската земя. Нима в предхристиянската епоха не можело да се намери подобна личност, достойна за такава висока чест? Първите светци на християнската църква, борци и мъченици на новата вяра, биха могли да посочат един пример за българската църква. Но това не е било направено по съвсем понятни съображения. Един такъв светец — борец за тържеството на християнската религия, би изглеждал твърде действен тип. А това едва ли е било по вкуса на управляващата класа. На нея бил необходим един народен светец от съвсем друг тип — образ на аскет, скрит в пущинаците, който страда и търси лек за страданията и неправдите като съзрява бога. Това са били най-важните съображения, които направили толкова популярен неизвестният дотогава пустинник.

За живота на светеца притежаваме седем жития на български език и едно на гръцки.¹⁰⁰ Тези жития обаче нямат еднаква стойност за нашето изследване. На първо място обикновено се сочи т. нар. Народно или Безименно житие, което е запазено в преписи от XV—XVIII в. Това е най-старото запазено житие, съставяне-то на което се отнася към XII в.¹⁰¹ По всяка вероятност е съществ-

¹⁰⁰ И. Дуйчев, Рилският светец. . . с. 49.

¹⁰¹ Пак там, с. 386, бел. 89 и пос. литература.

увало някакво по-старо житие, от което са черпели по-късните биографи.

Второто житие е излязло изпод ръката на византийския книжовник Георги Скилица.¹⁰² Написано на гръцки език, то преследвало определени политически цели. В него проличава стремежът да се приобщи българският светец към византийския пантеон и по този начин да се установят по-тесни връзки между българи и ромей.¹⁰³

За живота на Иван Рилски притежаваме още едно проложно житие, писано по всяка вероятност през XII—XIV в.¹⁰⁴

Тези съчинения са писани по различен повод, но с ясно определени политически и идеологически цели. В някои случаи, както при Йоан Скилица, съставянето на житието на гръцки език е част от политиката на византийското правителство за ромеизирането на българския народ. В другите посочени жития личи не само преклонение пред духовния подвиг на светеца, а и тенденцията неговата личност да се посочи като задължителен пример на подражание. Тази идея е развита най-подробно в житието на светеца, написано от българския патриарх Евтимий през втората половина на XIV в. Това житие е запазено в 6 преписа.¹⁰⁵ Причините за неговото написване трябва да се дирят не в „повишената религиозност на българското общество през XIV в.“,¹⁰⁶ а в по-нататъшното развитие на принципите на идеята за общественото примирение. Тъкво по същото време се появява втори старобългарски превод на житието на Антоний Велики направо от гръцкия оригинал. За някои наши изследователи обяснението на този превод се търси в основната преработка на богословските книги, предприета от патриарх Евтимий.¹⁰⁷ По-вероятно е обаче причините за този нов превод да се крият в самия дух на времето, в който бягството от живота и търсенето на небесно жилище се проповядвали като единствено средство за спасение. Житието на първия анахорет свети Антоний можело да изиграе положителна роля за засилването на тези настроения; те били резултат от засилените класови противоречия, които през разглежданата епоха достигнали връхната си точка.¹⁰⁸ От друга страна, появата на исихазма изисквала още по-силното укрепване на идеологическите позиции на господстващата класа.

Новата популярност на рилския светец трябвало не само да посочи „спасителния път“ на обикновения човек, но и да затвър-

¹⁰² Пак там, с. 56.

¹⁰³ И. Дуйчев, Рилският светец, с. 59, Б. Златарски, История, т. II, с. 55—62.

¹⁰⁴ И. Дуйчев, Рилският светец, с. 389, бел. 118 и пос. литература.

¹⁰⁵ И. Иванов, Български старини от Македония. Новобългарски превод на това житие дава В. Киселков, Свети Иван Рилски — жития, С., 1940, Ние сме използвали това издание и текстовете от житието се цитират по него.

¹⁰⁶ И. Дуйчев, Рилският светец, с. 68

¹⁰⁷ Б. Ангелов, Из старата българска, руска... т. II, с. 116.

¹⁰⁸ Д. Ангелов, Богомилството, с. 477.

ди още повече онези принципи на поведение, които проповядвала идеята за общественото примирение. Сам патриарх Евтимий изтъква като повод за написването на житието факта, че не бил доволен от онова, което срещал написано за живота на мъченика. Преди него книжовниците са писали нещата неизкусно (не х'тѣ) и грубо. Сам Евтимий си поставил за задача да разкаже за неговия живот „художественото, както подобава“ (по книгата в онези дни). Строго погледнато, това не са били истинските причини, които вдъхновили българския книжовник. Без да подценяваме естетическите вкусове и разбирания на патриарх Евтимий, ще си позволим да отбележим, че неговото книжовно дело било продиктувано от чисто идеологически съображения. Това се потвърждава от уводната част на житието, където Евтимий излага своите схващания за почитането на светците и в частност Иван Рилски. Там се говори, че Евтимий се заел с това дело, за да не го упрекат, че се „отнася лениво и небрежно към добрите (дела)... и да не се отминава с мълчание животът на блажения Иван“.¹⁰⁹ Според патриарх Евтимий животът на този свят човек „съдържа много примери за подражание, понеже в него се обединяват всички добродетели“.¹¹⁰

Тези встъпителни думи разкриват истинското предназначение на Евтимиевата творба. В нея той си поставя за задача проповядването на един морал, основан на примирението, монашеските подвизи и ползата от божии дела. Като развива тези свои мисли, Евтимий по-нататък продължава: „Такъв живот е достатъчен и на онези, които поне малко са подражавали на живота му. Дори не само на тях. Той ще допринесе полза и на онези, които само са слушали; защото и чутото може да предизвика в душите на слушателите любов към него... и да ги подтиква да му подражават.“¹¹¹ Тези пояснения са особено важни. В тях проличава, че Евтимий изисква от своите съвременници изцяло да следват примера на рилския пустинник. По-точно от тях се изисква само подражание на неговия живот — нещо, което е не само по силите на обикновения човек, но и в съответствие с основните разпоредби на теорията за примирението. „Старанието да се подражава“ на пустинника е представлявало само част от разнообразните средства, които управляващата класа пускала за успокоението на умовете на обикновените хора.

Хората не трябва да се стремят към веществената и преходна телесна храна“.¹¹² Този стремеж не води към нищо добро, тъй като „колкото повече мислим за нея, толкова повече се стремим да я придобием прекалено. Напротив, ние трябва да се грижим за невеществената, неизчерпаемата душевна и нетленна храна и да

¹⁰⁹ В. Киселков, Житие на Иван Рилски, с. 38. ¹¹⁰ Пак там, с. 38. ¹¹¹ Пак там, с. 39. ¹¹² Пак там, с. 39.

бдим над душите си.¹¹³ Всичко останало според Евтимий води към грешния път и подобна проповед има за цел да смуги душевното спокойствие на човека и да го отдалечи от истинския бог. Тези мисли патриарх Евтимий подкрепя със следните думи: „Ако този божествен мъж (Иван Рилски) бе обръщал поне малко внимание върху световните негленни неща и ако се беше грижил за нещо земно, ние бързо бихме отминали неговата памет и да я изпратим в дълбочината на забравата.“¹¹⁴ С тези разсъждения Евтимий издава класовите мотиви на своето творчество и се явява като един от усърдните проповедници на теорията за общественото примирение през втората половина на XIV в.

Животът на свети Иван Рилски представя широки възможности на старобългарския книжовник не само да проповядва основните богословски концепции на исихазма, но и да поучава народните маси в дух на покорност пред царете и боярите, пред епископите и свещениците. Затова Евтимий не пропуска да поучава своите читатели в любов и покорност пред „земните христови служители“. Когато разказва за светския живот на Иван Рилски, той отбелязва: „Никога не отсъствуваше от църква, с внимание слушаше светите поучения на божествените слова и чрез пост и молитва сладко угаждаше на Господа.“¹¹⁵

Тези аскетично-мистични тенденции, намерили краен завършек във философско-религиозната система на исихазма, който се появява във Византия и България през XIV в.¹¹⁶ След като не могло да надделее над еретическите учения с помощта на чистите си догми, православие то само достигнало до ерес. Но това ново религиозно направление не само че не било враждебно към официалната църква и феодалния строй, но още повече съдействувало за тяхното утвърждаване. Като етично учение исихазмът бил в съгласие с основните разпоредби на теорията за примирението; той препоръчвал уединението, бягството от живота, презрението към земните дела, като ги обличал в сиянието на върховна святост. Издигнали идеята за духовното съвършенство и приближаването до бога, исихастите изисквали пълното послушание на човека в съгласие с разпоредбите на своето учение. Като върховни добродетелите сочели търпението, смирението и послушанието, а те сами по себе си представлявали удобно идеологическо средство за замъгляване на общественото съзнание.

Напълно пасивното отношение към света не е първопричина, а последица от постоянното въздействие на теорията за примирението. Даже се отигнало до там, че отшелничеството и бягството от живота били издигнати от управляващата класа едва ли не като

¹¹³ Пак там, с. 39.

¹¹⁴ Пак там, с. 39.

¹¹⁵ Пак там, с. 40.

¹¹⁶ За исихазма и неговото разпространение в средновековна България вж. Д. Ангелов, Към историята на философско-религиозната мисъл в средновековна България. Исихазъм и варлаамитство, ИБИД, XXX, 1967, с. 73—84.

единствен идеал. Затова исихазмът като идеологическа обосновка на аскетизма никъде не намери толкова много последователи, както в средновековна България.

Една друга характерна черта на идеята за общественото примирение била тенденцията да се възвеличава ролята на българския владетел като решаващо условие за благополучието на държавата и обществото. Тези настроения започнали да се проповядват у нас още с приемането на християнството. Още цариградският патриарх Фотий в своето послание до българския княз Борис развива идеята „за поставения от бога княз, за дадения му от бога народ“, за това, че князът трябва да се грижи за „благоверното стадо“ като „добрия пастир“.¹¹⁷ Това не са просто подсказани формули, а жизнено важни принципи, които били усвоени от официалната идеология и развити по-нататък. Идеята, че „царят е божия помазаник“, добър, благочестив и богопомазан, широко се проповядвала сред българския народ. Наставленията на патриарх Фотий, че единствената цел на владетеля е „добриването на поданиците му и това трябва да се постигне с разумни и справедливи дела“, се превърнали в началото на широко разпространената идея за „добрия цар“.

В титул 112 Фотий поучава българския княз: „благоденствието на подвластните е доказателство за това, че властта е крайно разбрана и справедлива“,¹¹⁸ а на друго място: „прави добрини на поданиците си, дръж ушите си отворени за ония, които са онеправдани“ (титул 102).

С оглед на налагането на тези настроения българската църква обградила с особено внимание паметта на първите български християнски владетели. В изворите, достигнали до нас, те са предствени като „честни и правOVERни“, застъпници на вярата и покровители на сираци и вдовици. Такива думи са отправени по паметта на княз Борис в преписката на Тодор Дуксов: „това беше великият, честният и благоверен наш господар княз български, чието християнско име беше Михаил“¹¹⁹. Такива настроения се забелязват и в църковните служби, написани в памет на българския цар Петър. В една от тях се чете: „Елате всички верни да възхвалим Петра мниха, който беше поставен от бога за български цар.“¹²⁰ В така наречената Белградска молитва се посочва, че цар Петър бил „съкровище на добродетелите и изливал вечно своята милостиня върху убогите“.¹²¹

Фактът, че княз Борис и цар Петър са осветени от българската църква и канонизирани за светци, е особено показателен. Това внимание едва ли се е дължало само на горещата любов, която тези владетели хранели към християнския бог и българската църк-

¹¹⁷ ГИБИ, т. IV, с. 80

¹¹⁸ Пак там, с. 95, 98.

¹¹⁹ И. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. I, с. 76.

¹²⁰ И. Иванов, Български старини. . . , с. 392.

¹²¹ За тази молитва вж. Е. Георгиев, Литература на. . . , с. 28.

ва. Цар Симеон е бил не по-малко щедър и не по-малко усърден в новата вяра, но това не било достатъчно, за да бъде обявен за светец. Този съзнателно насаждан култ към личността на някои български владетели се диктувал от определени идеологически съображения. Той бил необходим на феодалната класа за притпяването на класовото недоволство сред българския народ. Цар и бог — това били успокоителните проповеди на църковните дейци, това са двете божества, от които трябвало да се дири успокоението, утеха и справедливост. Тези тенденции се засилват особено много по времето на цар Петър, когато проповедта на богомилите имала като обект на критика и личността на царя.¹²² Стремещът да се идеализира личността на владетеля се подсилвал и от причини от външен характер. В службите на цар Петър често се отпращат молитви към светеца да подпомогне държавата на българите в предстоящите беди. В повечето случаи обаче царят е представен като идеален владетел, който има една единствена грижа — добруването на поданиците му: „Грешните уста не могат достатъчно изкусно да похвалят твоите добрини, Петре царю.“¹²³

Както проличава от запазилите се изворови свидетелства, тази проповед започвала постепенно да се усвоява от широките народни маси. Подобни настроения се забелязват най-вече през епохата на византийското робство. Тъй като тогава българската литература не се култивирала от държавната власт, в нея се забелязва постепенно нарастване на народните елементи. Тогава идеята за „добрия цар“ взема окончателно надмощие в миросгледа на българския селянин и тази тенденция преминава през следващите векове. Особено ясно тези настроения са подчертани в Българския апокрифен летопис от XI в. Макар че на времето проф. К. Иречек беше обявил този летопис за „паметник без всякакво историческо значение“¹²⁴, за нас той е твърде важен с това, че ни дава възможност да вникнем в духа на българските народни исторически предания. В този интересен исторически документ могат да се проследят как постепенно в съзнанието на народните маси се пречупвали обществено-политическите идеи, проповядвани от господстващата феодална идеология.

Първото, което прави впечатление в апокрифа, е твърдението, че според неговия автор „царете са поставени от бога“. Според съставителя на летописа всички споменати български царе са „благочестиви, благоверни и много добри“. Характерна черта на летописа е, че благочестието на владетеля се свързва с благоденствието на народа му, с изобилието на богатства в страната: „Борис беше благочестив и много благоверен. . . И бе благословено царството му.“¹²⁵ Тези настроения са били продуцирани по всяка ве-

¹²² За подобни богомилски настроения сравни Д. Ангелов, *Богомилство* то. . . с. 273—275.

¹²³ П. Иванов, *Български старини*, с. 388.

¹²⁴ К. Иречек, *ПСП*, LV (1898), с. 261.

¹²⁵ И. Духичев, *Стара българска книжнина*, т. I, с. 191.

роятност от засиления финансов и политически гнет, на който бил подложен българският народ от византийската администрация. Така че в случая имаме едно интересно преплитане на народностно-патриотични тенденции с идеи, проповядвани и култивирани от официалната феодална идеология.

Широката популярност, която българските владетели спечелили в народната памет, засилила още повече тенденциите за надценяване личността на владетеля. В същия апокриф се говори, че по времето на българските царе Симеон и Петър „много изобилие имаше по онова време, вреше и кипеше от всяко боже дарование и нямаше оскъдица от нищо“¹²⁶. Така са изглеждали по всяка вероятност представите на българските селяни за „идеалното“ управление на „добрия цар“.

Тези настроения се засилват още повече през времето на Втората българска държава. Освободителната борба на българския народ под ръководството на Асеневци изиграла благоприятна роля в това отношение. Особено много се раздухал култът към владетеля по времето на цар Иван Асен II. За него неизвестният автор на разказа за възстановяването на българската патриаршия отбелязва: „Великият и благочестив цар Иван Асен прослави и просвети българското царство повече от всички български царе, които бяха преди него, като създаде манастири и ги обдари богато със злато и скъпоценни камъни“¹²⁷. Обстоятелството, че Иван Асен проявил религиозна търпимост в своята държава, му спечелило изключително широка популярност сред българския народ.¹²⁸ Това са потвърждава и от съобщението на гръцкия писател Георги Акрополит, който разказва: „Всички му се учудваха и го превъзнасяха, защото той никога не беше вдигнал меч над своите поданици, не е запетнявал себе си с убийства на ромеите, както по-постъпваха преди него бившите владетели на България. Затова той бе обичан не само от българите, но и от ромеите и от други народи.“¹²⁹ Вероятно от времето на Иван Асен тенденциите за надценяването на царската власт започнали да се приемат и от привържениците на богомилското учение.¹³⁰

Идеалът на народните маси за „добрия цар“ намерил своята най-ярка изява в селското антифеодално въстание на Ивайло. Непослехът на това въстание не само не сложил край на тези увлечения, но ги засилил още повече. За това способствувал между другото и крайният упадък в общественото настроение на епохата, който довел до отслабването на борческия дух на народните маси. Тези настроения били подсилвани и от едно крайно усилване на

¹²⁵ И. Иванов, Богомилски книги и легенди, с. 283.

¹²⁷ И. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. II, с. 44.

¹²⁸ За отношението на Иван Асен II към богомилите сравни Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 454—461.

¹²⁹ G. Asropolitaе, Opera, I, ed. G. Heisenberg, с. 43, 8.

¹³⁰ Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 476.

религиозните вярвания, които в някои случаи стигали „до открито и грубо суеверие“¹³¹. От друга страна, официалната идеология била в непрекъснато настъпление в проповядването на своите политически доктрини. За това способствувало и утежненото външно-политическо положение на българската държава. Измъчван от непрекъснати феодални междусобици и чужди нашествия, средновековният българин все по-често стигал до мисълта, че само „добрият цар“ е в състояние да усмири непокорните боляри, да прогони завоевателите и да осигури на поданиците си мирен и спокоен живот. Такива тенденции се забелязват най-вече по времето на цар Иван Александър. В словото на Методи Патарски, поместено в сборника на поп Филип от 1345 г., се чете: „Преславният цар Освободител ще въдвори мир, ще премахне данъците, ще обогати низшите.“¹³² В друга преписка към т. нар. Рилски сборник към Иван Александър са отправени следните пожелания: „Боже господи царю, укрепи верните наши царе, утвърди вярата, укроти народите, усмири света.“¹³³ Ако в тези сведения прозира тревогата, обхванала българското общество във връзка с определени политически събития, то в други източници се култивира съвсем друго отношение към царската личност. Там той е представен като добър и милостив, прекрасен, монахолюбив и хранител на бедните, праведен съдия за сираци и вдовици.¹³⁴

В късните добавки на Борилския Синодик се пее възхвала на „всички боляри, малки и големи, свещеници и монаси и на целия народ, които с благопокорство хранят всякаква чиста и права любов към царя“¹³⁵. Пак там се славят „правоверните, благочестиви, приснопаветни и православни царе, които са управлявали богопознания престол на българското царство и по ред всичко са устройвали и са имали попечение за христоименните люде, които им са поверени от Бога“¹³⁶.

Естествено подобна проповед била изцяло в услуга на господстващата класа, притъпявала класовото съзнание, като го заменяла с месиански настроения и усилвала вярата в „царя избавител“. Като основна тенденция в теорията за общественото примирение идеята за „добрият цар“ преследвала определени класови цели. Проповядвана от духовенството и другите идеолози на феодалната класа, тази идея изиграла крайно реакционна роля при предотвратяването на социалните конфликти в средновековна България, като внушавала страх и подчинение пред „божите поставеници“.

¹³¹ Пак там, с. 487.

¹³² К. Радченко, Религиозно и литературно движение в България в епоха перед турецки завоевания, Киев, 1898, с. 31.

¹³³ И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 266—287.

¹³⁴ Български добавки към Манасиевата хроника от XIV в., цитирани по И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 98.

¹³⁵ Борилски Синодик, § 103. Използували сме превода на И. Дуйчев, СБК, т. II, с. 169.

¹³⁶ Борилски синодик, § 79, §102.

*
* *

Това са основните принципи на идеята за общественото примирение, които се проявяват в духовния живот на старобългарско общество. Насаждана с изключителна упоритост в продължение на векове, тази теория изиграла грамадна роля за овладяване на съзнанието на народните маси и възпитаването им в дух на покорство и подчинение пред съществуващия феодален ред. В борбата за налагането на своята идеология господстващата класа пускала в действие различни средства за идеологическо въздействие над обществото. Религия, църква, книжнина, изкуство, архитектура, съд, закони и т. н. — това са били основните идеологически лостове за доброволното или насилствено налагане на възгледи и настроения, изгодни за феодалната класа.

За съжаление изворовите данни са крайно недостатъчни, за да се проследи конкретното въздействие на идеята за общественото примирение и нейното усвояване от широките народни маси. От тази епоха са се запазили твърде малко свидетелства, които отразяват мирогледа и настроенията на обикновения народ. Повечето от записаното народно творчество е унищожено и загубено за нас. Запазили са се само някои апокрифни съчинения, от които само приблизително би могло да се съди за проникването на идеите на господстващата класа сред народните маси. Особен интерес в това отношение представляват така наречените гадателни книги, които съдържат преди всичко въпроси от политически и социален характер. Това показва, че за обикновения българин проблемите на обществото не са били чужди, а представлявали жив интерес. Във Византия гадателната книга се явява на първо време като отражение на политическото мировъзрение и интереси на епохата. Впоследствие тази литература се отдалечава от живота и става все по-шаблонна.¹³⁷

В средновековна България гадателната книга се запазва до край с ясно изразени политически и социални елементи. Даже в някои случаи може да се забележи усилване на социалните тенденции за сметка на политическите. В повечето от тези съчинения се проповядват възгледи и идеи, несъвместими с официалната идеология. Но заедно с тях се наблюдават моменти, от които проличава как някои от идеите на теорията за примирението и общественото съгласие намират място в мирогледа на бедната селска маса.

Така например първенстваща роля във всички политически и обществени конфликти се определя на царете, а народните маси като съвкупност и активна обществена сила не съществуват. Чести са случаите, когато царят е представен като жертва на своеволните и непокорни боляри. В гадателните книги обикновено се говори, че отстраняването на владетеля предизвиква смутове и раз-

¹³⁷ М. Андреева, Политический и общественый элемент византийско-славянских гадательных книг, *Byzantinoslavica*, 1932, IV, с. 74, 1932, IV, с. 74.

мирици в страната, запустяване на градовете и политически хаос. Това е преди всичко резултат от въздействието на теорията за „добрия цар“ — една тенденция, която при всеки удобен случай се втъпява в съзнанието на народните маси. Често в гадателните книги се говори, че „ще настъпи мир и велика любов между хората, ратаи няма да има, а ще има велика радост при царя и при хората“. Тук проличава не само политическия и социален идеал на средновековния българин, но и въздействието на идеята за примирението и всеобщата любов между различните обществени слоеве на населението.

Също под влияние на официалната проповед за смирение и търпение в гадателните книги се срещат предсказания: „богатите ще се смирят“. Макар че в някои преписи този израз е трансформиран в смисъл, че „богатите царе и боляри ще погинат“, неговият първообраз показва не само социално-нивелиращите тенденции, разпространени сред народните маси, но и тържеството на идеите, проповядвани от господстващата класа. Такива пророчества, в центъра на които стои отново царската личност, се срещат и в апокрифа на Андрей Юродиви. Там царят е представен като спасител, който ще премахне данъците и ще възстанови храмовете. Благодарение на него низшите ще се замогнат и ще се изравнят с богатите.¹³⁸

Подобни явления се наблюдават и в творчеството на един от известните книжовници на X в. поп Йеремия. Една преценка на неговото книжовно наследство показва, че той е останал чужд на богомилските идеи, макар „неговата проповед да е изпълнена с омраза към феодалния строй и християнската църква“¹³⁹. Поп Йеремия е произхождал от низшите слоеве на населението, а неговата книжнина не се е съгласувала с постулатите на официалния духовен живот. Но въпреки наличието на подобни настроения той също не е успял да се освободи от въздействието на официалната идеология. В неговата „Повест за кръстното дърво“ между другото се казва, че „Христос помагал на царския син да събира данъци“. В епизода „Как Христос ора с плуга“ се говори, че Христос помагал на човек, който орял нивата си по заповед на царя.¹⁴⁰

Тези разсъждения са твърде важни, тъй като са излезли от ръката на книжовник, далечен и чужд на официалните духовни кръгове; в приведените по-горе примери личи отношението на обикновения българин към царския институт и силното, непреодолимо въздействие на теорията за общественото примирение. Това проличава и от факта, че в апокрифната литература наред с опозиционните настроения си пробивали път тенденции, които звучали в съответствие с разпоредбите на официалната идеология. Особе-

¹³⁸ К. Радченко, пос. съч., с. 31.

¹³⁹ Е. Георгиев, Литература. . . , с. 206.

¹⁴⁰ Пак там, с. 231.

но ярко подобни настроения се проявяват в апокрифа „Въпросите на Иоан Богослов до Аврама“. Там се заявява, че „търпението на бедните ще се възнагоди. Смирениите ще се възнесат, а тези които се възнасят, ще се смирят“¹⁴¹. Това пророчество е написано в духа на есхатологическите представи на българската народна идеология. Твърдението, че социалната правда ще възтържествува, е дълбоко погрешно убеждение. То възникнало в резултат на въздействието на идеята за примирението и карало хората да търсят разрешението на обществените конфликти извън феодалното общество и класовата борба.

Засилването на тенденциите за надценяването на царската личност се забелязва най-вече през последните десетилетия от съществуването на българската държава. Особено показателен за разрастването на тези настроения е разказът на светогорския монах Исая от 1371 г. След като разказва за поражението на християнските войски при Черномен и опустошаването на балканските земи, той продължава: „Земята остана пуста от всички блага, погинаха людете, изчезна добитък и плодове. Нямаше ни княз, ни вожд, ни наставник сред людете, нито избавител, нито спасител.“¹⁴² Тези мисли на светогорския монах свидетелствуват колко силно се е надценявала по онова време ролята на царя, който се е смятал едва ли не за единствен спасител и застъпник. От разказа на монах Исая проличава, че подобни надежди и упования са съществували и по отношение на по-низшите феодални владетели. Това впрочем е и крайният резултат от тези настроения, които убивали жизнения дух на българина и сковавали всякаква лична или обществена инициатива.

В епохата на средновековието, когато религията почти изцяло изчерпвала духовния живот на обществото, нейната проповед за смирение и примирение имала изключително силно влияние. Това е причината, щото в някои наглед чисто богомилски съчинения да се проповядват тенденции, които звучат в съгласие с официалната църковна идеология. Така например в апокрифа „Ходене на Богородица по мъките“ се разказва, че в пъкъла се мъчат лихвари, порочни попове, висши аристократи, князе, папи и патриарси. Но колкото и да изразява „свободомислие спрямо религията и феодалната църква и спрямо установените норми на живот, разказът не е успял да се откъсне от черковните догми“¹⁴³. Под влияние на официалната идеология сред грешниците се намират хора, които имат непочтително отношение към духовниците и църквата; в ада са поставени според автора на апокрифа ленивците, които не ходят на църква и „не почитат свещениците“. Според някои автори тук проличава „своего рода разрыв между официалната богомилска идеология и нейното приложение на практика сред широките

¹⁴¹ В. Мочуловский, Следи народной библии. цит. по Д. Ангелов, Богомилството... с. 280.

¹⁴² И. Иванов, Старобългарски разкази, с. 53.

¹⁴³ Е. Георгиев, Литература..., с. 146.

народни маси".¹⁴⁴ В същност нещата изглеждат така само на пръв поглед. От тези места в апокрифа може да се съди доколко богомилската проповед и официалната църковна идеология печелели влияние сред средновековното българско общество. Не ще бъде пресилено да се твърди, че през цялото средновековие съзнанието на обикновения българин било раздвоено между идеята за примирението и съгласието, проповядвана от официалната църква, и богомилското отрицание на съществуващия феодален ред. В борбата за спечелването на умовете на хората двете философско-религиозни системи използвали най-разнообразни средства за идеологическо въздействие. Но следва да се подчертае, че в много отношения богомилските проповедници стояли далеч назад от апологетите на феодалния строй. Последните разполагали с изключителни възможности за налагането на идеи и мисли, изгодни за управляващата класа. Ето защо в крайна сметка идеята за общественото примирение успяла да вземе връх. И в този случай на практика се потвърдила известната мисъл на К. Маркс, че „мислите на господстващата класа се явяват във всяка епоха господстващи мисли. Това значи, че онази класа, която представлява господстваща материална сила в обществото, в същото време е негова господстваща духовна сила.“¹⁴⁵

Наистина имало е време, когато богомилското учение печелело за своята идеология значителна част от народните маси. Така е било по времето на цар Петър и цар Борил. Но причините за тази популярност на богомилските идеи следва да се търсят между другото и във временната слабост на официалната църковна идеология. Фактите показват, че в такива моменти феодалната класа и нейната идеологическа опора — църквата, минавали в настъпление и успявали да запазят позициите си на господстваща идеологическа сила на обществото. Идеята за примирението и съгласието между хората успяла да завладее съзнанието на народните маси благодарение на изключителните възможности за разпространение, предоставени ѝ от страна на феодалната класа. Народът като цяло бил заставен да остане верен на православието, а това означава, че принципите и разпоредбите на теорията за общественото примирение се превърнали в задължителни морални норми на средновековния българин.

Проповядвана с рядка упоритост в продължение на векове, идеята за общественото примирение изиграла крайно реакционна роля в духовния и политическия живот на средновековна България. Тази усилена идеологическа обработка на общественото съзнание довела до подчертан упадък в общественото настроение, притпявала класовата борба и съдействувала за най-пълно и цялостно осъществяване на феодалната експлоатация.

¹⁴⁴ Д. Ангелов, Богомилството. . . , с. 164.

¹⁴⁵ К. Маркс, Сочинения, т. III, 1955, с. 45—46.

ИДЕЯ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРИМИРЕНИЯ В БОЛГАРИИ СРЕДНИХ ВЕКОВ

асс. Йордан Андреев

Резюме

Проблемы общественной мысли в Болгарии Средних веков могут дать довольно полное представление о духовной жизни древнеболгарского общества, могут определить характер различных идейных настроений, могут охарактеризовать политические и общественные идеалы болгар того времени. Руководствуясь этими соображениями, автор ставит себе задачей рассмотреть характер и развитие одной из этих общественно-политических идей — идеи общественного примирения. В системе общественной мысли в Болгарии Средних веков эта идея занимает особенно важное место, так как она связана с стремлением господствующих феодальных кругов установить идеологический диктат над обществом.

Выяснение этого важного вопроса находится в связи с очень важной проблемой, а именно с фактом, что основные принципы идеи общественного примирения были заимствованы и перенесены в Болгарию из Византии. С другой стороны, основные тенденции идеи общественного примирения основываются на идейной сущности христианской религии. Конечно, это не значит, что эта идея была механически заимствована и перенесена в Болгарию для нужд феодального класса. В Болгарии того времени эта идея должна была решать конкретные исторические и классовые задачи, что, со своей стороны, давало ей большие возможности дальнейшего развития, обогащало ее новыми темами, вносило в нее разнообразие в отношении средств воздействия на сознание народных масс.

Отдельные элементы этой общественной идеи можно заметить еще в сочинениях первых болгарских книжников кругов Симеона. Но их проповедование было лишено стройности и не представляло собой законченной апологетики феодального строя. Поэтому в X в. идеологи господствующего класса приступили к созданию целостной системы моральных норм и правил, которая ставила себе целью уклонить народные массы в сторону от существующих оппозиционных настроений эпохи.

Впервые идея общественного примирения развита подробно в поучениях болгарского книжника X века Петра Черноризца, за которым скрывается имя болгарского царя Петра (927 — 970). До

нас дошли 6 поучительных слов, которые свидетельствуют о его стараниях смягчить общественное недовольство и увести народные массы подальше от классовой борьбы. В поучениях Петра Чернорица видно новое отношение к классовым проблемам древнеболгарского общества. Все в них подчиняется одной цели — стремлению внушить мысль смирения и подчинения существующим порядкам.

Всестороннее развитие эта идея нашла в Беседах Презвитера Козмы. В этих литературных произведениях апологет господствующего класса ставит себе две основные задачи: 1) разобличать приверженцев богомильского учения, защитить православие и его чистые догмы. 2) утвердить феодальные отношения и обеспечить классовый мир в обществе. С этой точки зрения творчество Презвитера Козмы есть вершина древнеболгарской публицистики. Кроме того в нем систематически изложены основные принципы идеи общественного примирения. Важным моментом в его проповеди является культ к первому отшельнику в болгарских землях — св. Иоану Рыльскому. Автор отмечает, что стремление превратить рыльского святого в нравственную норму эпохи продиктовано чисто классовыми соображениями.

Другой характерной чертой идеи общественного примирения является подчеркивание роли болгарского владельца в качестве решающего условия благополучия народа и государства. Естественно эти настроения приносили пользу феодальному классу и сыграли крайне реакционную роль в предотвращении классовых конфликтов в средневековой Болгарии.

В конце прослеживается конкретное воздействие идеи общественного примирения и ее усвоение широкими народными массами. Автор считает, что отдельные тенденции этой общественной идеи постепенно были восприняты народными массами. А это со своей стороны убивало жизненный дух средневекового болгарина и сковывало всякую личную и общественную инициативу.

DIE IDEE FÜR DIE SOZIALE VERSÖHNUNG IM MITTELALTERLICHEM BULGARIEN

Assistent Jordan Andreev

Zusammenfassung

Die Probleme des sozialen Gedankens im mittelalterlichen Bulgarien sind imstande das geistige Leben der altbulgarischen Gesellschaft allseitig zu umreissen, den Charakter der verschiedenen Ideengänge zu bestimmen, die politischen und gesellschaftlichen Idealen des Bulgaren im Mittelalter zu kennzeichnen. Von diesen Überlegungen geleitet, stellt sich der Autor die Aufgabe den Charakter und die Entwicklung einer von diesen gesellschaftlich-politischen Ideen, nämlich der Idee der sozialen Versöhnung zu erörtern. In dem sozialen Gedankensystem des mittelalterlichen Bulgariens nimmt diese Idee einen wichtigen Platz, das Bestreben der herrschenden feudalen Kreisen vorausgesetzt, eine ideologische Diktatur der Gesellschaft aufzuerlegen.

Die Klärung dieser Frage ist mit einem sehr wichtigen Problem verflochten. Einerseits mit der Tatsache, daß die Ideengründe für die soziale Versöhnung von dem benachbarten byzantinischen Reich übernommen und transplantiert wurden, andererseits ist zu betonen, daß die Neigung zu der Idee der sozialen Versöhnung in dem Wesen der christlichen Religion wurzelt. Das bedeutet aber nicht, daß diese Idee mechanisch und bewußtlos geliehen und verpflanzt wurde für die Bedürfnisse der Feudalklasse. In mittelalterlichem Bulgarien hatte diese Idee konkrete Geschichts- und Klassenaufgaben zu lösen, was ihr grosse Möglichkeiten für eine weitere Entwicklung gab, sie mit neuem Inhalt bereicherte und ihr neue Mittel zur Verfügung stellte, durch welche sie auf das Bewußtsein der Volksmassen wirken konnte.

Anfänge dieser sozialen Idee kann man in den Werken der ersten bulgarischen Schriftsteller aus dem Kreise um Zar Simeon finden. Ihre Predigt hatte aber keinen ausgeprägten harmonischen Charakter und stellte keine geschlossene Apologetik der feudalen Gesellschaftsordnung. Darum haben die Ideologen der herrschenden Klasse im X. Jahrhundert ein umfassendes System von Moralnormen und -Regeln erarbeitet, dessen Ziel war, die Volksmassen von den bestehenden Oppositionsstimmungen der Epoche abzulenken.

Zum ersten Mal wird die Idee der sozialen Versöhnung ausführ-

lich in den Belehrungen des bulgarischen Schriftstellers vom X. Jahrhundert Peter Tschernorizez entwickelt. Hinter diesem Namen verbirgt sich eigentlich der bulgarische König Peter (927—970). Von ihm sind 6 Lehrreden bekannt, die von seinen Bemühungen zeugen, die Unzufriedenheit des Volkes zu dämpfen und die Volksmassen von dem Klassenkampf fern zu halten. In den Lehrreden von Peter Tschernorizez erscheinen die Klassenprobleme der albulgarischen Gesellschaft unter einer neuen Sicht: alles muß ein Endziel haben, das Bestreben, den Menschen den Gedanken der Versöhnung vor bestehenden Gesellschaftsordnung einzufliessen.

Allseitig und vertiefter wird diese Idee in den Reden von Presviter Kosma entwickelt. In diesen Schriften stellt sich der Apologet der herrschenden Klasse zwei Aufgaben: 1. die Anhänger der Bogomilenlehre zu bekämpfen und den christlichen Glauben und seine reinen, positiven Dogmen in Schutz zu nehmen, und 2. Festigung der feudalen Verhältnisse und Sicherung des Friedens in der Klassengesellschaft. Von dieser Seite betrachtet ist das Schaffen von Presviter Kosma nicht nur eine der Spitzen der albulgarischen Publizistik, sondern auch eine systematische Darlegung von den Grundprinzipien des Gedankens von der sozialen Versöhnung. Ein besonderer Moment in seiner Predigt stellt den Kult zum ersten Einsiedler auf bulgarischem Boden, zum St. Iwan Rilski. In Zusammenhang damit bemerkt der Autor, daß das Bestreben den Rilaaheiligen zur sittlichen Norm der Epoche zu erheben, aus rein Klassenbränden entspringt.

Ein anderer Charakterzug der Idee der sozialen Versöhnung ist die Tendenz, die Rolle des bulgarischen Herrschers zu erhöhen als entscheidende Bedingung für das Wohlergehen des Volkes und des Staates. Alle diese Meinungsrichtungen haben selbstverständlich völlig im Dienste der Feudalklasse gestanden und eine äusserst reaktionäre Rolle beim Verhindern der Klassenkonflikten im mittelalterlichen Bulgarien gespielt.

Am Schluß bemüht sich der Autor die konkrete Einwirkung der Idee für soziale Versöhnung und ihre Aneignung von den breiten Volksmassen zu verfolgen. Die Schlußfolgerung ist, daß einzelne Tendenzen dieser sozialen Idee allmählich von den niederen Volksschichten aufgenommen wurden, was seinerseits den regen Geist des mittelalterlichen Bulgaren unterdrückte, und jede persönliche und gemeinsame Initiative hemmte.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2. Исторически факултет 1970/1971

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 2. Faculté d'histoire 1970/1171

ЯНКА НИКОЛОВА

ЖИЛИЩНАТА АРХИТЕКТУРА В ТЪРНОВО
ПРЕЗ XII — XIV ВЕК

JANKA NIKOLOVA

DIE WOHNUNGSBAUARCHITEKTUR IN TIRNOVO IM XII—XIV. JH.

СОФИЯ—1973

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Жилищната архитектура на средновековното градско население от епохата на Втората българска държава е слабо проучена. Отделни граждански постройки са публикувани при обнародване на резултатите от археологическите проучвания на някои средновековни селища у нас, но засега липсва едно цялостно изследване върху жилищната култура и домашния бит на българския народ от XII—XIV в. Действително ние не разполагаме нито с едно по-добре запазено селище от тази епоха, но имаме известни, макар и оскъдни писмени сведения, изображения в монументалната и миниатюрната живопис, а така също и натрупано определено количество археологически материали, които могат да послужат като основа за едно изследване върху характера и развитието на средновековното българско жилище. Най-значителен археологически материал от този характер за сега е събран в Търново.

Изследванията на средновековната българска култура в Търново от миналото се отнасят главно до художествените ѝ страни. Това важи обаче не само за Търново, но и за повечето от останалите среднобългарски обекти, където археологическите разкопки засягаха главно дворцовите центрове, църквите и манастирите, които не могат да дадат една цялостна представа за материалната култура на средновековното българско население. Проблемите на материалната и духовната култура, които се разработваха, бяха откъснати от основните въпроси, свързани с всекидневния живот на населението.

Откритите през последните няколко години археологически паметници на гражданската архитектура в Търново съдържат значителни данни за жилищната култура у нас и за бита на градското население през XII—XIV век.

Едно изследване върху жилищната култура през Втората българска държава ще хвърли нова светлина не само върху развитието на жилището у българите, но също така и върху общественоекономическите отношения на българския народ през епохата на разцвета на феодализма, върху неговата строителна традиция, битова култура и пр.

В настоящата студия ние ще разгледаме жилищната архитектура на средновековното градско население в Търново през XII—XIV век, въз основа на писмените сведения, на средновековните изображения и основно на резултатите от проучените по археологически път средновековни жилища. Ние ще използваме също така и непубликувани археологически паметници, свързани с жилищната

архитектура в средновековния град Търново, които са открити от нас.

Жилищата заедно с останалите граждански и култови сгради са заемали съществено място в престолния Търновград. Те представляват елемент от материалната култура на средновековния български народ.

Условия за развитието на една висока материална и духовна култура в Търново се създават след победата на въстанието от 1185—1187 г., когато той става престолен град на Втората българска държава. Докато времето на първите Асеновци е изпълнено с борби за пълното освобождаване на българския народ от властта на Византия, то царуването на Иван Асен II отбелязва подем в политическото, икономическото и културното развитие на Втората българска държава.¹ Той успял да преодолее вътрешното разцепление в страната, което било наследено от времето на Борил, и обединил болярството около централната власт. След битката при Клокотница през 1230 година, в която българите разгромили войските на Кир Тодор Комнин, България разширила твърде много своята територия и в нейните граници влезли отново почти цяла Македония и Тракия, които до тогава се намирили под властта на епирците. По това време Българската държава се наложила като най-важния политически фактор в целия Балкански полуостров и слабата Латинска империя се намирала под непосредствената заплаха да бъде унищожена.²

Втората половина на XIII в. преминава под ударите на опустошителните вражи нашествия, нескончаеми несправди и жестока експлоатация на отрудения български селянин. Тогава избухва антифеодалното въстание начело с пастира Ивайло, което е най-славната проява на българското средновековно селячество. След избирането на Ивайло за цар, за първи път на престола в Търново застава човек излязъл от народните низини.

Нов подем на българската държава настава при царуването на Тодор Светослав (1300—1321 г.). Той укрепил държавата и създал известно спокойствие на българския народ, като премахнал заплахата от татари и ромей. Това дало възможност за известно оживяване на стопанския живот в страната и за засилване на строителството.

При царуването на Иван Александър (1331—1371 г.) сепаратистичните тенденции на феодалните владетели ставали все по-силни. Разпокъсването на България улеснило завоевателната политика на османските турци, срещу които били предприети някои допълнителни укрепления на столицата Търново. Въпреки голямата

¹ В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. III, С., 1940, с. 323—418; Иван Дуйчев, Цар Иван Асен II, С., 1941, с. 1—53; История на България, т. I, С., 1961, с. 180—183.

² Димитър Ангелов, Богомилството в България, С., 1969, с. 455.

политическа и стопанска криза, която българският народ преживял по времето на Иван Александър, в страната настъпил нов културен подем.

Последният български цар, който заел търновския престол, е Иван Шишман. Разпокъсването на България на три отделни части намалило твърде много нейната военна и финансова мощ. С неговото царуване съвпадат и последните строежи в Търново, повечето от които имат отбранителен характер.

Като столица на Втората българска държава Търново се наложил като най-голям в страната феодален град. Той станал център не само на политическата власт, но и средище на грандиозно строителство, на религиозна и светска книжнина, на едно голямо изобразително изкуство и художествени занаяти, произведенията на които разнесли славата на талантливите български майстори далеч зад пределите на страната. Тук били съсредоточени богатствата на държавата и нейните културни ценности.

Средновековните български книжовници сравнявали Търново с Константинопол, като го наричали „Нов Цариград“³, „Богоспасяемият Цариград Търново“⁴, „Царевград Търново“⁵, „Великият град Търново“⁶, „Големият град Търново“⁷, „Царският град Търново“⁸ и други. Григорий Цамблак пише, че той „бил доста голям, имал здрави стени и красота, . . . притежавал големи богатства, голямо множество народ и велика слава както в църковните, така и в царските неща“.⁹ Не скрива възторга си от Търново и цариградският патриарх Калист, който в житието на Теодосий Търновски пише: „ . . . Търново е столица на българите и втор на дума и дела град след Цариград.“¹⁰

У почти всички стари автори Търново се възхвалява като най-красивият и здраво укрепен град. Византийският хронист Никита Хониат пише, че градът бил „ . . . най-недостъпният, както и най-красивият от всички градове по Хемус, обиколен със здрави стени, разделен от река и построен на върха на планината.“¹¹ Оскъд-

³ Иван Дуйчев, Приписки и добавки към Манасиевата хроника, Стара българска книжнина, кн. II, С., 1944, с. 97.

⁴ Иван Дуйчев, Приписка на поп Теотокий Псилица от 1347/8 г., пак там, с. 135.

⁵ Иван Дуйчев, Приписка върху Търновското евангелие от 1272/3 г., пак там, с. 65, и в Писмото на Търновския патриарх Теодосий до монасите от Зограф, пак там, с. 171.

⁶ Иван Дуйчев, Из житието на св. Иван Рилски от Патриарх Евтимия, пак там, с. 209.

⁷ Иван Дуйчев, Писмо на архиепископ Василия до папа Инокентия III от ноември 1204 г., пак там, с. 26.

⁸ Иван Дуйчев, Из похвалното слово на митрополит Йоасафа за св. Филотея, пак там, с. 252.

⁹ Иван Дуйчев, Из похвалното слово на Григория Цамблак за патриарх Евтимия, пак там, с. 239.

¹⁰ Иван Дуйчев, Из житието на св. Теодосия Търновски, пак там, с. 217.

¹¹ Nicetas Choniates, Historia, Bonnae, 1883, p. 619.

ните писмени сведения за укрепителната система на Търново се допълват и от описанието на немския пътешественик Петер Шпарнау, който минал през града в 1385 г. В неговите пътеписни бележки е отбелязано, че Търново „това е най-укрепеният град, който видях в тази страна“¹².

При тези възторжени описания на Търново средновековните книжовници са имали пред вид не само красивото местоположение на града, неговите високи крепостни стени, но и сградите, които се издигнали в него — царският дворец, патриаршията, църквите, жилищата на богатите търновски граждани и др.

Великолепната някога столица на Втората българска държава е била жестоко ограбена и разрушена от османските нашественици през юлските дни на 1393 г. Освобождението на България след петстотин годишно робство е заварило да стърчат над земята само незначителни останки от крепостните стени на Царевец и Трапезица, някои църкви и отделни части от сградите на царския дворец. Ето защо още тогава Българската археологическа наука си поставила като национален дълг задачата да разкрие и проучи останките на древната българска столица, за да се възстановят доколкото е възможно историческата обстановка, битът и културата на Търново през XII—XIV в. Буржоазната власт обаче не отдели нужното внимание на историческото минало на Търново и до 1944 г. археологическите проучвания тук са съвсем ограничени. Те се свеждат главно до разкопки, проведени от местното Археологическо дружество под ръководството на д-р Васил Берон¹³ и Моско Москов¹⁴, около грабителските разкопки през 1900 г. под ръководството на френския археолог Жорж Сьор,¹⁵ които са били насочени на Трапезица и на патриаршията, и по-късно до проучванията на главния вход и югоизточната бойна кула на крепостта Царевец във връзка с извършените тук през 1930 и 1933 г. реставрационни работи.¹⁶ След създаването на Общонародния комитет за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град от 1966 г. тук се провеждат археологически разкопки с темпове, непознати в многогодишната практика на българската археология. Партията и правителството издигнаха археологическите изследвания на Търново до нивото на високопатриотично, общонационално и държавно дело.

¹² Александър Кузев, Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г., Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 68 и 69.

¹³ Д-р Васил Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886 г.

¹⁴ М. Москов, История на Археологическото дружество в Търново, Т., 1912, с. 3.

¹⁵ Янка Николова, Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 година, Известия на Окръжния музей Търново, В., 1962, с. 48 сл.

¹⁶ Александър Рашенов, Възстановяване на крепостта „Царевец“ в гр. Велико Търново, ГИМ, кн. VI (1932—1934), С., 1936, с. 381 и сл.; Т. Николов, Разкопки на Царевец през 1933 г., Общински вестник „Велико Търново“, бр. 18 от 19. XII. 1933 год.

7

Чрез проведените системни археологически разкопки и проучвания в Търново бяха разкрити основите на двореца на българските царе от Втората българска държава, патриаршията и значителен брой граждански и култови сгради. При тези разкопки бяха намерени много строителни материали, архитектурни детайли, декоративна керамика, оръдия на труда, трапезни и кухненски съдове, монети, оръжия, накити и различни други битови предмети. Тези проучвания дадоха възможност да се установи, че престолният Търновград е бил жестоко разрушен още през 1393 г. Състоянието на археологическите паметници показва също, че търновци не са предали доброволно своята столица, а са се сражавали срещу турците за всяка педя земя. Озвереният нашественик съзнателно е унищожил, почти до основи, столицата на Втората българска държава, за да не напомня на поробения български народ за някогашната му политическа независимост, за неговото материално и духовно величие. Продължителният живот на турското население в старата част на града, строежите на техните жилища, обществени сгради и некрополи също така е съдействувало в значителна степен за доунищожаването на архитектурните паметници от Втората българска държава и за ограбването на техния инвентар.

Повечето от паметниците на средновековната култура в Търново са останали засипани дълбоко под земята и сега се откриват по археологически път. Въпреки и запазени в лошо състояние, археологическите данни от проучените граждански и култови сгради изясняват редица въпроси, свързани с устройството на Търново като средновековен град, застрояването на отделните му части, архитектурният вид на неговите сгради и пр.

Заедно с натрупания археологически материал за жилищата на населението от XII—XIV в. ние разполагаме и с някои сведения от наши и чужди писмени извори, а така също и с изображения в запазените стенописи и миниатюри, които обаче са твърде оскъдни.

В писмените извори градът се споменава откъслечно. Цялостен, макар и кратък разказ за неговото минало ние нямаме. Липсват описания и за отделните му части. Някои от сградите на двореца, отделни църкви и жилища са само споменати. За жилищата на средновековното градско население в Търново почти липсват сведения и в описанията на пътешествениците, минали през България по-късно, през годините на турското владичество.

В запазените стенописи и миниатюри изображенията на жилищни сгради са твърде малко. Поради господството на църковния светоглед в тях са представени най-вече култови сгради и по-малко граждански постройки. Често се срещат крепостни стени с порти и кули. Почти всички сгради са изобразени твърде условно, поради което е много трудно да се определи техният архитектурен тип.

Археологическите данни ни дават основание да твърдим, че както царският дворец, патриаршията и църковните сгради са имали свой архитектурен стил, така и гражданските постройки също

съдържат в себе си отличителните белези на своята епоха и имат определен архитектурен облик. Те носят отпечатъка на класовата диференциация във феодалното общество. В едни от жилищата ние откриваме традицията на старата славянска землянка, други представляват реминисценция на по-старото надземно каменно жилище, а трети — първообразът на по-късната жилищна сграда, която се развива у нас като един от вариантите на жилището от епохата на Възраждането.

Археологическите данни за материалната култура на средновековното население в Търново, събрани през последните години и допълнени с писмените сведения и средновековните изображения, дават възможност да се изгради една по-пълна картина за жилищната култура и бита на градското население през XII—XIV в.

* * *

За жилищната архитектура през средновековието у нас ние разполагаме главно с няколко кратки обобщителни бележки в трудовете на отделни наши и чужди археолози, етнографи и архитекти. Между тях по-значително място заемат изследванията върху жилището от епохата VIII—X в. Тук трябва да отбележим трудовете на чешкия учен Любор Нидерле,¹⁷ на съветския учен Н. З. Тихов,¹⁸ на югославските учени М. Гарашанин и И. Ковачевич,¹⁹ на немския учен О. Stiehl,²⁰ второто издание на труда на полския археолог В. Хенсел²¹ и др. Жилищната архитектура през старобългарската епоха е разгледана по-подробно в студиите и монографиите на българските археолози и архитекти, които работят в областта на историята на архитектурата, като: Кръстю Миятев,²² Станчо Ст. Ваклинов,²³ монографията на Живка Н. Въжарова върху славянските и славянобългарските селища в българските земи,²⁴ изследването на Йорданка Чангова върху гражданската архитектура в Преслав,²⁵ книгата на архитект Теодор Златев за раз-

¹⁷ L. Niederle, *Rukovet' slovanckých starožitností*, Praha, 1953, с. 260 сл.

¹⁸ Н. З. Тихов, Материали для истории развития славянского жилища. Болгарский дом и относящийся к нему постройки по данным языка и народных песен, Изв. Общ. археологии, истории и этнографии при Казанском университете, XI, вып. 1, Казань 1891.

¹⁹ М. Гарашанин и И. Ковачевич, Преглед материјалне културе јужних словена, Белград, 1950.

²⁰ О. Stiehl, *Der Wohnbau des Mittelalters*, Leipzig, 1911.

²¹ W. Henzel, *Stowianszszyzna wezesnosrednlowieczna*, 1956.

²² Кръстю Миятев, Жилищната архитектура в България през IX и X в., ИАИ, XXIII, 1960, с. 1 и сл.; Кръстю Миятев, Архитектурата в средновековна България, С., 1965, с. 142; Кръстю Миятев, Велико Търново като исторически и туристически град, Археология, VIII, 1966, кн. I, с. 5; Кръстю Миятев, Царевград Търнов, Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 13.

²³ Станчо Станчев Ваклинов, Старобългарската култура през VIII—X век, кратка археологическа характеристика, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“ — В. Търново, т. I, С., 1964, с. 28 сл.

²⁴ Живка Н. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI—XI век, С., 1965.

²⁵ Йорданка Чангова, За гражданските постройки в Преслав, сб. Преслав, I, С., 1968, с. 139 сл.

витието на българската къща,²⁶ книгата на архитект Милко Бичев върху историята на българската архитектура,²⁷ на архитект Димитър Василев,²⁸ „Кратката история на българската архитектура“,²⁹ трудовете на Стамен Михайлов,³⁰ Атанас Милчев³¹ и др.

Интерес представлява изследването на Иван Дуйчев върху историята на българската архитектура през Средновековието.³² В запазените домашни и чужди исторически извори Дуйчев е издирил голям брой писмени сведения за историята на строителството, строителната терминология, използваните строителни материали, за строителния процес, за инструментите с които са си служили тогавашните майстори, за наименованията на отделните части на сградите, за украсата на българските жилища и пр.

Почти всички посочени по-горе автори разглеждат жилищната архитектура през старобългарския период. Въпросът за жилището на българския народ от XII—XIV в. е само бегло засегнат от Кръстю Миятев в книгата му Архитектурата в средновековна България. За жилищната архитектура през периода на развития феодализъм той е отделил по-малко от половин страница, където между другото е отбелязъл, че „жилищната архитектура през време на Втората българска държава е още съвсем непозната, ... понеже и досега не е изследвано нито едно селище и не са проучени никакви останки от жилища“. Приблизително по същия начин той разглежда този въпрос и в „Кратка история на българската архитектура“³³. Кр. Миятев не е използвал един значителен брой археологически паметници, свързани с жилищната архитектура у нас през среднобългарската епоха, открити до 1965 г. Това са на първо място откритите през 1961 и 1963 г. осем средновековни жилища, полукопани в западния склон на хълма Момина крепост в Търново,³⁴ жилищата върху платото на същия хълм, открити през 1963 г.,³⁵ останките от жилища около патриаршеския комплекс на

²⁶ Арх. Теодор Златев, Българската къща в своя архитектурен и културно-исторически развой, кн. II, Градска къща, С., 1937.

²⁷ Арх. Милко Бичев, Архитектура Болгарии с самых древних времен до конца XIX века, С., 1961, с. 17 сл.

²⁸ Арх. Димитър Василев, Архитектурата в средновековна България, С., 1949, с. 351 сл.

²⁹ Кратка история на българската архитектура, С., 1965, с. 72—77 и 95—100.

³⁰ Стамен Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, с. 139 сл.; Стамен Михайлов, Разкопки в Плиска през 1959—1961, ИАИ, XXVI, 1963, с. 5 сл.; Ст. Михайлов и Ат. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, с. 269 и сл.

³¹ Ат. Милчев, Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г., Археология, II, кн. 3, с. 30 и сл.

³² Иван Дуйчев, Бележки върху историята на българската архитектура през Средновековието, Известия на Института по градоустройство и архитектура, кн. X и XI, С., 1957, с. 48 и сл.

³³ Кратка история на българската архитектура, с. 99.

³⁴ Янка Николова и Никола Ангелов, Средновековен квартал на хълма „Момина крепост“ във В. Търново, Археология, V, 1963, кн. 1, с. 34—41; Янка Николова, Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново, ИОМТ, кн. IV, В., 1968, с. 57—65.

³⁵ Янка Николова, резултатите от разкопките не са обнародвани.

Царевец,³⁶ останките от жилища, които се отнасят към втория строителен период в Карвуна,³⁷ Червен,³⁸ Ловеч,³⁹ от средновековното селище над развалините на античния град Абритус,⁴⁰ Перник⁴¹ и други. Повече данни за жилищната архитектура през периода на развития феодализъм намираме в книгата на Страшимир Лишев „Българският средновековен град“⁴². В нея той е обобщил резултатите на част от обнародваните средновековни жилища, открити в Карвуна, в средновековното селище над античния град Абритус и своите лични наблюдения върху запазените стари къщи в Мелник. Според него характерно за жилищното строителство в България през XIII—XIV в. е гъстото разположение на постройките, издигнати една до друга без дворове около тях. Той приема, че жилищата на обикновените граждани са били леки, надземни, изградени върху слаба каменна основа, над която стените били направени от преплетени пръти, измазани от двете страни с глина, а обществените сгради били построени от камъни, кирпичи или смесена зидария, споена с кал. Едни от тях били покрити с керимиди, а други със слама.

Най-старите писмени сведения за жилището на българския народ по нашите земи се съдържат в Шестоднева на Йоан Екзарх.⁴³ Там се споменава за бедни „сламени хижи“, в които живеел обикновеният народ. На тях авторът противопоставя великолепните сточични сгради в Преслав. Той описва къщите във външния град, които се издигали от двете страни на улиците. Те били украсени с камък и дърво, а отвън боядисани. Йоан Екзарх споменава и за вътрешния град, в който се издигали високите княжески палати и църкви, прекомерно украсени отвън с камък, дърво и керамична облицовка, а отвътре с мрамор и украси от мед, бронз, сребро и злато. В своя разказ авторът споменава и за използвания тогава строителен материал: камък, дърво, тухли и др. Покривът на бедните хижи бил от плетена леса, от която правели потон и го покривали със слама, а вратите изплитали от пръти.⁴⁴

³⁶ Никола Ангелов, резултатите от разкопките не са обнародвани.

³⁷ Милко Мирчев, Горана Тончева и Димитър Димитров, Бизоне-Карвуна, ИВАД, кн. XIII, В., 1962, с. 21 сл.

³⁸ Соня Георгиева, Археологически проучвания на късносредновековни градове в България, Материали от I международен конгрес по балканистика, II, С., 1967.

³⁹ Йорданка Чангова, Разкопки на Ловешката крепост, Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 40.

⁴⁰ Соня Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, ИАИ, XXIV, 1961, с. 11 сл.

⁴¹ Йорданка Чангова, Проучвания в крепостта Перник, Археология, V, 1963, кн. 3, с. 67—69.

⁴² Страшимир Н. Лишев, Българският средновековен град, С., 1970, с. 24—26.

⁴³ П. Динев, К. Куев и Д. Петканова, Из Шестоднева на Йоан Екзарх, Христоматия по старобългарската литература, С., 1967, с. 76.

⁴⁴ Иван Дуйчев, Из Шестоднева на Йоан Екзарх, Из старата българска книжнина, I, С., 1944, с. 83.

В Беседата на презвитер Козма, където се говори за молитвата на еретиците, с думата „хижи“ са обозначени жилищата на привържениците на богомилите в селата — „те се кланят четири пъти през деня и четири пъти през нощта, като се затварят в своите хижи“⁴⁵. Понятието „хижи“ през този период е било употребявано за обозначение на прости, бедни селски къщи в противовес на „храмы“, което наименование означава солидна постройка или голяма жилищна сграда. Тези две понятия е използвал и Йоан Екзарх.⁴⁶

Този тип жилища (хижи) се запазва всред обикновения български народ и по-късно. За това съдим от писмата на византийския ритор Григорий Антиохийски, в които той описва жилищата на българите от XII в., като отбелязва, че те били със скромни размери, покрити със слама, тръстика и други подобни материали. „Да не говорим за душните и покрити със слама колиби, за малките хижи от тръстика, папур и всякакви други храсти, с малки размери, дело на пестеливи и неукни майстори“, пише той в едно от писмата си.⁴⁷

За жилищни сгради се споменава и в по-късните извори. В Типиците на Евергетидския манастир и на манастирите „Архангел Михаил“ и „Пантократор“ при Редесто се говори за къща, към която имало постройка, баня, два стопански двора, градина и други.⁴⁸

Някои кратки съобщения за жилищни сгради се съдържат и в писмата на Теофилакт Охридски. В едно свое писмо до Паниперсеваста Вриения Теофилакт пише, че имал многоетажни жилища, които били добре проветривани и в сравнение с тях „домовете на мидяни и царските дворци в Суза и Екбатана били нищожни и същински колиби“⁴⁹.

За жилищата на българите споменават и хронистите на трети и четвърти кръстоносен поход. Техните сведения обаче се отнасят повече за жилищата на болярите, в които те са отсядали. Участникът в третия кръстоносен поход Ансберт съобщава, че крепостта Градец, покрай която минали войските на Фридрих I Барбароса, представлявала цветущо владение на местния болярин „благоверен и твърде богат“, чийто дом с малка църква се намирал в самата крепост.⁵⁰ Същият летописец споменава още, че по църквата и дру-

⁴⁵ Д. Ангелов, Презвитер Козма и Беседата му против богомилите, С., 1948, с. 20, 32.

⁴⁶ Кр. Миятев, Два поетични фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори, Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 15.

⁴⁷ Геноева Цанкова и Петър Тивчев, Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII в., Археология, VI, 1964, кн. 2, с. 43.

⁴⁸ Гръцки извори за българската история, т. VII, С., 1968, с. 124 и 125.

⁴⁹ Митрополит Симеон Варненски и Преславски, Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български, Сборник на Българската академия на науките, кн. XXVII, клон Историко-филологичен и философско-обществен, С., 1931, с. 127.

⁵⁰ В. Н. Златарски, История, III, с. 15.

гите сгради е имало рисунки. Това известие е важно, защото то показва, че някои от гражданските сгради в края на XII в. са били украсени също със стенописи. Останки от такива малки семейни църкви, вътре стенописани, са запазени и в крепостите на средновековния град Търново. Те са били използвани от членовете на отделните болярски фамилии, чиито домове вероятно са били в близост с тях.

Хронистът на четвъртия кръстоносен поход Жофроя дьо Вилардуен също така дава някои сведения за жилищата на боляри и други богати граждани в Пловдив, като отбелязва, че те представлявали „високи дворци и богати къщи“⁵¹. От това съобщение на Вилардуен се вижда, че в средновековния град Пловдив е имало един по-аристократичен квартал, където се намирали тези дворци и богати къщи, но които не са достигнали до нас.

Интересни сведения за средновековното градско жилище намираме и в още един източник. Това е дневникът или счетоводната книга на касиера (ковчезника) Антониус Барбериус, който е съпътствувал похода на савойския граф Амедей VI („Зеленият граф“) срещу България в средата на 60-те години на XIV в.⁵² В своята счетоводна книга Барбериус е отбелязал всичките постъпления в касата на своя сюзерен и всичките заплащания, които той е извършил за периода от юни 1366 до декември 1368 г. Тези данни се отнасят за състоянието на занаятите, търговията и жилищата в средновековна България. В § XXIX на книгата се споменава за склад в дома на Амедей VI в Месемврия, а в § 352 е отбелязано, че той заплатил съответната сума на майстора Джовани Леймонт, който иззидал една камина в стаята на Амедей VI и втора камина в банята на неговия дом в Месемврия. Отделно Барбериус заплатил и за белосване на стените в банята. Тук очевидно става дума за едно богато жилище в Месемврия, в което е бил настанен граф Амедей VI. Към него е имало складове за хранителни продукти, баня, а в стаята и камини за отопление.

За жилищните сгради се споменава и в някои наши домашни средновековни извори. Така например Григорий Цамблак в Похвалното слово за Киприан, като описва тържественото му посрещане в Търново, пише: „Пазачите оставиха домовете.“⁵³ Тук Цамблак е имал предвид жилищата на богатите търновци, които са имали и пазачи, за да охраняват богатствата им. За жилищни сгради се споменава още в житието на св. Петка,⁵⁴ в житието на

⁵¹ Всеволод Николаев, Хрониката на Жофроя дьо Вилардуен: завладяването на Цариград, С., 1947, с. 280, § 401.

⁵² Людмила В. Горина, Материали дневника Антона Барбери по истории Болгарии и Византии в XIV века, Byzantino-bulgarica т. IV, под печат.

⁵³ Боню Ст. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, С., 1958, с. 185.

⁵⁴ П. Диневков, К. Куев и Д. Петканова, пос. съч., с. 408.

св. Сава⁵⁵ и в Похвалното слово за Патриарх Евтимий.⁵⁶ В житието на св. Сава между другото се говори и за богата вътрешна украса на болярските къщи в Търново.

Запазените изображения на града представят само негови отделни части. На тях са изобразени отделни граждански и култови сгради. Двете крепости Царевец и Трапезица са дадени като фон на миниатюра № 2 от българския превод на Манасиевата хроника; където на преден план е изобразена смъртта на Иван Асен, син на цар Иван Александър.⁵⁷ Гражданските постройки в тази рисунка имат сравнително малки размери. Те имат двустрешен покрив. Подобни граждански и култови сгради са изобразени и на една композиция в църквата Св. Параскева в град Роман, Румъния.⁵⁸ В нея е представено пренасяне мощите на св. Параскева в Търново. На преден план е раклата с мощите ѝ. Като фон е изобразен укрепен град с крепостни стени и бойни кули. Подобна сцена е запазена и в църквата в град Арбора — Румъния.⁵⁹ И двата стенописа датират от XVI в. и вероятно представляват копие на някое илюстрирано житие на светицата.

Сгради са изобразени и в минея от църквата Св. Николай в град Брашов — Румъния.⁶⁰ Това е едно неизвестно до скоро изображение на Царевец, на което е представен главният вход с подвижен мост пред него, крепостните стени с бойни кули и няколко сгради. В полето е изписано името „Търновград“. Ст. Маслев отнася тази рисунка към XIV в. Тодор Герасимов дава по друго тълкуване на рисунката и установява, че в нея няма никакъв реален елемент. Той я датира от XVI в. Навитет в рисунката установява и Никола Ангелов. Археологическите проучвания в този сектор на Царевец през последните няколко години потвърдиха нерелният характер на повечето от изобразените в нея крепостни съоръжения и сгради.

Архитектурен пейзаж от Търново е изобразен още и в две сцени между стенописите в столовата на Хилендарския манастир. На едната е нарисувано Богоявление в Търново със св. Сава, а на другата смъртта на св. Сава, също в Търново.⁶¹ Те датират от XVII—XVIII в. и вероятно са заимствувани от някое илюстрирано житие на светеца, което не е запазено.

⁵⁵ Иван Сакъзов, Обществено и стопанско развитие на България през епохата на Първото царство. Сб. „България 1000 години“, 927—1927, С., 1930, с. 104.

⁵⁶ Константин Мечев, Григорий Цамблак, Похвално слово за Григорий Цамблак, С., 1969, с. 274.

⁵⁷ Иван Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис, С., 1962, л. 2.

⁵⁸ Никола Мавродиев, Старобългарското изкуство XI—XIII век, С., 1966, с. 70, обр. 59.

⁵⁹ Пак там, с. 72.

⁶⁰ Ст. Маслев, Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново от XIV век, Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 10; Т. Герасимов, Ново тълкуване на рисунката на Велико Търново от Брашовския ръкопис, Археология, X, 1968, кн. 1, с. 32 и сл.; Н. Ангелов, Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново, ИОМТ, кн. IV, В., 1968, с. 7—9.

⁶¹ Н. Ангелов, пак там, с. 12—13, обр. 5.

Най-цялостно градът е изобразен в една илюстрация към стихосбирката *Poesii* на д-р Петър Протич, отпечатана в Букурещ през 1875 г.⁶² На тази рисунка са представени двете крепости Царевец и Трапезица, свързани помежду си с мост. В самите крепости и тяхното подножие се виждат различни граждански и култови сгради. Особено добре са дадени няколко жилищни сгради, които са разположени в подножието на хълма Царевец. Едни от тях са едноетажни и малки по размер, а други са двуетажни и значително по-големи. Вторият етаж на едната от по-големите къщи е с еркерно наддаване. Други разчленения по фасадите няма. Прозорците са изобразени сравнително малки по размер. Те имат правоъгълна форма, в горния край с полукръгла извивка. Покривите са двускатни и върху тях се виждат по няколко комина. Независимо от това, че на рисунката заедно с името на града — Търновград, е изписана и годината 1234, ние считаме, че тя е много по-късна. Основание за такава по-късна датировка ни дава архитектурният тип на изобразените сгради, а така също и маниерът на художника, който е далеч по-различен от стила на средновековните рисунки.

Посочените изображения на средновековния град Търново представляват интерес по отношение на своите художествени качества и иконографски особености, дават известна представа за неговата топография, за крепостните стени и сградите, които се издигали в тях. При повечето рисунки архитектурният пейзаж не е шаблонен, в него има известен реализъм. Всяка от тях представя целия град или отделни негови части, в които явно художникът е знаел какви сгради са се намирали, но при повечето случаи ги е предал с известна условност, поради което не могат да се използват като точни паралели за жилищните сгради в Търново през XIII—XIV в. Не могат да се използват пълноценно и етнографските паметници, които са от по-ново време и представят жилището в късния стадий на неговото развитие.

Както се вижда, писмените извори, запазените средновековни изображения и етнографските паметници са твърде оскъдни и лаконични. В сравнение с тях археологическият материал, с който разполагаме, е много по-значителен. Поради своята конкретност и обективност той остава най-същественият фактически материал, който ние ще използваме при интерпретацията на паметниците на жилищната култура в Търново от XII—XIV в.

Най-представителните сгради в епохата на Втората българска държава са били дворците на българските царе, патриаршията и църковните сгради. Наред с тях обаче съществен дял в архитектурното творчество са заемали и жилищните сгради. Те са участвували най-активно в архитектурното оформление на нашите средновековни селища и това си значение не са изгубили и днес. От друга страна, жилищната сграда със своето основно архитектур-

⁶² П. Дончев, Едно старо изображение на Търновград, в „Велико Търново“, 1970 г., с. 3.

но решение е трябвало да задоволява по най-непосредствен начин елементарните битови нужди на своите обитатели. По тая причина жилището във всички епохи е отразявало жилищната култура на българския народ. То отразява също така общественно-икономическите отношения в дадената историческа епоха, навиците, обичаите, чувствата и прогресивните стремежи на българина, целия му вътрешен мир, включително и установените жилищни традиции, които са били унаследени и доразвити при новите исторически условия. Ето защо жилищата заедно с другите архитектурни паметници на Втората българска държава влизат в съкровищницата на българското архитектурно наследство.

Жилището от XII—XIV век показва няколко характерни момента на развитие с последователно взаимнопроникващи се строителни традиции.

Развитието на градската къща през Втората българска държава е тясно свързано с архитектурното наследство по нашите земи и особено с жилището от Първата българска държава, традицията на което е била най-силна. Поради това, за да изясним по-добре характера на жилището от Втората българска държава в Търново най-напред ние ще разгледаме накратко жилището по нашите земи от предшестващите епохи. Това е необходимо, за да установим кои елементи от него се запазват и как се развиват през XII—XIV в., а така също и кои са новите форми в жилищната архитектура, които се явяват в резултат на историческото развитие през Втората българска държава.

Най-старите следи от жилища, които се откриват на територията на средновековния град Търново, са тракийски. Те са полукопани в земята. По план са четириъгълни с неголеми размери. Най-равните от тях датират от края на бронзовата епоха. В други райони на страната са открити останки от жилища на богати тракийци, които са били големи, съставени от много помещения, разположени около един централен двор. Някои от тях, открити в Севтополис, са били двуетажни. Вторият им етаж е имал отпред чардак, който се носел от дървени колони. От римската епоха у нас най-добре са проучени жилищата на богатите робовладелци, които представляват големи по размер и разкошно оформени вили. Останалите жилища на обикновеното градско население са били надземни сгради с по-малки размери. Значително повече останки от жилища в Търново са запазени от ранновизантийската епоха (VI—VII в.) Те са били разположени както върху равните тераси, така и по наклонените терени. Разкритите досега паметници показват, че едни от тези граждански постройки са били изградени с камъни и тухли, а другите, които са имали по-малки размери, са били строени с каменни основни, а нагоре стените им са били от кирпич. Лошото състояние, в което са запазени тези сгради, не дава възможност да се възстанови техният архитектурен вид. Всички граждански постройки в Търново от тази епоха са надземни. Едни от тях имат големи размери и богато вътрешно устройство. Те са

били строени със средства от държавата или са принадлежали на богати граждани, докато по-малките жилищни сгради показват, че техните собственици са имали ограничени финансови възможности.

Жилището през Първата българска държава се свежда към два основни типа: полуподземно и надземно.

Полуподземните жилища (полуземлянки) са открити на много места по нашите земи в селища, които се датират от VIII до началото на XI в.: в местностите Калето⁶³ и Джеджови лозя при с. Попина — Силистренско,⁶⁴ Плиска,⁶⁵ с. Цар Асен — Силистренско, с. Дългопол и с. Брестак — Варненско, с. Стърмен — Русенско и др.⁶⁶

Полуземлянката е твърде стара форма на жилище. Тя е присъща за бита на земеделско-скотовъдните племена и се оказва твърде устойчива. Като тип жилище тя се среща у различните народи от дълбока древност до наше време. Витрувий споменава за землянки у фригийците, Ксенофонт у арменците, Страбон у кимерийците, Тацит у германците и пр.⁶⁷ Този вид жилища бил познат и на тракийските племена, населявали областта на Долния Дунав. Този вид жилище е бил разпространен масово и в гористостепенните райони на Югоизточна Европа и особено в оред славяните през втората половина на първото хилядолетие.⁶⁸ То се е развивало в зависимост от природните и историческите условия.

Повечето от селищата през Първата българска държава у нас са разположени върху равни терени. При тях полуземлянките са вкопани в земята равномерно, т. е. на една и съща дълбочина както в единия, така и в другия край. Някои от селищата обаче са били разположени и върху наклонени терени. Така например в м. Калето край с. Нова Черна — Силистренско, върху източния склон на възвишението са открити полуземлянки, които са били вкопани под наклон, като следват естествения силен наклон на терена. Така че вкопането на жилищната яма е било свързано с терена, върху който е разположено селището. Такова устройство имат и полуземлянките от проучените селища с подобна култура извън България.

Полуземлянките и землянките са обикновено правъгълни по форма и се състоят от една единствена стая, която има сравнително малки размери, средно 3,20 на 4 м. В пода на някои от жилищата, покрай стените и в средата се откриват кръгли или елипсовидни дупки от изгнилите отвесни дървени стълбове, които са служили за поддържане на покрива. Липсата на такива следи от под-

⁶³ Живка Вържарова, Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, С., 1956.

⁶⁴ Ж. Н. Вържарова, Славяни и прабългари (тюрко-българи), в светлината на археологическите данни, Археология, XIII, 1971, кн. 1, с. 16.

⁶⁵ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, ИАИ, XX, 1955, с. 139 сл.

⁶⁶ Ж. Н. Вържарова, Славяни и прабългари (тюрко-българи), . . . , с. 17.

⁶⁷ Ст. Михайлов, Археологически материали от Плиска, . . . , с. 161.

⁶⁸ Живка Н. Вържарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи, . . . , с. 166.

пори в други полуземлянки показва, че покривът им се е опирал на терена покрай жилището. Те са вкопани на различна дълбочина от 0,40 до 1,80 — 2 м. Дълбочината на вкопаването им няма връзка нито с терена, нито с епохата, когато са били използвани. В повечето от тях са открити следи от подова замазка, съставена от един или няколко глинени пласта. При едни от жилищата, които са изсечени направо в пръстта, стените им са опечени до червено. Те са били опалвани нарочно, за да се отухлят стените и да се заздрави пръстта. При други в конструкцията им е използван плет, обмазан с глина, а при трети стените са били обложени с дървени талпи. Срещат се и полуземлянки, чиито стени са облицовани с каменни зидове — с. Цар Асен и с. Одърци — Силистренско, с. Брестак — Варненско, с. Стърмен — Русенско и др.⁶⁹ Последната разновидност в устройството на полуземлянките, при които изкопът в терена е облицован с каменни стени, вероятно се е явила под влияние на каменната надземна сграда. Те са били покрити също с нетраен растителен материал.

Обикновено полуземлянките имат в единия ъгъл по една пещ. Според изграждането на пещите тези жилища са представени в две основни групи. Към първата група се отнасят онези жилища, при които пещта е изградена от камъни, а към втората принадлежат тези, на които пещите са вкопани в здравата почва. Тези пещи излизат извън очертанията на жилището. При жилищата от с. Кладенци — Силистренско са установени открити огнища направо на пода или в малки вдълбани коритца.

Освен на територията на СССР този вид жилища се открива масово и на територията на СР Румъния, в басейна на Долния Дунав.⁷⁰ Паралели на тези жилища са известни и от Югославия.⁷¹

От домонголската епоха (XI—XIII в.) на територията на СССР са проучени значително голям брой полуземлянки. Те са открити в района на Киев, Шаргород, Битичев, Княжеска гора, в градището по р. Горна Ворскла⁷² и др. По форма и размери полуземлянките от домонголския период почти не се различават от по-ранните. Те имат също малки размери (от 3 до 5 м) и по план са четириъгълни, състоящи се от едно помещение. И в тях обикновено в ъглите има по една засводена пещ, направена от глина или изсечена в здравия терен. Такива пещи са открити и в Райковецкото градище.⁷³ Материалите, намерени в жилищата, ги датират от XII—XIII в.

⁶⁹ Ж. Н. Вържарова, Славяни и прабългари (тюрко-българи). . . , с. 17.

⁷⁰ М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI—XII в. н. е. на территории РНР, Dacia, п. s. 1, 1957, с. 312; М. Комша, Новые сведения о расселении славян на территории РНР, Romanoslavica IX, Bucuresti 1963, с. 505.

⁷¹ Мано Зиси, Защитно изкопаване код Панчева, Музеји, I, 1948, с. 54.

⁷² Н. Н. Воронин, Поселение, История культуры древней Руси, I, М.—Л., 1948, с. 208, рис. 127.

⁷³ В. К. Гончаров, Райковецкое городище, Киев, 1950, с. 11—12; П. Третьяков, Стародавні славянські городища у верхній течії Ворскле, Археологія, Київ, 1947, с. 130, рис. 2.

Сводът на тези пещи е обикновено полусферичен и в горната си част има кръгъл отвор за излизане на дима.⁷⁴ За разлика от тях, пещите от по-ранната епоха (от края на VI до XI в.) нямат жомини и димът им е излизал направо през отвора на вратата.⁷⁵ За неприятното усещане от дима в полуземлянките и тяхното слабо отопление намираме сведения и в някои писмени паметници, в които се противопоставя жилището на богатите с това на бедните: „Помисли за бедните, как се свиват те, гърчейки се над малкия огън, изпитвайки голяма неприятност в очите от дима, сгривайки си само ръцете, докато плещите и цялото тяло замръзват.“⁷⁶ Характерна черта на жилищата от XII—XIII в. е подовата настилка в пещите им. Тя е направена от натрошени глинени съдове или керемиди и заравнена с глинена замазка.⁷⁷ Този начин на изграждане пода на пещите почти не се среща в по-ранните славянски жилища. При тях глинената замазка е положена направо върху здравата почва. Живка Вържарова е установила в м. Деджови лозя край с. Попина — Силистренско, подови настилки от керамични фрагменти само в две пещи, открити над жилища № 1 и № 5.

Според И. И. Ляпушкин полуземлянки с пещи от глина или камъни са характерни за славяните за разлика от жилищата в Салтово-Маяцката култура, където жилищата са с открити огнища.⁷⁸

Твърде често в самите полуземлянки или извън тях се откриват ями, които са служили за съхранение на зърнени храни. Те имат най-често цилиндрична или крушовидна форма. В някои от тях е намерено овъглено жито и просо.

Вторият основен тип жилища от Първата българска държава са надземните. Те се срещат в няколко варианта. Едни от тях представляват надземни жилища с четириъгълен план, а други — юртообразни с кръгъл план. Тези жилища са градени с дървени колове и плет, измазан с глина. Покривът им е лек. Вкопани са на около 0,20 м от тогавашното ниво на терена. В някои от тези жилища направо върху глинения под се откриват по едно или две огнища, разположени недалеч от центъра. Такива жилища са открити засега само в Североизточна България: с. Кладенци и с. Нова Черна — Силистренско,⁷⁹ с. Гарван, с. Веница — Шуменско,⁸⁰ с.

⁷⁴ П. Третяков, пос. съч., с. 131.

⁷⁵ Живка Н. Вържарова, Славянски и славянобългарски селища в българските земи. . . с. 88.

⁷⁶ Н. Н. Воронин, пос. съч., с. 216.

⁷⁷ М. К. Каргер, Археологическое исследование древнего Киева, Отчети и материали (1938—1947), Киев, 1951, с. 177.

⁷⁸ И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, 1961, М.—Л., с. 191.

⁷⁹ А. Т. Милчев и С. Ангелова, Разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 г., Археология, 1969, кн. 3, с. 31 сл.

⁸⁰ В. Антонова, Средновековно селище в чашата на язовир „Веница“, Шуменско“, ИНМШ, IV, 1967, с. 6 и сл.

Брестак — Варненско, а в гр. Девня е намерен модел на такова жилище.⁸¹

Останалите надземни жилища са градени от масивен материал, най-често ломен камък, споен с глина или хоросан. По план те са едноделни или с няколко помещения.

Едноделните надземни жилища са били по-удобни за живеене в сравнение със землянките и полуземлянките. Те имат правоъгълна форма с различни размери (2,40 на 3,15 до 5 на 13,50 м). Надземни едноделни каменни сгради с правоъгълен план са известни от Попина (м. Калето), Омуртаговия аул при с. Цар Крум, с. Гарван, Исакча, Плиска, Преслав, Мадарската крепост и др. При някои от тях има запазени останки от зидани пещи.⁸²

Лошото състояние, в което са запазени едноделните надземни сгради, открити в Североизточна България и Северна Добруджа, не ни дават точна представа за техния цялостен вид. Най-вероятно те са били едноетажни. Възможно е някои от тях да са били изградени изцяло от камък, а при други над каменните основи да е имало леки паянтови стени. По-големите жилища са били покрити с керемиди, а по-малките с растителен материал.

Едноетажните надземни жилища по-нататък се развиват в сгради с верижен план, съставени от няколко помещения, наредени в една редица или извити под ъгъл във форма на буквите П, Т или Г. Едни от тях са били едноетажни, а други двуетажни. Тези сгради са строени с ломен камък, споен с кал или хоросан. В тях е бил използван и значителен дървен материал. В отделни помещения на някои от тези сгради е била упражнявана някаква стопанска дейност. Сгради с верижен план са открити във Външния и Вътрешния град на Плиска⁸³ и се състоят от 3, 4 или 5 помещения. Жилищни сгради с подобен план са разкрити и в Преслав. Те се намират във Външния град, в новото гробище на Преслав,⁸⁴ във Вътрешния град покрай крепостната стена североизточно от Южната порта и в местностите Селище,⁸⁵ Бял бряг⁸⁶ и Аврадака.⁸⁷ Като архитектурен елемент и съставно пространство от разпределението на някои от тези жилищни сгради се явява и чардакът, който придава известна динамичност на фасадата. В жилищните сгради от местността Селище той излизал пред втория етаж и вероятно е бил подпрян от отвесни дървени подпори, а в жилището от м.

⁸¹ Ж. Вържарова, Памятники Болгарии конца VI—XI в. и их этническая принадлежность, СА, 1968, кн. 3, с. 158, рис. 8.

⁸² Кръстю Миятев, Жилищната архитектура в България. . . , с. 10.

⁸³ Кръстю Миятев, Архитектурата в средновековна България. . . , с. 66.

⁸⁴ Йорданка Чангова, За гражданските постройки в Преслав. . . , с. 139 и сл.

⁸⁵ Кръстю Миятев, Архитектурата в средновековна България. . . , с. 71—73.

⁸⁶ Н. Ангелов и Ст. Станчев, Гражданска постройка в долината Бял бряг при Преслав, ИАИ, XX, 1955, с. 429 сл.

⁸⁷ В. Иванова, Разкопки на Аврадака в Преслав, РГ, III, 1949, с. 48.

Аврадака той е бил оформен над коридора, който заобикаля долния етаж от трите му страни.

Материалите, открити в някои от тях, показват, че това са били болярски жилища.

За болярските жилища, които се отличавали със своите размери и богата украса, се споменава в Шестоднева на Йоан Екзарх и в Пространното житие на Климент Охридски, написано от Теофилакт Охридски.⁸⁸ В него се съобщава, че когато Методиевите ученици след изгонването им от Моравия пристигнали в Плиска, Борис ги приел с почит и заповядвал да им дадат жилища, които били определени за първите от приятелите му. По-нататък в същото житие се казва, че Борис предал като дар на Климент три къщи в Девол, отличаващи се по своя разкош и принадлежащи на комитски род.⁸⁹ Тези съобщения само загатват за богатите къщи на болярите, без да дават подробни сведения за тяхното архитектурно оформление и вътрешна уредба.

Въз основа на археологическите данни, събрани през последните години, Ж. Вължарова установява, че през VIII—XI в. в нашите земи по отношение на масовото жилище се очертава следната картина: в Северозточна България жилището е полуземлянка, характерна за земеделското славянско население, като тя е била използвана и от прабългарите. От този район са известни и юртообразни жилища, принадлежащи на прабългарите. В Северозападна България селищата и градищата от периода на Първото българско царство имат жилище полуземлянки с пещи, огнища, огнищеподнища и по-рядко пещ, изградена от камъни. В градищата на Южна България жилището е главно надземно с „верижен план“, но се срещат и полуземлянки с пещи от камъни или огнища.⁹⁰ От тези данни се вижда, че в резултат на количественото и културно надмощие на славянския елемент културата на българския народ придобила славянски характер, т. е. че старобългарската култура по време на своя разцвет представлява една завършена славянска култура.

Още при заселването си на Балканския полуостров обаче славянските племена са влезли в съприкосновение с местното тракийско население и с течение на времето са успели да погълнат и асимилират една значителна част от тях. Според Димитър Ангелов още в VII в. асимилационният процес завършил с победа на славянския елемент.⁹¹ Въпреки че траките са били престанали да съществуват, те са предали на новите балкански заселници някои черти от своя бит.

Както вече казахме, полуземлянката е била използвана като

⁸⁸ Александър Милев, Гръцките жития на Климент Охридски, София, 1966, с. 123.

⁸⁹ Пак там, с. 125.

⁹⁰ Ж. Н. Вължарова, Славяни и прабългари (тюрко-българи)... с. 19.

⁹¹ Димитър Ангелов, Възникване и утвърждаване на българската на-
родност, ИПР, XXVII, 1971, кн. 2, с. 35 сл.

жилище и от старото тракийско население в неговото по-далечно минало. По времето обаче, когато славяните се установяват по нашите земи, основното жилище на местното население е била надземната каменна сграда. През това време в ранновизантийските селища у нас, в това число и в Търново по хълмовете Царевец, Момина крепост, а вероятно и на Трапезица се издигали значителни по размери граждански и култови сгради, строени с ломени камъни, тухли и кирпичи, украсени с разнообразни каменни архитектурни детайли. Гражданските сгради са били разположени както върху равните тераси, така и по наклонените терени. Действително повечето от тези сгради в началото на VII в. са били опожарени и разрушени, но все пак значителни останки от тях са били запазени. Практиката да се строят каменни надземни сгради е била усвоена постепенно от новите заселници. Така че, докато полуземлянката е била донесена на Балканския полуостров от славяните, то може да се приеме, че надземната каменна сграда има местен, балкански произход. В резултат на развитието на производителните сили, на повишаването на жилищната култура на българския народ и под влияние на местните строителни традиции в жилищното строителство на славянобългарската държава се налага постепенно и каменното надземно жилище. Появата на полуземлянки с облицовка от каменни зидове в подземната си част през VIII—X в., както и надземните постройки с каменна основа и стени от плет, обмазани с глина, са преходни форми към изцяло каменната постройка. Върху жилищното строителство особено ярко се отразило и класовото разслоение в българската държава. Князете и болярите, които разполагали с големи материални възможности, започнали да си строят разкошни жилища, докато широките народни маси живеели в полуземлянки и „сламени хижи“.

Ние разполагаме с много малко останки от жилищни сгради, които се датират от епохата на византийското владичество по нашите земи (XI—XII в), поради което не можем да направим една точна характеристика на жилището от тази епоха. Десетина от откритите жилища в северозточния склон на патриаршеския комплекс на хълма Царевец в Търново по начина на градеж и намеренията в тях материали се отнасят към тази епоха.⁹² Те са били отчасти вкопани в склона на хълма. Повечето от тях са едноетажни. Градени са с обикновени ломени камъни. В градежа им вероятно е бил използван и дървен материал. Трудно е да се определи с какво са се занимавали техните обитатели и какво е било общественото им положение.

* * *

Археологическите проучвания в Търново обхващат една значителна част от територията на средновековния град. В крепостите и тяхното подножие са открити значителен брой жилищни сгра-

⁹² Н. Ангелов, Жилищното строителство през средновековието, в „Велико Търново“, 1968, с. 5; Археологическите проучвания на този жилищен квартал

ди. Само на Царевец досега са разкопани основите на повече от осемдесет средновековни къщи. Значителен брой жилищни сгради са открити също в северния и западния склон на хълма Момина крепост и източно от хълма Трапезица, около църквата Св. Димитър. Разкритите останки от жилищни и църковни сгради дават възможност да се постави на преценка и въпросът за градоустройството на Търново като столица на Втората българска държава.

Въпросът за устройството на Търново през Втората българска държава е разглеждан от Димитър Ангелов,⁹³ Никола Мавродинов,⁹⁴ Страшимир Лишев,⁹⁵ и др., които приемат, че средновековният град Търново се е състоял от две части: вътрешен и външен град (подградие). Според тях вътрешният град е бил разположен върху двата хълма Царевец и Трапезица, където са живели представителите на господстващата класа, а във външния град, който се простирал по течението на река Янтра между двата хълма, са живели трудовите слоеве. Никола Мавродинов дори отива още по-далеч. Той смята, че „на Царевец са били само царските дворци, . . . до патриаршеската църква е живял патриархът.“⁹⁶ Това комплексно оформление, което е било валидно за повечето средновековни градове, в Търново, а и в някои други наши градове от същата епоха е било нарушено.

Археологическите данни, придобити при разкопките в Търново, показват, че населението на града през Втората българска държава е живяло в обособени жилищни квартали, разположени върху територията на целия град — както в крепостите, така и в тяхното подножие. Такива жилищни квартали засега са проучени в западния склон на хълма Момина крепост и по хълма Царевец, дори около царския дворец и патриаршията. По-голямата част от средновековното население на града е било защитено с крепостни стени. Централните крепости Царевец и Трапезица са били обградени околоръст с крепостни зидове с високи кули и добре защитени порти. От двете им срещуположни страни до реката се спускали високи напречни крепостни зидове също с кули и порти, които подсилвали крепостната система на хълмовете и същевременно служели за защита на кварталите, затворени между тях. Вън от крепостната система е оставало само подградието, разположено в западния склон на хълма Момина крепост.

Откритите основи на жилищни сгради по хълма Царевец и в склона на Момина крепост показват, че те са били разположени гъсто една до друга и една върху друга. Градът е имал същия живописен вид, както старата част в новия град, но той е бил много

продължават под ръководството на Н. Ангелов, П. Славчев и Т. Овчаров. Пълните резултати от тези разкопки не са обнародвани. За тях имаме някои сведения от ръководителите на обекта, за което им изказвам благодарност.

⁹³ Димитър Ангелов, Към въпроса за средновековния български град. Археология, II, 1960, кн. 3, с. 11 и 12.

⁹⁴ Никола Мавродинов, пос. съч., с. 76.

⁹⁵ Страшимир Лишев, пос. съч., с. 21.

⁹⁶ Никола Мавродинов, пос. съч., с. 76.

по-величествен и монументален. Археологическите данни показват, че Царевец не е бил тясно затворена крепост, в която се издигали само царският дворец, патриаршията и жилищата на висшите боляри, а същински средновековен град, застроен гъсто с жилищни, стопански и култови сгради, над които доминирали дворецът на царете и патриаршията.

В Търново ние вече разполагаме с археологически данни за жилището на обикновения народ и, от друга страна, на представителите на господстващата класа, обстоятелство, което ни предлага повече материал за изграждане на една по-цялостна концепция за характера на градското жилище в Търново от XII—XIV в.

При археологическите проучвания и в други средновековни селища у нас (Червен, Ловеч, Карвуна, Перник и др.) също така около феодалните замъци се откриват останки от жилища, които имат много сходни черти с жилищата от Търново. Това обстоятелство също така дава възможност до голяма степен да се направи една сравнително точна характеристика на българската градска къща от Втората българска държава.

Гъстото струпване на жилищните сгради в Търново, което се установява от археологическите проучвания, е указание за това, че той е бил многолюден град. Многобройно е било населението и в някои други средновековни градове в България, за което имаме данни и от писмените извори.

Градски центрове, гъсто населени с по-голям брой жители, през Втората българска държава са били Търново, София, Видин, Пловдив, Стара Загора, Карвуна, Варна, Несебър, Анхиало, Созопол, Никопол, Червен, Крън, Преслав, Ловеч, Скопие и др.⁹⁷ Така например по сведения на арабския пътешественик Идризи София била „с многолюдни квартали и многобройни сгради“⁹⁸. Между най-многолюдните градове през XII—XIV в. е бил и средновековният Пловдив. В своя разказ за третия кръстоносен поход участникът в него Арнолд от Любек е отбелязъл следното съобщение: „В него има толкова много къщи, че 120 000-та кръстоносна армия изпълнила само половината от тях.“⁹⁹

За многобройното население на Търново намираме сведения в Похвалното слово за Патриарх Евтимий от Григорий Цамблак, където дословно е казано, че градът „има големи богатства и многобройно население“¹⁰⁰. За многочисленото население на Търново споменава и Йоан Кантакузин.¹⁰¹

Населението в средновековните български градове, в това число и в Търново, е имало определена социална структура, която от-

⁹⁷ Димитър Ангелов, Към въпроса за средновековния български град. . . с. 10.

⁹⁸ Генюева Цанкова и Петър Тивчев, пос. съч., с. 43.

⁹⁹ Димитър Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи, ИПр, VII, 1951, кн. 4—5, с. 435—436.

¹⁰⁰ Константин Мечев, пос. съч., с. 275.

¹⁰¹ Jo Cantacuzeni, Historiarum libri, III, p. 164.

говаря на феодалното общество. Тя се е обуславяла от отношението на отделните граждани към собствеността, което е основен критерий в развития феодален град. В своя труд „Българският средновековен град“ Страшимир Лишев приема, че в развития феодален град е имало четири класи: 1) феодали — притежатели на едра, предимно поземлена феодална собственост като главен източник на доходи; 2) феодалнозависими (закрепостени) — притежатели на дребна трудова собственост; 3) свободни дребни собственици и 4) безимотни. Ние не споделяме това определение на Страшимир Лишев, тъй като в епохата на развития феодализъм има две основни класи: феодали и феодалнозависими, както и изобщо във всяка класова формация има две основни класи.¹⁰² Вътре в тези основни класи са съществували отделни категории, за които намираме сведения в някои писмени извори, отнасящи се за социалния състав на средновековните български градове. В Търново, а и в другите големи градове, особено по Черноморието, е имало и чуждестранни търговци. Тук те живеели в отделен квартал, разположен в подножието на хълма Царевец, под югоизточната бойна кула. В сведенията, които дават някои писмени извори, отнасящи се за социалния състав на българските градове, се споменава и за една друга социална група, която съставлявали лихварите. Така например в дневника на Барбериус е отбелязано, че в българските градове по Черноморието имало лихвари, при които рицарите залагали своите вещи срещу пари.¹⁰³

Представителите на господстващата класа в градовете са означени в писмените извори с различни наименования. В Пловдив Жофроа дьо Вилардуен ги нарича „благородни хора“¹⁰⁴. Сам Деспот Слав се нарича „благороден човек“¹⁰⁵. Григорий Цамблак в Похвалното слово за Патриарх Евтимий говори за „видни търновци“¹⁰⁶. В Житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист е изразът „лични и славни човеци“ са наречени онези видни граждани в столицата Търново, които през XIV в., по времето на Иван Александър, споделяли разбиранията на монах Теодорит, който проповядвал учението на Варлаам и Акиндин.¹⁰⁷

По археологически път е трудно да се установи каква част от населението е принадлежала към господстващата класа. Някои цифрови данни, посочени в писмените извори, дават известна насока в разрешаването на този въпрос. Така например Георги Акро-

¹⁰² Основи на Марксистката философия, С., 1958, с. 585.

¹⁰³ Л. В. Горина, Города болгарского причерноморья в середине XIV в по дневнику Антона Барбери, сборник статей и материалов Источники и историография славянского средневековья, М., 1967, с. 72—83.

¹⁰⁴ Всеволод Николаев, пос. съч., с. 280.

¹⁰⁵ Кирил Ис. Жуглев, Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дьо Валансиен, ГСУИФФ, т. XLVI, 1949/50, кн. 2 История, С., 1950, с. 74.

¹⁰⁶ Константин Мечев, пос. съч., с. 51.

¹⁰⁷ Александър Бурмов и Петър Петров, Из житието на Теодосий Търновски, Христоматия по история на България, I, С., 1965, с. 335.

политически съобщава за „500 видни лица на град Мелник“, които през 1246 г. при похода на византийския император Йоан Ватаци чрез предателство предоставили града в ръцете на никейците.¹⁰⁸ Григорий Цамблак съобщава за 110 видни търновци, които били жестоко убити от турците непосредствено след завладяването на града¹⁰⁹, с което са целили да предотвратят един евентуален политически заговор, който те биха организирали. Ние нямаме сигурни данни да твърдим, че 500-те видни лица на Мелник или 110-те видни търновци са били обезателно боляри. Вероятно една значителна част от тях са били заможни и влиятелни жители на града, които можем да наречем „градски патрициат“. Според Димитър Ангелов към състава на патрициата през XIV в. в големите градски центрове, като Търново, Пловдив, Месемврия и др., принадлежал и един неособено голям слой от забогатели граждани, предимно търговци, които обикновено действували в сътрудничество с феодалите.¹¹⁰

Градското население по всяка вероятност е имало по-голяма свобода в политическо отношение. То е вземало и по-активно участие в политическия живот на страната. Показателен в това отношение е случаят, във връзка с настояването на търновските граждани пред Иван Александър да отпусне пари за строеж на кораби, които да се използват срещу нашествието на турците.¹¹¹ Страшимир Лишев посочва и конкретни данни за феодалнозависими селски занаятчии и търговци, които се стремели да се настанят на постоянна работа в големия град, тъкмо защото там намирали сравнително по-благоприятни условия и известна относителна свобода.¹¹² Тази свобода в градовете се е дължала между другото и на обстоятелството, че големите градски центрове, като Търново, Пловдив, София и др., са били подчинени непосредствено на царската власт, а не на някой феодал, както в селата.

Представителите на господстващата класа притежавали големи богатства, с които строили „високи дворци и богати къщи“, които обзавеждали разкошно, и прекарвали целия си живот в охолство. Когато българският деспот Слав поискал дъщерята на Хенрих, той не пропуснал да отбележи, че е „достатъчно богат човек със земя и със съкровища от сребро и злато“¹¹³. Известно е също така, че Борил дал дъщеря си за жена на латинския император Хенрих, придружена от многобройна свита и богата зестра, състояща се от 60 товара злато, сребро, драгоценни камъни и копринени платове.¹¹⁴ Някои писмени извори съобщават и за богатствата на

¹⁰⁸ G. Asgorolitaе, Opera I, rec. A. Heisenberg, 1903, p. 77.

¹⁰⁹ Иван Дуйчев, Из похвалното слово на Григория Цамблак за патриарх Евтимий, Стара българска книжнина, II, с. 243.

¹¹⁰ Димитър Ангелов, Богомилството в България. . . , с. 478.

¹¹¹ Jo. Cantacuzeni, op. cit. p. 164.

¹¹² Страшимир Лишев, пос. съч., с. 167.

¹¹³ В. Н. Златарски, История. . . , III, с. 278.

¹¹⁴ Пак там, с. 310.

висшите духовни лица, които също са принадлежали към господстващата класа. В едно писмо на Теофилакт Охридски се споменава за епископите, на които „земята им давала всичко, без да орат, без да сеят, реките им смичали чисто злато, а кучките им раждали коне и мулета“¹¹⁵. Зад тези няколко думи се крие истинският начин за трупане на богатства чрез експлоатация на подвластното им население и грабежи. В друго писмо на Теофилакт Охридски до царския лекар Михаил Пантехни се споменава, че „архиепископът всеки ден брой с крини златните си монети“¹¹⁶.

Другата част от градското население, която не влизала в състава на патрициата, се наричала с общото название „народ“ или „простие люде“. Към тях се отнасяли дребните и средните земеделци, които живеели в околностите на града, занаятчии, търговци, наемни работници и пр.¹¹⁷ Тук спадали низшият клир и монасите от по-малките манастири. Между тях имало „средни граждани“, които били по-заможни и чието имуществено състояние им позволявало да водят сравнително добър живот. В противоположност на тях имало и такива жители на града, които живеели при лоши условия. В нашите средновековни писмени паметници те са означени с названието „нищи люде“. Към тях се отнасяли предимно дребни занаятчии, наемни работници, придошли откъм селяни, лица без всякаква професия и пр.¹¹⁸

В резултат на засилване феодализацията в България през XIII—XIV в. се достигнало до още по-силно разширяване на социалната диференциация и изостряне на класовите противоречия. Все повече придобили феодален характер и онези задължения, които властта събирала от градското население. Те прераснали в цяла система от натурални и парични плащания и ангарийни повинности, които са изброени подробно във Витошката грамота.¹¹⁹ Тази тежка система от плащания и повинности е станала причина за разоряването и обедняването на една част от градското население. Така че освен в селата нараснал броят на бедните и безимотни хора и в градовете и най-вече в столицата Търново, което от своя страна довело и до засилване градския характер на богомилството. Тези бедняци били експлоатирани еднакво както от феодалната върхушка, така и от богатото гражданство, вследствие на което всред тях най-лесно намирали почва антифеодалните настроения.¹²⁰ Този голям брой бедни граждани живеели при крайно тежки условия и се препитавали предимно от просия. В нашите средновековни писмени паметници те са означени с понятието „нищи люде“. За тях се споменава в същото писмо на Теофилакт Охрид-

¹¹⁵ Митрополит Симеон Варненски и Преславски, пос. съч., с. XXIX.

¹¹⁶ Пак там, с. 178.

¹¹⁷ Боню Ст. Ангелов, пос. съч., с. 184.

¹¹⁸ Йордан Иванов, Български старини из Македония, С., 1970, с. 592;

Иван Дуйчев, Стара българска книжнина, II, . . . , с. 132.

¹¹⁹ Иван Дуйчев, Стара българска книжнина, II, . . . , с. 183.

¹²⁰ Димитър Ангелов, Богомилството в България. . . , с. 478 и 503.

ски до царския лекар Михаил Пантехи, в което четем: „Сиромашт обикаля. . . и проси залькъ хляб и ако получи малко нещо, се задоволява.“¹²¹ Когато кръстоносците на Фридрих Барбароса влезли в Пловдив през 1189 г., те заварили в града известен брой крайно бедни жители, които Никита Хонят нарича „просияци“. Той отбелязва, че те не напуснали града, тъй като имуществото им се състояло само от ризата, която носели на гърба си, и не се страхували от грабежите на кръстоносците.¹²² За „бедни“ граждани в Търново през XIII в. се споменава също и в житието на търновския патриарх Йоаким I, приемник на Василия. Там е посочено, че към тях той проявявал голяма благотворителност.¹²³

Засиленият процес на имуществена и социална диференциация през XIV в., която довела до увеличаване на бедняците, засегнала и черноморските градове. За това съдим от текста на § XIII в. дневника на А. Барбериус, който споменава за „бедни жители“ на Месемврия.¹²⁴

От това разнообразно по социален състав население, което е живяло в Търново през XII—XIV в., по археологически път са открити няколко вида жилища. Те са установени по слаби следи или в най-добрия случай от тях са открити запазени основи в субструкция или части от приземните им етажи. Въз основа на тези останки и намерените археологически материали в тях ние можем да определим плана и архитектурния тип на тези жилища. За интерпретацията на тези жилища ние намираме данни и в запазените строителен материал, като ломени камъни, тухли, харосан, жълта глина, мазилка и др. Отчасти ние разполагаме и с някои елементи от тяхната архитектурна украса и вътрешно устройство.

У нас засега липсват археологически проучвания на средновековни села и затова ние нямаме данни за характера на селската къща, поради което сме затруднени да установим техните прилики и отлики от градското жилище.

Жилищните сгради, открити в Търново, поради тяхното местонахождение могат да се класифицират определено като градски къщи, които се отнасят към времето, когато Търново е държавен център на Второто българско царство.

Откритите досега и проучени паметници на среднобългарската жилищна архитектура в Търново се отнасят към два основни типа: полуземлянки и надземни жилища.

Полуземлянки

Най-простата жилищна сграда, която е използвало населението в Търново, е полуземлянката. Останки от такива жилища:

121 Митрополит Симеон Варненски и Преславски, пос. съч., с. 178.

122 Nicetas Choniates, Historia, p. 527.

123 Иван Снегаров, Неиздадени старобългарски жития, Годишник на Духовната академия „Св. Климент Охридски“, 1953—1954, т. III (XXIX), С. . . 1954, с. 163.

124 Людмила В. Горина, Материали дневника Антона Барбери. . .

са открити върху терасата източно от хълма Трапезица и в западния склон на хълма Момина крепост.¹²⁵

Различният релеф на теренā, върху който е бил разположен средновековният град Търново, е наложил два вида вкопаване на жилищните ями. При жилищата, които са били разположени върху равен терен, вкопаването в земята е равномерно, т. е. на една и съща дълбочина както в единия, така и в другия край. В противоположност на тях, вкопаването на жилищата, разположени върху наклонен терен, е неравномерно. При тях задната им част, която е оставала навътре в склона, е вкопана дълбоко в земята, а предната, където се намирал и входът, е излизала почти на повърхността на терена или с 1—2 стъпала под него.

При археологическите проучвания на църквата Св. Димитър, които извършихме през 1971 г., ние открихме три полувкопани жилища, ямите на които са вкопани дълбоко от повърхността на терена. (Резултатите от тези разкопки не са обнародвани). И трите жилища имат четириъгълен план. Те са били изградени с дървена конструкция, за което свидетелствуват запазените гнезда от колове в ъглите и по протежение на стените. Покрити са били с лек, нетраен материал. От тогавашното ниво на терена са били вкопани средно на 1,50 м. И трите жилища са разположени на равен терен, поради което са вкопани равномерно от всичките страни. Тези жилища са напълно аналогични на полуземлянките у нас от VIII—XI век.

Материалите, открити в насипа на жилищата, ги датират от XI и първата половина на XII в. Тази датировка се потвърждава и от факта, че жилищата остават непосредствено под църквата.

Към вторият вид се отнасят полувкопаните жилища, открити върху западния склон на хълма Момина крепост. За този квартал няма сведения в запазените писмени паметници. В плана на града Карел Шкорпил е обозначил мястото му като турско гробище.¹²⁶ Неговото местоположение и значителният брой средновековно оръжие, открито в културния му насип, дават основание да твърдим, че най-значителните части от войските на Баязид, които в продължение на три месеца през 1393 г. са обсаждали града, са били разположени именно в този квартал, тъй като оттук крепостта Царевец е най-достъпна. Както вече отбелязахме, той е оставал в неукрепената част на града, което е дало възможност на турците лесно да се доберат до него, и вероятно този квартал е бил унищожен най-напред.

Тъй като този вид жилища са полувкопани в склона на хълма, ние смятаме, че най-точното им наименование е полуземлянки.

¹²⁵ Янка Николова и Никола Ангелов, Средновековен квартал на хълма „Момина крепост“ във В. Търново. . . , с. 34—41, и Янка Николова, Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. . . , с. 57 сл.

¹²⁶ К. Шкорпил, План на старата българска столица Велико Търново, ИАД, 1910, с. 129.

Полуземлянките са основният вид жилища в този квартал на средновековния град. Те са разположени на една значително голяма площ. Намират се близко една до друга, с известна тенденция на разположение в прави редици, между които се оформят незастроени празни ивици, които са служили за улици. Някои от тези улици са били постлани с настилка от дребни камъни, каквито бяха установени в северозападаната част на този квартал. (Обр. 1.). За

Обр. 1. Улична настилка между полуземлянките в западния склон на хълма „Момина крепост“

населението, живяло в тези жилища, е имало отделна квартална църква с некропол около нея, които бяха разкрити по археологически път през 1959 и 1964 г.¹²⁷

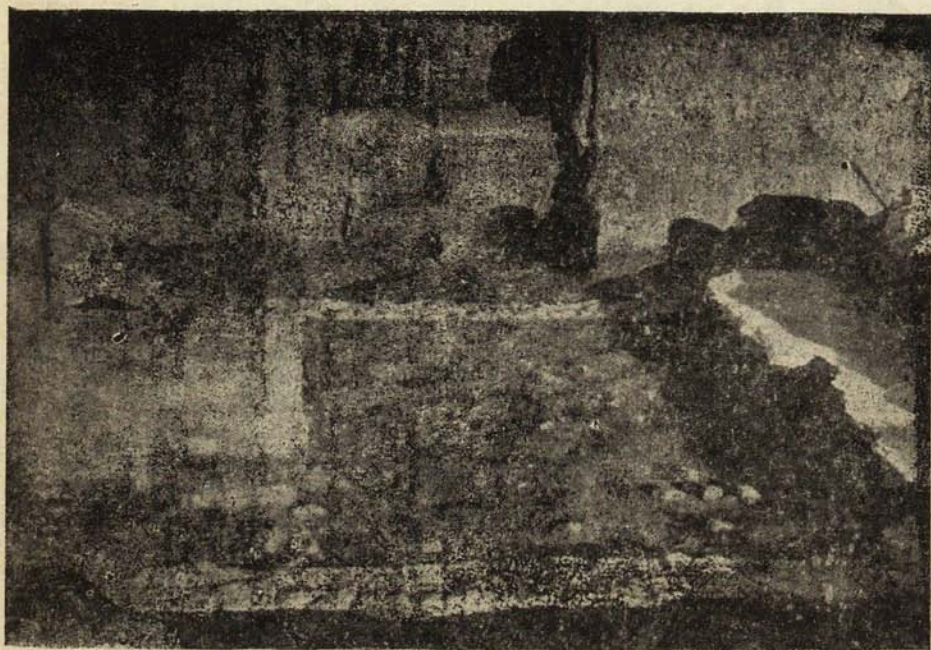
Жилищата, открити в този квартал, са едноетажни, ориентирани с посока изток-запад. Тази им ориентация е била продиктувана от самия склон на хълма, като източната им половина е била вкопана дълбоко под земята, а западната е излизала почти на самата ходова площ. Това показва, че достъпът до тях е ставал от запад, където най-естествено е могъл да се намира и техният вход.

По отношение начина на изграждане тези полуземлянки се явяват в два варианта: 1. Жилища, при които в източната им половина за стена е използвана здравата пръст, а западната, която е излизала на повърхността на терена, е била изградена с ка-

¹²⁷ Я. Николова и Н. Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма „Момина крепост“ в Търново, ИОМТ, кн. II, В., 1964, с. 19—28.

менни стени, които оформят западната ѝ фасада и само отчасти южната и северната. По този начин са изградени полуземлянките № 1, 2, 4 и 6Б. 2. Другият вид полуземлянки, открити в този квартал, са изградени от четирите страни с каменни стени, направени, както и при първите, с ломени камъци и кал. Към този вид принадлежат жилища № 3, 5 и 6А.

По-примитивни по своето устройство са полуземлянките от първата група. Полуземлянка № 1 е открита в западния край на проучената част от квартала. (Обр. 2.). Източната ѝ стена е вкопана на дъл-

Обр. 2. Полуземлянка № 1.

бочина 1,45 м. Следи от зид покрай тази стена няма, което показва, че тук е била използвана здравата пръст. В западната ѝ половина са запазени следи от каменни стени, които оформят западната ѝ стена, а северната и южната постепенно се снишават на изток и служат само като попълнение на откритото пространство над терена. Покрай стените ѝ са открити следи от дупки на дървени колове с различен диаметър, които са служили като подпори на дървения покрив. В средата той е бил подпрян от дебел дървен стълб, за което говори и запазеното гнездо от него. Покривът е бил двускатен. Подът на жилището е от трамбована глина. За отопляване и приготвяване на храната е служила пещта, вдълбана в южния край на източната стена. Запазеният отвор за ко-

мин в свода ѝ е отвеждал пушека вън от жилището. Подът на пещта е постлан с фрагменти от тухли, замазани отгоре с глина, която, както и стените, е силно отухлена. Северно от пещта, на 0,40 м от пода, в здравата пръст на източната стена е издълбана ниша, която е била използвана за седане до пещта или е изпълнявала ролята на mensa каквито се срещат в някои от жилищата през праисторическата епоха. Неясно предназначение има и една плитка яма, издълбана в пода на жилището в североизточния му ъгъл. Подобни ями има открити и в останалите жилища, но в полуземлянките от по-ранната епоха те не се срещат.

По същия начин е било изградено и жилище № 2. То се намира южно от първото, почти на една линия с него и има същата ориентация. От него е запазена само източната му половина, която е вкопана на дълбочина 1,50 м. Липсата на каменна стена в източния край показва, че и тук е била използвана направо здравата пръст. Поради това, че западната му половина е разрушена, следи от каменни стени не са открити. Запазеното гнездо от дървена греда в източния ъгъл показва, че покривът е лежал върху дървени подпори. Леглото на хоризонтално поставената греда в южния край на пода ни дава основание да предполагаме, че подът е бил покрит с дървени греди, което като практика се среща в по-старите дървени жилища, използвани на север. Дървеният под и дървената облицовка на стените са създавали по-голяма уютност и топлина в жилището.

Подобна конструкция е имала и полуземлянка № 4, която се намира северно от жилище № 1, на същата строителна линия. Тя е по-широка от първите две жилища. По-дълбоко е вкопана и източната ѝ стена — 1,90 м, като и тук е използвана направо здравата пръст. Останки от зидове в западната ѝ част липсват, тъй като тя е силно разрушена. В насипа над пода ѝ обаче заедно с другите материали са открити и ломени камъни, които вероятно произхождат от разрушените каменни стени в западната ѝ половина, подобно на жилище № 1. Запазената част от оригиналния ѝ под е покрита също с трамбована глина. И в това жилище покривната конструкция е носена от дървени подпори, за което свидетелствуват запазените от тях гнезда. Неясно предназначение в домакинството са имали и запазените пет плитки ями, наредени в полукръг и издълбани в пода на жилището. При липсата на повече помещението, откритите три дълбоки ями в пода на същото жилище, са били използвани за съхранение на хранителни продукти, а може би за дрехи и други вещи. Близостта и общата връзка в горния край на двете ями в западната половина на жилището показват, че в тях са били съхранявани един и същи вид продукти, и то най-вероятно зърнени храни.

Откритите две подобни ями покрай жилище № 2 вероятно са имали същото предназначение. Освен за съхранение на хранителни продукти и други домашни вещи, ямите са били използвани и за изхвърляне на смет. Ямите за смет са били винаги вън от жи-

лицата и по-далеч от тях. Подобни ями са открити и около жилищата под църквата Св. Димитър. Насипването и изгребването в тях е ставало през отвора, който е бил покрит с каменни плочи или дървени капаци.

Подобни ями се откриват около тракийските жилища, те са били използвани в битата на българския народ през Първото и Второто царство, запазват се по време на турското робство, а и по-късно в някои райони на нашата страна. Ямите от по-късната епоха обикновено са облицовани с каменни стени или опалени, при което храните са се запазвали по-добре. През античната епоха, а и по-късно у нас през XIII—XIV в. за съхранение на зърнени храни са били използвани и големи глинени съдове (питоси), които са били вкопавани в пода на избените помещения. Този начин за съхранение на зърнени храни вероятно е бил по-сполучлив, но той е бил използван в по-богатите домакинства. Такива питоси с овъглено жито бяха открити в избените помещения на царския дворец на Царевец.

Освен по археологически път за използването на ями, вкопани в пода на жилищата или около тях, споменават и някои средновековни автори. Така например участникът в третия кръстоносен поход Ансберт съобщава, че когато през август 1189 г. кръстоносците влезли в град Пловдив, те обрнали гроздето от лозята и изровили закопаното в ями жито.¹²⁸

Вместимостта на ямите може да ни даде някои интересни данни за количеството на консумираните зърнени храни и за броя на членовете в едно семейство, живяло в тези жилища. Ако приемем, че едновременно и двете ями около жилище № 2 и другите две в жилище № 4 са били използвани за запазване на зърнени храни, то в тях е могло да се съхрани следното количество: в ямите около жилище № 2 — 3950 кг, а в другите две ями в жилище № 4 — 2933 кг., изчислено на базата 700 кг в кубически метър. Като се има пред вид, че основната храна на това население е бил хлябът и за изхранването на един човек годишно е било необходимо средно около 300 кг, то може да се приеме, че в жилище № 2 са живели 13—14 души, а в жилище № 4 — 9 или 10 души. Тези данни показват, че семействата, живели в този квартал, са били многолюдни.

Към този вид полуземлянки принадлежи и жилище № 6Б, което се намира на друга строителна линия, разположена на 10 м източно от първата.¹²⁹ За разлика от останалите жилища тук вместо каменни стени в изграждането на надземната част в западния ѝ край е бил използван плет, обмазан от двете страни с дебел пласт глинена мазилка. Тъй като то е запазено в много лошо състояние и върху него има изградени последователно други две жилища, раз-

¹²⁸ Иван Дуйчев, Бележки върху историята на българската архитектура през Средновековието, с. 71.

¹²⁹ Янка Николова, Две нови жилища в подножието на хълма „Момина крепост“... с. 57 сл.

мерите му не могат да се определят. В източната си част е било вкопано на дълбочина 2,05 м, сравнително най-дълбоко. Запазената в югозападния ъгъл на това жилище засводена пещ е подобна на пещта в полуземлянка № 1. Подът ѝ е покрит също с късове от глинени съдове, замазани отгоре с глинена мазилка, която от продължителната употреба е отухлена. Това жилище е било разрушено от стихийен пожар, тъй като стените и подът му са силно обгорели.

Всички жилища от тази група са били едноетажни, защото в източната им страна липсва каменна стена, която е необходим носещ елемент на втория етаж, а и освен това останките от северния и южния зид показват, че те не са били изградени по цялата дължина на стената, а само са полъзвали откритото пространство над терена. Запазената част от каменните зидове е градена с еднолицев градеж и е възможно нагоре да са продължавали с плет, който е оформял стените на жилището над терена.

Полуземлянките от втората група са изградени по-солидно в сравнение с първите. Тук и четирите стени на жилищата са оформени с каменни стени. В най-лошо състояние е запазено жилище № 3, което се намира в една строителна линия с полуземлянки № 1, 2 и 4. От тази полуземлянка е запазена само източната ѝ част, която е вкопана на най-голяма дълбочина в сравнение с всички останали жилища — 2,38 м. Запазена е напълно източната ѝ стена и части от северната и южната. (Обр. 3.). Зидовете са еднолицеви

Обр. 3. Полуземлянка № 3.

със средна дебелина 0,50 м, градени с ломени камъни, споени с кал. Археологическите данни показват, че то е било също на един етаж. В него не са запазени останки от отоплителни съоръжения. Липсата на следи от дървени стълбове показва, че покривът е лежал напрво върху стените.

Подобно по план и начин на изграждане е жилище № 6А. То се намира върху развалините на жилище 6Б. В източната си част е вкопано на дълбочина 1,65 м, а западната, подобно на останалите, излиза на повърхността на терена. То има по-големи размери. Оформено е с четири каменни стени. На запазената височина, която е под нивото на терена, зидовете са едноличеви.

Новото в това жилище е това, че във вътрешното лице на каменните стени са очертани лещата на отвесните дървени греди, които са носили покривната конструкция. (Обр. 4.). При това положение сте-

Обр. 4. Полуземлянка № 6А.

ните играят двойка роля. От една страна, те служат за оформление на помещението, а, от друга, чрез дървения скелет, вграден в тях, те изпълняват функцията на носещ елемент, върху който лежи покривната конструкция. Върху пода на това жилище, който е направен от жълта трамбована глина, е открит пласт от горяла мазилка, дебел 0,25 м. Нейната дебелина изключва възможността да произхожда от стените на жилището, а по-скоро представля-

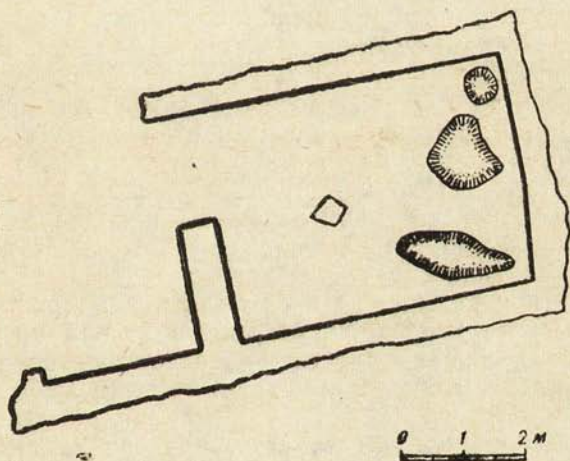
ва глинена замазка на тавана, която е била поставена между хоризонталните преди.

Подобни жилища със същата конструкция на зидовете са открити на Царевец¹³⁰ и в с. Истрия — Румъния.

Влад Зирра приема, че тези жилища в Истрия принадлежат към византийската епоха.¹³¹ Техните паралели в Търново обаче показват, че тази практика за комбиниране на дървен скелет като носещ елемент на покрива с каменни зидове е била използвана в жилищното строителство на българския народ и очевидно тяхното начало следва да се отнесе към IX—X век, когато тези земи са влизали в територията на Първата българска държава.

Подобна конструкция има и едно жилище, открито в Ятрус. При него функцията на конструктивен скелет се изпълнява от кирпичи, наредени отвесно на тясната си страна. Нашето жилище е изградено по-солидно. Използуваният дървен скелет вместо кирпичи е по-устойчив. То отразява силното влияние на дървеното славянско жилище върху жилището през Втората българска държава.

По-развита форма на полувкопани жилища с каменни стени представлява жилище № 5. То се намира северно от жилище № 3, на същата строителна линия с него. Вкопано е на дълбочина 1,85 м. Това жилище се отличава със своя по-сложен план. (Обр. 5.). Докато

Обр. 5. Полуземлянка № 5.

всички разгледани дотук жилища са едностаини, то се състои от две помещения: преддверие и същинско жилищно помещение с отвор за врата между тях. Запазената част от стените му са градени с ломени плочести камъни, споени с кал. В подземната си част те са

¹³⁰ Н. Ангелов, Жилищното строителство през средновековието. . .

¹³¹ Влад Зирра, Двубрядовый могильный раннефеодальной эпохи в Капул Винлор — Истрия, *Dasia*, т. VII, с. 355—412.

еднолицеви. Дебелината им е различна. Върху запазения голям камък в средата на пода е стъпвал централният дървен стълб за подпора на покрива. Тежестта от периферната му част се е поемала от четирите околоръстни каменни стени. Липсата на керемиди или каменни плочи показва, че както това, така и всички останали жилища в този квартал са били покрити с нетраен растителен материал. За приготвяване на храната и за отопление е било използвано огнището, каквито случаи, както отбелязахме, се срещат и в жилищата от старобългарската епоха. Интересна подробност от вътрешното оформление на това жилище, свързано с бита на неговите собственици, е една ниша (пезул), изградена в южната му стена. В нея са намерени седем полусферични медни копчета, четири малки декоративни гвоздейчета с кръгли главички, а на пода, непосредствено под нея, 37 монети, от които две от Иван Александър и 23 от Иван Шишман. Те датират това жилище от XIV в. Намерените предмети в нишата представляват за времето си известна ценност и най-вероятно тя да е била използвана като домашно хранилище за ценности. При това ѝ предназначение следва да се приеме, че отпред е била затваряна с дървена врата или каменна плоча.

По-голямата част от ежедневието на населението, живяло в този квартал, протичало във, около жилищата. За това свидетелствуват сравнително малките им размери и техният неприветлив вид, а така също и свободното пространство около всяко жилище, в които са открити следи от огнища и засводени пещи. Голяма пещ е открита северно от жилище № 2. Тя е запазена в твърде лошо състояние, но личи, че е била засводена и твърде дълбока (1,50 м). Подът ѝ се намира на 0,55 м по-високо от пода на съседната полуземлянка, обстоятелство, което е било продиктувано от практически съображения, както и при други пещи, като например тези, открити в кухненското помещение на царския дворец, и др. Следи от огнища около жилищата са установени на няколко места. Най-добре са запазени около полуземлянка № 5. Огнищата, пещите и ямите във и около жилищата са били под покрив.

Археологическите материали, открити в насипа на тези жилища, представляват най-вече части от среднобългарска кухненска и сграфито керамика, глинени свещници, тежести за стан, прешлени за вретено, остриета на ножове, метални обковки, части от стъклени съдове, железни крици, сгур, върхове на стрели, бойни топки, налчета, шпори, бронзови обеци, пръстени и др., които се срещат и в другите средновековни обекти в Търново от XIII—XIV в.

От всичко, казано дотук, се вижда, че строителната традиция в жилищната архитектура у нас се оказва много силна. Както през VIII—XI в., така и през XII—XIV в. полувкопаните жилища имат почти един и същи начин на вкопаване, план и конструкция на изграждане. Вкопаването на жилищните ями е било в зависимост от различния релеф на терена. Тяхното вкопаване варира от 1,45 до 2,38 м.

Полуземлянката от Втората българска държава запазва и развива много елементи от славянската полуземлянка, както и от строителната техника на каменното жилище, което е било използвано преди това по нашите земи. Тя запазва в общи линии плана на славянската полуземлянка като едноклетъчно жилище с четириъгълна форма. Новото, което се явява в плана на някои жилища от XIV в., е появата и на предверие пред същинското жилищно помещение, като например жилище № 5. Предверието служи, на първо място, като изолационно антре за ограничаване непосредственото проникване на студения въздух в жилищното помещение и, второ, то съдействува за увеличаване на жилищната площ. Към този нов план жилище се явява вече и по-солидното изграждане на каменните стени, които оформят и четирите страни. Появата на този нов план е белег и за постепенното повишаване на жилищната култура в сред градското население.

Полуземлянките от Втората българска държава имат и по-големи размери — 4,78 x 6,70 м (жилище № 6А) до 3,20 x 7,50 м (жилище № 1). Дали по-големите размери на полуземлянките от XIII—XIV в. са били продиктувани от увеличения брой членове на семейството, е трудно да се определи. Възможно е също така по-големите от тях освен за живеене да са били използвани и за някаква стопанска дейност. Намерените предмети обаче във всички разкрити полуземлянки са свързани главно с домашния бит на техните обитатели.

Освен с дървен скелет, през XIII и особено през XIV в. в Търново вече по-масово са били разпространени полувкопаните жилища, чийто четири стени са били изградени с каменни зидове, като например жилища № 3, 5 и 6А.

Полуземлянки с каменни стени, както видяхме, въпреки и по-рядко се срещат и в селищата от VIII—XI в. Те се явяват у нас под влияние на местната строителна традиция на каменното жилище и представляват етап в развитието на полувкопаното в земята жилище.

Наличието на гнезда от колове в подовете на едни от жилищата в Търново и липсата им в други показва, че покривната им конструкция е била поддържана или от отвесни дървени стълбове или пък е лежала направо върху стените. Зависимостта, която Живка Въжарова установява между начина на изграждането на покривната конструкция и вида на пещите, тук не е валидна.¹³² В полуземлянка № 1 например, въпреки че пещта е вкопана в здравата почва, по пода ѝ са установени дупки от отвесни греди, на които е лежал покривът. Така че през XIII—XIV в. в полуземлянките, открити в Търново, връзка между конструкцията на покрива и вида на отоплителното съоръжение няма и тази зависимост

¹³² Живка Н. Въжарова, Славянски и славянобългарски селища. . . , с. 88.

е останала валидна само за жилищата от по-ранната епоха.

Различна от жилищата, които най-масово се срещат у нас през VIII—XI в., е и полуземлянка № 6А, при която отвесните дървени подпори на покрива са вградени в самото вътрешно лице на каменните стени и съставляват скелета на жилището. В това жилище ясно се откроява съчетанието на двете строителни традиции: системата на славянските землянки с дървени подпори, върху които е лягала покривната конструкция, и каменното жилище, което е било използвано по нашите земи преди създаването на Първата българска държава.

Откритите подобни жилища в Истрия показват, че като изолиран случай те са се явили в североизточната част на Първата българска държава, след което отново били използвани през Втората българска държава поради тяхната по-солидна конструкция.

От двата вида пеци, градени с камъни и вкопани в здравата почва, които са били използвани до XI в., в полуземлянките от XIII—XIV в. се откриват само вкопани (пеци) и открити огнища. Те са били използвани едновременно за приготвяване на храната и за отопление. Както при жилищата от VIII—XI в., така и тук те се намират най-често в югоизточния ъгъл на полуземлянката или във ъгъл около нея.¹³³ Както вече отбелязахме, пещите от VIII—XI в. нямат комини и подова настилка. За разлика от тях пещите в жилища № 1 и 6Б и тази, открита северно от жилище № 2, имат отвор за излизане на дима (комин), а така също и подова настилка, направена от натрошени керемиди и отгоре заравнена с глинена замазка. Устройството на нашите пеци е твърде сходно с пещите в славянските селища от XII—XIII в., открити на територията на СССР.¹³⁴ Те също така имат полусферичен покрив с комин за излизане на дима и подът им е постлан с настилка от натрошени керемиди или глинени съдове. Тухлена настилка имат и трите пеци, открити в двореца на Царевец. Такава настилка е установена само в едно жилище (№ 19) в селището Джеджови лозя при с. Попина, но тя е направена от дребни камъчета. Това показва, че подовите настилки в пещите са били използвани още в славянските жилища, но те намират широко приложение през XII—XIV в. Заменянето на каменната настилка с тухлена е било продиктувано от практически съображения. В сравнение с камъка тухлата задържа топлината по-продължително време, което ѝ свойство е било използвано както при приготвяването на храната, така и при използването на пещта за отопление.

Липсата на пеци в другите жилища не е указание за техния сезонен характер. В едни от тях са били използвани откритите огнища, а в други е възможно да са си служили с мангали, които са били известни в тази епоха. За тази цел биха могли да се използват и плитките ями, открити в повечето жилища. И все пак

¹³³ Пак там, с. 86.

¹³⁴ М. К. Каргер, пос. съч., с. 177.

най-добра представа за отоплителните съоръжения в полуземлянките дава пешта в жилище № 1, която е изградена много старателно, а димът от нея е отведен навън с комин.

Практиката в славянобългарските селища¹³⁵ да се правят ями за съхранение на зърнените храни под пода на жилищата или във около тях продължава и през среднобългарската епоха, за което свидетелствуват ямите, открити в жилище № 4, и другите две ями около жилище № 2. При тях преобладава цилиндричната форма, докато в по-ранните се срещат и крушовидни. Използуването на ямите като съоръжение за съхранение на зърнени храни, други хранителни продукти и различни вещи през XII—XIV в. в Търново е също стара традиция, която е била използвана по нашите земи не само през епохата на Първата българска държава, но и още по-рано от траките. Няколко такива ями са открити в тракийския културен пласт на Царевец.

И двата вида полуземлянки, открити в подножието на хълма Момина крепост, са били едноетажни, тъй като във всички жилища от първата група липсват каменни зидове в западната им половина, а жилищата от втората група са по план също едноетажни, при което не е възможно да се развие втори етаж. Археологическите наблюдения не ни дават основание да приемем, че може да бъде двуетажно и жилище № 5, което, както видяхме, има и второ помещение, оформено като предверие. Така че всички полуземлянки, открити в този квартал, са едноетажни, едноетажни жилища, полувкопани в склона на хълма Момина крепост. Направените сондажи на по-близки и по-далечни разстояния около тях показват, че този вид жилища се повтарят почти в целия район, който е заемал кварталът. Прави впечатление също така, че тези жилища не са били разположени съвсем произволно в склона на хълма, а има известна тенденция при подреждането им, като между тях са оставали свободни, незастроени ивици.

Полуземлянките като тип жилище засега са установени при църквата „Св. Димитър“ и в подножието на хълма Момина крепост. Археологическите данни показват, че в тази част на града, отвъд крепостните стени, са живели дребни занаятчи и по-голямата част от градската беднота. Намерените тук железни крици, сгур, недовършени или бракувани глинени съдове, поставки за изпичане на сграфито керамика и др. е указание, че част от това население се е занимавало със занаятчийство. Това обстоятелство обаче съвсем не определя този квартал като занаятчийска част на столицата, тъй като ние имаме достатъчно данни, които показват, че занаятчийски работилници е имало и на самия хълм Царевец. Може да се приеме, че тук са работили част от онези занаятчи на средновековния град Търново, чиято дейност е свързана с обработката на желязна руда и глина, които поради своя характер на сурови-

¹³⁵ Живка Н. Вържарова, Славянски и славянобългарски селища. . . с. 113. Ж. Н. Вържарова, Славяни и прабългари (тюрко-българи). . . , с. 17.

ната и отпадъците винаги замърсяват околния терен, и е било по-удачно да упражняват своята дейност по-далеч от гъсто и тясно застроените крепости на града.

Че действително тук е живяло бедно население, свидетелствува и инвентарът, открит при археологическите проучвания на некропола около кварталната църква в западния склон на Момина крепост, където бяха разкрити 36 погребения.¹³⁶ Той се състои от дребни украшения и глинени съдчета. За използването на полуземлянката като жилище на бедното население се вижда и от запазените писмени сведения, за които вече споменахме.

Продължителното използване на полуземлянките като жилище на българския народ през Първата и Втората българска държава, а в някои райони на страната и почти до началото на ХХ в. е свързано с икономическото положение на нейните обитатели, които са търсили в този вид жилище защитата на топлата земя срещу зимните студове, и по-евтиния градеж в сравнение с надземното каменно жилище. Те се оказват една устойчива форма на материалната култура на българския народ и чрез тях в продължение на много столетия по нашите земи се запазва традицията на славянското жилище.

Надземни жилища

Вторият тип жилища, които са били използвани от средновековното население на Търново през XII—XIV в., са надземните каменни жилища. Те се срещат в два варианта: а) малки надземни жилища и б) големи къщи. Тези два вида надземни жилища се различават по своя план и размери, тъй като са принадлежали на граждани с различно обществено-икономическо положение.

Малките надземни жилища представляват най-масовото жилище не само в средновековния Търновград, но и в почти всички други градове от Втората българска държава, като Червен, Ловеч, и др. Обикновено те са едностайни с четириъгълен план, като по-рядко се срещат и с две помещения.

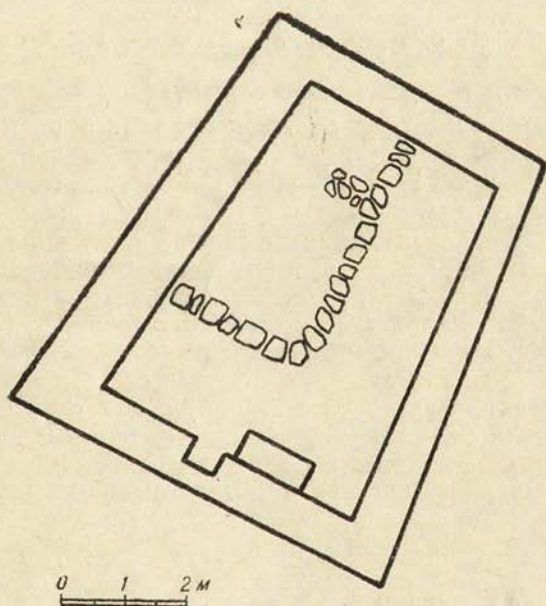
Към тази група се отнася жилище № 6В, открито в подножието на хълма Момина крепост върху разрушенията на жилища № 6А и 6Б. От него са запазени само два реда камъни от северния му зид и един ред от източния. Зидовете му (дебели 0,55 м) са градени с ломени камъни, споени с кал. Източният му зид е вкопан на дълбочина 0,55 м от сегашното ниво на терена в самия хумусен слой. Като се има пред вид, че той се е наслагвал непрекъснато в продължение на около 600 години, следва да приемем, че тогава той е бил положен много по-плитко. Поради наклона на терена западният му край е излизал на повърхността на земята. Западеният североизточен ъгъл на това жилище съвпада точно със същия ъгъл на полуземлянка № 6А, но източната му стена е по-дъл-

¹³⁶ Янка Николова, Резултатите от разкопките не са обнародвани.

га, което показва, че то е било с по-големи размери. Пред него не е имало преддверие, тъй като от западната му страна е запазена площадка, покрита с блокаж от дребни камъни и кал с дебелина 0,55 м. Вероятно това е някаква дворна настилка пред самото жилище. Планът на жилището, дебелината на зидовете му и археологическите материали, открити в насипа, показват, че то е било едноетажно. Находките в него го датират от XIV в.

Останки от други две подобни надземни жилища са открити и върху северния склон на хълма Момина крепост.¹³⁷ Те са разположени върху една естествена тераса над разрушения от сгради, които се отнасят към ранновизантийската епоха. И двете жилища са едноетажни, градени с ломени камъни и кал с дебелина на зидовете до 0,60 м. Основите им са вкопани само на 0,25 м в разрушенията на ранновизантийската сграда. Стените и на двете жилища нагоре са били от плет, измазан с глина, за което свидетелствуват намерените обгоряли късове, в които са запазени легла на пръти и слама. Покривът им е лежал върху околоръстните стени. Липсата на покривен материал, намерен в насипа, показва, че те са били покрити с лек, нетраен материал, вероятно слама. Подозвовете и на двете жилища са били от трамбована глина.

Първото жилище „А“ е открито в западния край на разкопания участък от терасата. (Обр. 6). То е с размери 4,05 x 2,25 м. В югоизточ-

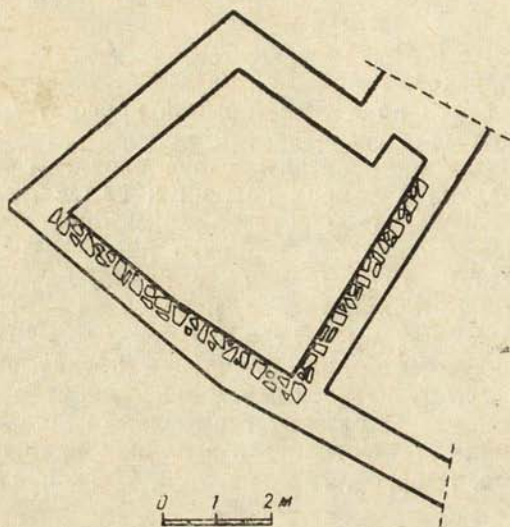

Обр. 6. Жилище А върху платото на хълма Момина крепост.

¹³⁷ Янка Николова, Резултатите от разкопките не са обнародвани.

ния ъгъл на жилището са запазени следи от огнище, подът на което е бил обмазан с глина.

Югоизточно от жилище „А“ се намират останките от второто жилище „Б“. (Обр. 7.). Основите на това жилище отчасти лежат

Обр. 7. Жилище Б върху платото на хълма Момина крепост

върху разрушените стени на ранновизантийската сграда. Запазени са северният и западният му зид, които дават и размерите на жилището — 6,20 x 4,80 м. Останалите два зида са напълно разрушени, но най-вероятно и те са стъпвали върху същите зидове на ранновизантийската сграда.

Материалите, открити в насипа на тези жилища, представляват късове от средновековна кухненска керамика, остриета на ножове, горна част на хромел, железни огрибки, прешлени за вретено, костени изделия и др., които датират жилищата от втората половина на XII в. Прави впечатление, че тук липсват части от сградното керамика.

Средновековните български жилища, които се откриват по целия хълм на Царевец, също така принадлежат към групата на надземните каменни жилища.¹³⁸ Най-добре те са проучени в източния и северозападния склон на хълма. Повечето от тях са едноделни, но се срещат и с две помещения. По отношение на своя план, форма и големина те са твърде разнообразни. Повечето от

¹³⁸ Н. Ангелов, Жилищното строителство през средновековието... С. Станчев-Ваклинов, XII отчетна археологическа конференция, Археология, IX, 1967, кн. 3, с. 70 и 71; Ст. Станчев-Ваклинов, XIII национална конференция на археолозите в България, Археология, X, 1968, кн. 3, с. 53.

тях са разрушени в стръмнината на склона. Формата и размерите на жилището най-често са били нагаждани в зависимост от свободната площ, конфигурацията на терена, както и от материалните възможности и нужди на техния собственик. Ориентацията им е също различна и е била продиктувана от местоположението на жилището. При изравняването на строителната площадка изхвърлената от изкопа пръст е била насипана пред жилището. Основите на жилищата са стъпвали отчасти върху скалата и отчасти върху насипаната пръст, поради което те са били сравнително нетрайни и често се е налагало тяхното преустройство. Между тях определено сервитутно разстояние не е било спазвано. Едни от жилищата са долепени едно до друго, а останалите имат известно разстояние между тях. Малките жилищни сгради на Царевец са изглеждали като накацали една до друга и една върху друга подобно на жилищните квартали в старата част на днешния град.

Малките жилищни сгради по Царевец са били градени с ломени камъни без допълнителна обработка на лицевата им страна, споени с кал. Основите на зидовете им отвътре са били вкопани средно на 0,50 — 0,60 м, като от външната страна подът на жилището е излизал на нивото на терена, а често и по-високо от него. В зидовете на някои жилища са били използвани хоризонтални дървени скари (сантрачи), а в едно жилище, открито в североизточния склон на патриаршията, са запазени легла на отвесни дървени стълбове. Това жилище по своята конструкция с дървен скелет и каменна зидария наподобява напълно на жилище № 6А от квартала в западния склон на хълма Момина крепост, което показва, че през XIII—XIV в. в полувкопаните и надземни жилищни огради е била използвана една и съща строителна техника.

По данни от количеството на строителните материали, паднали вътре в разрушените жилища и около тях, както и по дебелината на запазените основи се вижда, че едностайните надземни сгради са били на един етаж и само някои от жилищата с две помещения са били двуетажни. Във втория етаж е преобладавал дървеният строителен материал, което се вижда от многото овъглени греди в разрушенията. Покривът на тези жилища е лежал върху околновърстните стени, а в жилището, подобно на полужемлянка № 6А, неговата тежест се е поемала и от отвесните дървени стълбове. И при този вид жилища липсват следи от покривен материал и оставят открит въпросът, с какво са били покрити.

Досега на Царевец са открити няколко десетки жилища, като само около патриаршията техният брой вече надхвърля цифрата 50, но между тях още не се очертава никаква улична мрежа освен една свободна, незастроена ивица около царския дворец, широка 10—15 м. Тази ивица вероятно е била оставена по отбранителни съображения и градоустройствени изисквания.

Археологическите находки в тези жилища, като керамика, различни други битови предмети, оръдия на труда, монети и други, ги датират от XIII—XIV в.

Като паралел на надземните каменни жилища в Търново можем да посочим и едно средновековно българско жилище, открито в Пъкуюл луї Соаре — Добруджа, което сега се намира в територията на СР Румъния.¹³⁹ То е ориентирано на югоизток. Състои се от две еднакви помещения с размери 4,10 x 3,30 м. Зидовете му са вкопани на 0,30 м от нивото и са дебели от 0,45 до 0,50 м. Градени са също с ломени камъни и кал. В насипа на жилището се откриха овъглени колове с диаметър до 7 см и късове горяла стена мазилка, в която също са запазени легла от колове. Тези материали показват, че стените на жилището нагоре са били градени с плет, измазан с глина, която е била омесена със слама. Подът и на двете помещения е от жълта трамбована глина.

Гнезда от отвесни дървени греди по пода на жилището не са открити, което показва, че покривната му конструкция е лежала върху околновръстните му стени. Липсата на керемиди в насипа показва, че то е било покрито с нетраен покривен материал, най-вероятно слама. Р югоизточния ъгъл на едното помещение са запазени следи от основа на пещ. Жилищният инвентар, открит в насипа, представлява късове от кухненска и сграфито керамика, няколко глинени прешлена за вретено, една желязна отрибка, части от оловен предмет, част от стъклена гривна, кости от животни и няколко монети от Иван Александър, които датират жилището от XIV в. То е загинало от стихийен пожар, което личи от наситеността на насипа с много пепел, въглени, горяла мазилка и червени петна по пода. На 1,80 м северно от жилището се откри огнище с почти кръгла основа (0,70 x 0,80 м), близко до което бяха намерени два къса желязна шлака. Това жилище върху острова не е изолирано. Върху развалините на по-старата крепост тук е имало селище, което е продължило да съществува и през Второто царство.

Подобни надземни жилища са открити и в Ловешката крепост, която е била също гъсто застроена с жилищни сгради.¹⁴⁰ През продължителния живот в крепостта, както и на Царевец, те са били преустройвани, разширявани, строили се нови сгради, които използвали някои от зидовете на по-старите, и пр. Зидовете им са градени с различно големи речни и ломени камъни, споени с кал. Те са положени направо върху скалата. И. Чангова приема за възможно стените им нагоре да са били от кирпич или паянт. В едно от тях са запазени следи от пещ. Тук е установено, че жилищата са били разположени покрай улица, която е добре очертана. Всички материали, открити в тях, ги датират от XII—XIV в.

Подобни едностайни надземни жилища с каменни основи, чиито стени нагоре са били изградени с дървени колове, изплетени с

¹³⁹ Археологическите проучвания са извършени под мое ръководство през 1966 г. Резултатите от тях се обнародват за първи път. Обектът ми бе предоставен от ст. и. с. Петре Дякону, на когото изказвам благодарност.

¹⁴⁰ Йорданка Чангова, Разкопки на Ловешката крепост. . . , с. 40, обр. 9.

пръти и измазани с глина, са открити още в Гарван, Исакча¹⁴¹ и др., които се датират до XII в.

Лошото състояние, в което са запазени едностайните надземни жилища в Търново и в другите средновековни обекти на страната, не позволява да се реконструира точно техният цялостен вид.

Трудно е да се определи какво е било социалното положение на собствениците на тези жители в Търново. Тази трудност се подсилва и от факта, че домашният инвентар почти на всички жилища е бил ограбен, след което те са били опожарени и от тях са се запазили съвсем незначителни следи. И тези жилища са споделили съдбата на целия град при падането му под властта на турците през юли 1393 година.

Оскъдните останки, намерени в тези жилища, като калъпи за отливане на метални украшения, глинени поти за топене на метали като злато, сребро, бронз, недовършени железни предмети, голямо количество железен и стъклен шлак, показват, че една част от собствениците на тези жилища по Царевец са били занаятчии, чиито изделия, са задоволявали нуждите на царския дворец, патриаршията, на участващите в управлението на държавата граждани и пр. Тези занаятчии според нас са се занимавали с изработката на по-фини предмети, които са могли да бъдат произведени вътре в самата работилница, докато занаятчиите в подножието на хълма Момина крепост са упражнявали по-груби и нехигиенични занаяти, които са замърсявали околния терен. От това следва, че някои от помещенията на тези жилищни сгради са били използвани и като занаятчийски работилници. Друга част от тези жилища са принадлежали на онези граждани, чиито труд е бил ангажиран в ежедневно обслужване на двореца, патриаршията и другите висши държавни лица, които са живели в крепостта Царевец.

Надземните едностайни жилища се отличават от полуземлянките по следните няколко признака: 1. Докато полуземлянките са вкопани на дълбочина между 1,50 и 2 м, то вътрешният зид на надземните жилища е вкопан между 0,30 и 0,60 м. 2. При надземните жилища всичките им стени са каменни, докато при една значителна част от полуземлянките във вътрешната им половина за стени им служи здравата почва, в която са вкопани. 3. Всички полуземлянки са едноетажни, а при надземните жилища се срещат и двуетажни. 4. В сравнение с полуземлянките надземните жилища са много по-хигиенични и приветливи. Те отразяват една сравнително по-висока жилищна култура.

Докато правоъгълната землянка или полуземлянка е масовото жилище на българския народ през периода VIII—XI в. в почти всички негови селища и градища, то в градовете през Втората българска държава, включително и в нейната столица Търново, надземното едностайно или двустайно каменна жилище вече е раз-

141. E. Comsa, Despre tipurile de locuințe din cuprinsul asezării din sec. IX—XII de la Garvăn, Studii și cercetări, X, 1959, kn. 1, c. 114.

пространено най-масово. Преход към него са полуземлянките от втория вид, на които и четирите стени са каменни и покривната конструкция стъпва изцяло върху тях.

Съществена разлика има и в инвентара на жилищата. Докато през по-ранния период той има повече земеделско-скотовъден характер, то в жилищата от XIII—XIV в. той вече е свързан в по-голяма степен със занаятчийското производство.

Надземното едностайно или двустайно жилище представлява една по-висока степен в развитието на средновековната жилищна култура у нас. То се явява в резултат на историческото развитие на жилищната архитектура на българския народ през XIII—XIV в. В него са синтезирани планът на славянското жилище и строителната техника на каменната сграда, използвана по нашите земи в продължение на много столетия.

Наличието на този голям брой скромни на вид жилища по хълма Царевец е убедителен аргумент, че той не е бил „запазен изключително за царя, болярите и висшето духовенство“¹⁴², а тук е живяло значително по брой население с различно обществено икономическо положение.

* * *

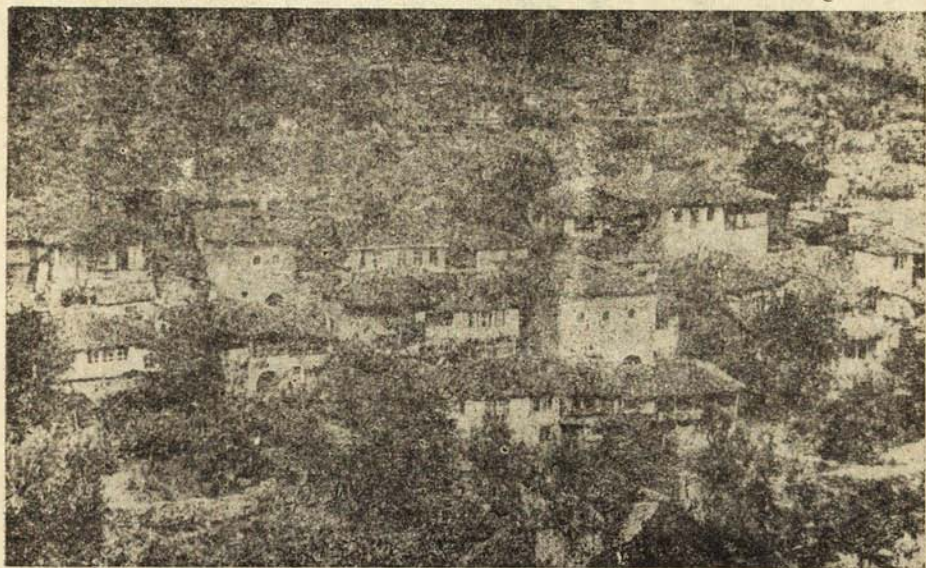
Вторият вид надземни жилища, които се откриват в Търново, имат сложен план и представляват големи многостайни къщи. Археологическите данни показват, че тези къщи в Търново не са отстъпвали по своя обем и архитектура на богатите жилища в Пловдив, Месемврия и др., за които имаме запазени писмени сведения.

По сведения на Цани Гинчев до Освобождението в Търново били запазени дървени постройки от Второто царство,¹⁴³ за които обаче няма никаква документация. Според нас Цани Гинчев е имал пред вид някои от къщите с горен дървен етаж, които са били запазени по улица „Никола Пиколо“, наричана в късно време „Болярска махала“. При многократните изкопни работи в тази част на града обаче се установява, че тя не е била включена в чертите на средновековния град, а е оставала вън от него, поради което тук липсват материали от XIII—XIV в. Наименованието „Болярска махала“ тя получава през годините на турското владичество, тъй като тук се издигали Абаджийският и Кожухарският хан, много търговски складове и богатите къщи на видни занаятчи и търговци, които, както всеки по-заможен човек в Търново, били наричани „боляри“. Именно те дали и името на тази улица „Болярска махала“.

До катастрофалното земетресение през 1913 г. в южния склон на хълма Трапезица в Асенова махала били запазени три къщи, които били наричани „болярски къщи“. (Обр. 8.). Някои наши изследовате-

¹⁴² Кръстю Миятев, Царевград Търнов, с. 8.

¹⁴³ Арх. Теодор Златев, пос. съч., с. 151.

Обр. 8. Жилищни сгради в Асенова махала преди земетресението в 1913 год.

ли, като Богдан Филев,¹⁴⁴ Кръстю Миятев,¹⁴⁵ Милко Бичев,¹⁴⁶ Беню Цонев¹⁴⁷ и др. също ги причисляват към паметниците на гражданската архитектура в Търново от XIV в. Едната от тези къщи е имала до входната врата вграден каменен надпис „госпожда Бойка“, поради което тя е известна с името „Бойкин дом“ или „Къщата на госпожа Бойка“. За съжаление нито от нея, нито от другите две къщи са останали никакви следи. В Археологическия музей при БАН в София е имало архитектурни заснемания, направени преди земетресението, които обаче по-късно, при бомбардировките през 1943 и 1944 г., са изгоряли напълно. Така че освен няколко снимки и макетите на Леон Филипов от тях не е запазена никаква друга документация.

Липсата на подробна и точна документация ни затруднява да направим пълен анализ на техния архитектурен вид. От запазените снимки, скицата на Oberbauer, макетите на техните фасади от Леон Филипов и от устните сведения на стари очевидци особено характерни са били две от тях — къщата на госпожа Бойка и вто-

¹⁴⁴ Описанието на тези къщи се прави за първи път. Посочените по-долу автори само споменават за тях; Б. Филев, Търновските старини и земетресението, ИБАД, т. III, 1912/13, с. 305—307; арх. Теодор Златев, пос. съч., с. 5; Никола Мавродинов, пос. съч., с. 77.

¹⁴⁵ Кръстю Миятев, Царевград Търнов. . . , с. 13.

¹⁴⁶ Арх. Милко Бичев, пос. съч., с. 50.

¹⁴⁷ Беню Цонев, Надпис и орнамент на една старобългарска къща в Търново, ПСп, XV, 1904, кн. 64, с. 772—775.

рата къща, която се издигала югоизточно от нея, от другата страна на улицата. И двете къщи са двуетажни, каменни, със строга, дори сурова архитектура, в която ясно се откроява защитният характер и на двата етажа. По тези външни признаци те наподобяват на арбанашките къщи, които също носят върху себе си отпечатъка на неспокойните времена от турското робство.

Външните стени на тези две къщи от Асенова махала не са разчленени архитектурно. Фасадите им са равни, затворени, нямат нито еркери, нито чардаци. Не се забелязва къде свършва първият етаж и откъде започва вторият. Те имат приземен полуетаж, в който се е влизало през двукрила аркирана врата, разположена в източния край на южната фасада. За осветление на този полуетаж, почти на височината на горния край на вратата, има по едно малко прозорче с правоъгълна рамка, отпред затворено с дървена решетка. Вторият им етаж е също изграден от камък. В Бойкината къща на южната стена има два отвора за прозорци, които са правоъгълни, в горния край с полукръгла извивка. Те имат малки размери. Втората къща на горния етаж има същите отвори за прозорци, които обаче са три на брой поради това, че нейната южна фасада е по-широка. За вътрешното разпределение на тези къщи ние нямаме никакви документи освен устните сведения на инж. Васил Стоянов, който твърдеше, че те наподобявали твърде много на арбанашките къщи. В приземния им етаж били разположени помещения за добитък и складове за фураж, а на горния етаж били жилищните и кухненските помещения.

Според вградения до входната врата каменен надпис в къщата на госпожа Бойка и трите къщи се датират от XIV в. По палеографски данни Беню Цонев съвсем основателно отнася надписа към XIV в. Липсата на други материали от XIV в. открити в тези къщи, а така също и на аналогични жилищни сгради от тази епоха поставя засега надписа в положение на изолiranост и изниква въпросът, дали той не е използван вторично. Основание за това ни дават самият архитектурен тип на къщите и на второ място техните близки аналогии с къщите в Арбанаси, които датират найрано от XVI—XVII в. Подобни на първите две къщи от Асенова махала са къщата на чорбаджи Георги, Ламбриновата къща, къщата на хаджи Панайота и други арбанашки къщи. Някои от тях имат само малко по-големи размери от нашите.

Третата къща се намира на линията на улицата, източно от къщата на госпожа Бойка. За разлика от първите две къщи тук каменен е само приземният етаж, а вторият е паянтов, ясно отделен от първия етаж. В южната стена на втория етаж има три правоъгълни прозореца без полукръгла извивка в горния край и с по-големи размери от прозорците на първите две къщи. В южната част този етаж има открит чардак, зад който се намира втората южна стая. Паянтов втори етаж имат значителен брой от арбанашките къщи, като Констанцалиевата, Хаджи Илиевата, къщата на хаджи Костови и др. Търновската къща обаче се отличава по откри-

тия си чардак, който в арбанашките къщи е затворен и се нарича хает. Открит чардак имат почти всички по-късни къщи в Асенова махала, чиито собственици са били табаци и са ги използвали за сушене на кожи. Тази къща ярко се откроява от първите две и според нас тя датира по-късно от тях.

В сравнение с проучените досега граждански сгради от XIII—XIV в. в Търново тези три къщи се отличават по следните белези: 1. Те са градени с редова зидария от големи камъни с обработена лицева страна. 2. На места между камъните е запазена изпъкнала fuga, която не се среща в зидарията от Втората българска държава, а в по-късните сгради и особено често в Арбанаси. 3. Първите две къщи имат подчертан защитен характер, тъй като и двата им етажа са каменни, с малки отвори за прозорци, пред които са поставени предпазни решетки. Те носят отпечатъка на епоха, изпълнена с несигурност и постоянни заплахи, което още повече ги сближава с арбанашките къщи, които от своя страна също представляват малки крепости.

Като имаме пред вид всички тези особености на т. нар. „болярски къщи“ от Асенова махала, ние ги отнасяме към епохата на турското владичество. Техни собственици са били някои по-заможни българи. Многото общи черти, които имат тези търновски къщи с арбанашките, заслужават едно специално проучване, тъй като в случая те не са предмет на нашето изследване.

Близкото разстояние между Арбанаси и Асенова махала може не само да създаде една и съща жилищна архитектура, но и да се приеме, че в двете съседни населени места са работили едни и същи майстори-проектанти и изпълнители.

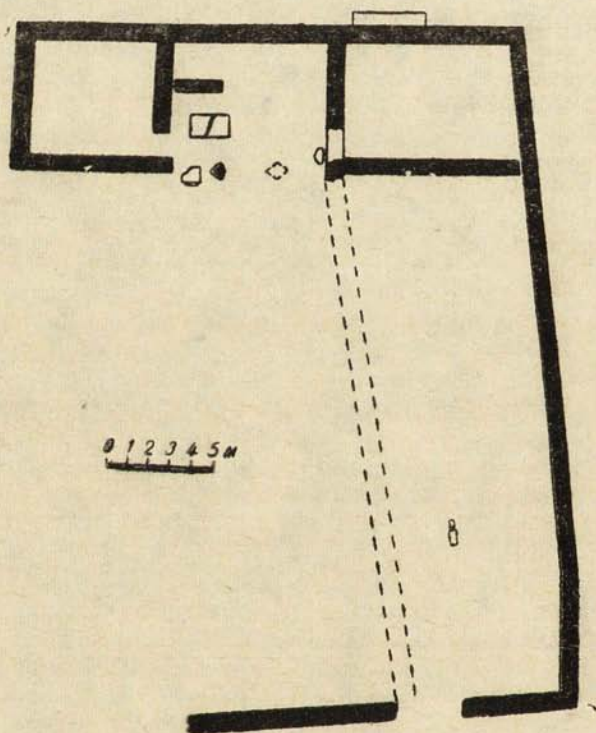
Така наречените „болярски къщи“ в Асенова махала остават твърде много далеч по своя замисъл и архитектурна концепция от едно голямо жилище, открито през 1966—1968 г. на Царевец. Това жилище е проучено основно от автора и сега се обнародва за първи път.¹⁴⁸

Голямото жилище на Царевец е открито северно от двореца, в посока към Лобната скала. То е разположено на една от най-просторните тераси върху билото на хълма и след царския дворец и патриаршията е най-големият архитектурен комплекс, открит засега на Царевец. Това жилище има съвсем различен план и архитектура в сравнение с посочените три къщи в Асенова махала. То отразява в себе си епохата на свободната българска държава през XIII—XIV в., когато Търново е нейният престолен град. И когато средновековните автори го наричат „най-красивия от всички градове по Хемус“, те са имали пред вид не само неговото уникално местоположение и величествени крепостни стени, но и красивите култови и граждански сгради, в това число и самите жилища. То-

¹⁴⁸ Ръководството на този обект ми бе възложено от проф. Ст. Ваклинов, на когото изказвам сърдечна благодарност. В разкопките са участвували също Зл. Гочева и Т. Овчаров, на които също изказвам благодарност.

ва жилище отразява етап от развитието на българската къща през епохата на Второто царство. То е служило за задоволяване на значително по-нарасналите домашни нужди на своя собственик и отговаря на стремежа му към по-удобен и по-охолен живот в условията на една повишена жилищна култура. От друга страна, то отразява материалната мощ на представителите от господстващата класа.

Карел Шкорпил¹⁴⁹ и инж. П. Ц. Абаджиев¹⁵⁰ в плана на хълма Царевец са означили мястото на този обект като турско гробище. За тази жилищна сграда не дават никакви сведения и по-старите пътешественици и изследователи на крепостта, което показва, че отдавна нейните следи са били заличени и тя е останала скрита дълбоко в земята. Като една от представителните сгради на Царевец тя е била ограбена и разрушена още при нашествието на турците през 1393 г. Малко по-късно теренът около нея е бил

Обр. 9. План на средновековната жилищна сграда върху хълма Царевец

¹⁴⁹ К. Шкорпил, пос. съч., с. 129.

¹⁵⁰ Инж. П. Ц. Абаджиев, По разкопките на „Хисаря“ и „Трапезица“ в Търново, Сп. на Българското инженерно-архитектно дружество в София, VII, кн. 5, с. 69–73.

превърнат в турско гробище, което се развило около джамията на Феруз бей.

Основите на цялата жилищна сграда бяха разкрити последователно от 1966 до 1968 г. Тя има Г-образен план и пред нея се простира обширен двор със самостоятелен ограден зид. (Обр. 9.). Централният корпус на сградата е ориентиран на юг, с лице към двора. Той се състои от три значителни по размер помещения, разположени във верижен план. Средното помещение е с открита южна фасада. Две бази, от които едната е запазена на място, показват, че върху тях са стъпвали дървени колони, които са оформяли отворен пруст. Той е служел и за вход на самото жилище. Тъй като къщата е била разположена в дъното на двора и нейната северна стена е оставала на самата улична линия, то входът ѝ не е разработен като уличен, а е ориентиран по отношение връзката на къщата с двора. Един зид, запазен в северозападната част на средното помещение (пруста), показва, че тук е била развита стълбата, която е водела за втория етаж. Размерите на това помещение са 7,20 x 6,30 м. Подът му е бил покрит с големи каменни плочи, някои от които са запазени *in situ* в западната и източната му част. Те са използвани вторично. От това централно помещение се е влизало в другите две странични помещения, за което свидетелствува запазеният вход в югозападния му ъгъл. Той отвежда в западното помещение, което е с размери 6,20 x 5,80 м. Под в него не е запазен. Източното помещение се намира в стръмния склон. То е по-голямо, с размери 8,20 x 5,80 м. И в него следи от под липсват. Дебелината на зидовете и в трите помещения е 0,90 м, което показва, че те са носили голям товар, т. е. че сградата е била поне двуетажна. Цялата източна част на сградата лежи върху по-стар насип, поради което още навремето северният и южният зид на източното помещение са се пропукали и това е наложило тяхното допълнително укрепване. Във връзка с това тези два зида от външната страна са били подсилени с по един контрафорс, а югоизточният ъгъл на целия комплекс е бил укрепен с блокжак.

Източният зид на източното помещение от централния корпус продължава без прекъсване в южна посока с дължина 33,80 м, след което завива със същата дебелина под прав ъгъл на запад. Такова продължение се установява и в западния зид на същото помещение, което обаче е запазено само на 0,25 м дължина и следи от неговото продължение липсват. Този втори успореден зид е бил изграден непосредствено върху скалата, която тук е само на 0,10 — 0,15 м дълбочина, и затова е бил напълно разрушен. На отделни места върху скалата са запазени незначителни следи от полепнал хоросан. Тези два успоредни зида са оформяли източното крило на сградата, което е било построено на нивото на скалите. То не е имало избени помещения, тъй като скалите в него заемат почти 3/4 от цялото му пространство, а останалата част е запълнена с насип, който продължава на нивото на скалите и създава една изкуствена тераса в стръмния източен склон, върху която е

било изградено това крило. В него липсват следи от разделителни зидове и освен това източният му зид, който е запазен на височина 2,70 м, няма нито отвори за врати, нито за прозорци, което също е указание, че пространството под нивото на скалите е било плътно. Всичко това показва, че източното крило на сградата е било едноетажно разделено от леки паянтови зидове на няколко отделни помещения. В югозападния ъгъл на това крило е изсечен в скалата улей с четириъгълно сечение и наклон в източна посока, който е бил използван като канал за оттичане на нечистите води. Ширината, която се получава между двата успоредни зида на това крило, е 8 м и вероятно помещенията в него са били скъсени с един открит надлъжен чардак, който е минавал пред тях. Това е в духа на среднобългарската архитектура и кореспондира на другата част на сградата. Археологическите материали, открити в насипа на това крило, показват, че то е имало стопански характер.

Южният зид на комплекса е широк в източния си край 1,10 м. След едно прекъсване от 3 м той се стеснява на 0,90 м и вече с тази ширина продължава като ограден зид. Той обгражда двора пред сградата от юг и запад. На отделни места е запазен до 0,80 м височина.

В югозападния ъгъл на двора, където ограденият зид е напълно разрушен, са открити основите на малка еднокорабна църква, която е възможно да е принадлежала като фамилна църква към нашата жилищна сграда. В противен случай на това място ограденият зид е правил чупка, след което е завършвал в югозападния ъгъл на централната част на сградата.

Строителният материал и строителната техника, използвани при градежа на това жилище, са както на всички останали сгради в Търново от времето на Втората българска държава. Използувана е обикновена каменна зидария в неправилни редове от ломени камъни без лицева обработка, споени с бял хоросан. Камъните са от местен сив пясъчник с различни размери. Лицата на зидовете от двете страни са били оформени с по-големи камъни с издължена форма, а вътре са били запълнени с по-дребни камъни, залети обилно с бял хоросан. Фугите от външната страна на зидовете са добре обмазани. Основите на повечето зидове са положени върху здрава почва или върху самата скала, а източният зид, както вече отбелязахме, лежи върху по-стар културен насип. Част от южната му половина стъпва върху основите на една по-стара църква, която много време преди построяването на жилищната сграда е била разрушена и споменът за нея изчезнал. За укрепване на терена в основата на зидовете е била направена подложка от хоросан, дебела 0,20 м. За същата цел са били направени и двата контрафорса, изградени допълнително към северния и източния зид на сградата. В строежа на зидовете са били използвани скрити дървени пояси, състоящи се от надлъжни и напречни дървени преди, свързани помежду си с железни гвоздеи, т. нар. сантрачна система. Тези дървени скари са запазени най-добре в

източния зид на стопанската част. Те се редуват на всеки 1,30 м, като започват още от началото на зида, в неговата субструкция. Надлъжните греди са поставени на 0,20 — 0,30 м от външното лице на зидовете. От запазените легла на изгнилите дървени греди се вижда, че те са били добре издялани с четириъгълно сечение, но на места са били използвани и необработени греди. Средната им дебелина е 15—17 см. Дървените скари са имали важно конструктивно значение. Те са спомагали за равномерното разпределение на тежестта на зида върху всичките му точки и същевременно са поддържали зидарията, докато хоросанът карбонизира и се свърже здраво с камъните. Сантрачните пояси са имали почти същото предназначение, както тухлените пояси в зидовете на античните постройки.

Сравнително малкото на брой тухли, намерени в насипа на сградата, не ни дават основание да приемем, че те са били използвани в декоративен градеж от тухлени и каменни пояси, както са оформени фасадите на повечето средновековни църкви в Търново и на някои сгради в двореца. Според нас те произхождат от арките над вратите и прозорците. Какви други декоративни елементи е имало по фасадните зидове и във вътрешната украса на сградата не можем да определим, тъй като липсват необходимите археологически материали.

В насипа на сградата липсват материали и от стенните мазилки. Едно съобщение в § 393 от дневника на А. Барбериус обаче показва, че стените на жилищата от XIV в. са били белосани (с вар).¹⁵¹ В същия параграф се споменава още, че за оплътняване на стъклата към рамките на прозорците е бил използван маджун, за състава на който нямаме сведения.

Как е бил изграден вторият етаж на жилищната част от сградата, е трудно да се определи. Липсата на друг сторителен материал освен камъни и тухли ни дава основание да приемем, че той е бил паянтов. В конструкцията на този етаж като гредоред между етажите, в покрива, в оформлението на пруста, чардака, стълбището и др. е бил използван и значително количество дървен материал. За неговата употреба свидетелствуват и намерените в насипа на сградата железни гвоздеи и метални апликации. В строежа на сградата са били използвани три вида гвоздеи: 1. Ковани с четириъгълно сечение на острието и кръгли плоски глави, с дължина от 7 до 20 см. 2. Ковани гвозден с четириъгълно сечение, на които главичката е образувана от прегъването на тъпия край подобно на буквата „Г“. Тези гвоздеи обикновено имат по-големи размери и са били употребявани главно за съединяване на дебелиите дървени греди. 3. Третият вид гвоздеи имат къси остриета с кръгли плоски глави, чийто диаметър е сравнително голям. Този вид гвоздеи са били употребявани най-често за обковаване плоскостите на вратите, а така също и в някои домашни мебели, като

¹⁵¹ Людмила В. Горина, Материали дневника Антона Барбери...

ракли и др. Те са имали двойко значение. Чрез линейно и фигурално подреждане те са служили за декорация, а, от друга страна, чрез гъстото им набиване са били използвани като армировка на дървените врати. Този вид гвоздеи са били използвани и в по-късно време за обковаване на дървените врати по къщите в Търново, Арбанаси и др. За използването на гвоздеите в строежа на средновековните сгради съобщава и А. Барбериус, който е отбелязал в дневника си, че за ремонта в жилището на Амедей VI в Месемврия били закупени 750 броя гвоздеи.¹⁵² Част от металните пластинки, намерени в насипа, също са били използвани като обковки на вратите в помещенията на сградата, по раклите, дървените ковчезета и др. За използването на метални обковки по вратите на сградите в България споменава и Никита Акоминат във връзка с похода на Исак II Ангел през 1190 г. срещу новоосвободената българска държава. Той отбелязва, че Исак II „... разбивал медни врати и съкрушавал железни завари“.¹⁵³ Останалите железни предмети, намерени в насипа на сградата, представляват: панти, дюймета, скоби, халки, куки, кофари и др. Те са били използвани при строежа на сградата, а така също и в нейната вътрешна мобилировка. За употребата на железни части намираме сведения също и в дневника на А. Барбериус, който отбелязал, че „заплатил много железни части, които били предназначени за помещенията (в къщата) на Амедей VI в Месемврия“.¹⁵⁴

Гвоздеите, както и другите метални предмети, намерени при археологическите проучвания, показват, че заедно с камъка, тухлите и дървото в строежа на сградата е било използвано и желязото.

Покривът е представлявал съществена част от старобългарската къща, който е допринасял за оформяване на декоративно-художествения ѝ образ. Характерно за покрива на по-късната българска къща е неговият сравнително малък наклон, който е бил продиктуван от самия покривен материал. Въпросът обаче за покрива на това жилище, както и въобще за покривния материал на гражданските постройки в Търново, засега остава открит. Докато за някои от църковните сгради има данни, че са били покрити с оловни плочи, то за всички останали сгради липсват археологически материали, свързани с покриването им. В техните насипи не се откриват нито късове от керемиди, нито от каменни плочи. Логично е да се приеме, че ако полуземлянките в периферията на града са били покрити с растителен материал, то сградите в централната крепост на столицата в никакъв случай не са били покрити с подобен лек покривен материал. Най-вероятно те са били покрити с оловни плоскости или в отделни случаи с каменни плочи, които, след падането на града под властта на турците, са били преизпол-

¹⁵² Пак там, § 393.

¹⁵³ В. Н. Златарски, История. . . т. III, с. 64 и 65.

¹⁵⁴ Людмила В. Горина, Материали дневника Антона Барбери. . .

зувани от тях. Основание за това ни дава фактът, че в запазените средновековни рисунки някои от покривите на сградите са означени със сив цвят и че в насипите на дворцовата църква и на боярското жилище на Царевец са открити късове от оловни листи. Липсата на фрагменти от керемиди поставя въпросът какъв е бил покривът на сградите, оцветени в рисунките с червена боя и как при това развито грънчарство за производство на домакински съдове, декоративна керамика, тухли и др. не са били произведени и керемиди.

Остава открит въпросът и за отоплението на тази сграда, както и за нейните водопроводни и канализационни съоръжения. Липсата на комини в стените не е показател, че такива е нямало, тъй като по-голямата част от зидовете са запазени в субструкция или най-много един два реда от каменната зидария над нивото на пода. В западното помещение на жилището, до северната му стена, беше запазен под на отоплително съоръжение. Тъй като липсват стените му, не може да се определи дали е пещ или камина. Подът е обмазан и силно отухлен от продължителната употреба. Твърде е възможно това да е под на камина, за каквито имаме данни, че са били използвани като отоплителни съоръжения в жилищните сгради от тази епоха. Така например в дневника на А. Барбернус е записано, че той заплатил на майстора Джовани Леймонт определена сума за изграждането на камина в стаята и банята на Амедей VI в Месемврия.¹⁵⁵ За комини се споменава и в едно писмо на Теофилакт Охридски до великия domestik Адриана, където е посочено, че бирниците на държавните данъци събирали налози от всяко село в зависимост от броя на комините.¹⁵⁶ Тук с понятието „комин“ е означена къща. Но фактът, че е употребено това понятие, показва, че всяка от къщите е имала съответно и комин. Възможно е също така наред със зиданите печки за отопление на помещенията да са били използвани и мангали.

В културния насип на сградата бяха намерени много късове от среднобългарска кухненска и сграфито керамика. Между сграфитото се срещат екземпляри, при които гравирания орнамент е заменен с рисунка от цветни глечи. Този вид керамика се среща и в други средновековни обекти в Търново и се датира от XIV в. Кухненската керамика е твърде фрагментирана, но все пак отделните части дават представа за формите и украсата на съдовете. Те представяват гърнета, стомни с чучурки, кани, чаши, едно зооморфно съдче и др. Тези съдове са украсени с врязани линии, лъскави ивици, рисувани с цветни глечи или ангоба, и др. Някои дръжки от този вид съдове са покрити със златен варак или рисувани с червена боя. Подобни украси по съдове от кухненска керамика са известни и от други средновековни обекти в Търново,¹⁵⁷ от средно-

¹⁵⁵ Пак там, § 352.

¹⁵⁶ Митрополит Симеон Варненски и Преславски, пос. съч., с. 102—103.

¹⁵⁷ Соня Георгиева, Керамиката от двореца на Царевец, Дворецът на българските царе на Царевец (XII—XIV в.), под печат.

българския културен пласт покрай южната порта в Преслав,¹⁵⁸ от крепостта в Кюстендил¹⁵⁹ и др. Тук бяха намерени още части от глинени свещници, железни остриета на ножове, прешлени за времено, части от глинени цедилки, брусове, един хромел, железни сечива, части от метални обковки, стрели, бойни топчета, един ланцет, части от глинени поти, по дъното на една от които има поленало злато, налчета за обувки, конски подкови и др. Повечето от намерените монети са силно повредени, но между тях има и някои по-добре запазени от Иван Александър, Иван Шишман и от Йоан II Орсини (франкски владетел на Епир, 1323—1335). Всички тези материали датират жилищната сграда от XIV в.

Това средновековно жилище по своите размери представлява най-голямата жилищна сграда, открита засега в Търново, от епохата на Втората българска държава. По отношение на своите големи размери и архитектурно оформление тя представлява едно значително за времето си жилище, в което ясно се открояват единството и замисълът на цялата сграда, която се състои от две части — жилищна и стопанска, проектирани и изпълнени едновременно. Жилищната част представлява една двуетажна сграда, на която първият и вторият етаж са имали в план еднакво разпределение. В първия етаж по средната симетрична ос се намирал отворен пруст, а от двете му страни по една стая, връзката на които се е осъществявала посредством пруста. На втория етаж върху пруста е имало открит вестибюл, за което свидетелствува фактът, че на първия етаж средното помещение (пруста) няма фасаден зид и при липсата на носеща стена върху него затворено помещение не може да се получи. От двете страни на пруста във втория етаж също е имало по една стая.

Втората част на сградата е разположена под прав ъгъл на първата и е свързана конструктивно с нея. Това крило от жилището е било оформено като едноетажна постройка, обърната също с лице към двора. Тя се е състояла от отделни помещения, разделителните зидове на които обаче не са запазени, тъй като цялата постройка остава в стръмния източен склон на терена и по-леките стени в нея са били свлечени надолу. Освен това трябва да отбележим, че тя е запазена много по-ниско от тогавашното средновековно ниво. Както вече отбелязахме, пред тези помещения е възможно да е имало и чардак.

При ситуиране на находките с битов характер се оказва, че техният брой в източното крило е по-голям. Това обстоятелство също така показва, че тази част от жилището е имала стопански характер и в нея са се намирали кухненските помещения, складовите, помещенията за прислугата и пр. В първата и по-представител-

¹⁵⁸ Янка Николова, Средновековна кухненска керамика от южната порта в Преслав, Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“ — В. Търново, т. V, 1968/1969, С., 1968, с. 176.

¹⁵⁹ Златозара Гочева, Крепостта на местността Хисарлъка в град Кюстендил, ИИД, т. XXVII, С., 1969, с. 252.

на част на сградата са били разположени жилищните помещения на нейния собственик.

От четирите лица на къщата най-интересна в своята архитектурна разработка е южната фасада, която е обърната към двора. Главният архитектуроничен момент тук е тъмното петно, създадено от пруста на първия и на втория етаж. Техните тъмни и дълбоки сенки, включени между външните стени на страничните помещения, създават в моделировката на фасадата една раздвиженост от светлини и сенки, при която се получава сполучливо пропорциониране на масата. Ето защо прустът в случая се явява като решителен елемент в стилния характер на сградата.

Вторият етаж на жилищната част е бил еркеровидно надвесен над първия. За това свидетелствува запазената *in situ* каменна подставка на западния дървен стълб, която излиза на 0,60 м пред лицето на зида. Еркерът е придавал още по-голяма раздвиженост на южната фасада.

За разлика от жилищните сгради през Първата българска държава чардакът тук не застава пред жилищните помещения, а между тях, което им осигурява по-свободен достъп на слънце и светлина.

В съответствие с жилищната част не по-просто е била оформена и дворната фасада на стопанската част, с което се е осъществявало единство между двете крила на това жилище.

Царският дворец, патриаршията и тази жилищна сграда показват, че големите средновековни комплекси у нас са били свързани с вътрешен двор и прустът се явява като един момент, който улеснява функционалната връзка между сградата и двора. Освен това, без да се излиза на двора, прустът се явява едно подходящо място за наблюдение, за определена трудова дейност и кът за отмора, тъй като той разкрива свободен достъп на външната атмосфера в жилището.

Неделима част от българската къща е дворът. В градовете обаче, които са разположени на високите и неравни хълмове, те много често липсват като елемент от къщата или в най-добрия случай са сведени до малки цветни градинки. Откритите досега останки от жилищни сгради на Царевец също показват, че теренът върху целия хълм е бил много пестеливо използван. За разлика от тях тази жилищна сграда има обширен двор, който се простира на юг от нея и заема площ от 635 м². Размерите на това дворно място в нашата жилищна сграда са изключение за средновековните жилищни сгради по Царевец. По-големи дворове имат само царският дворец и патриаршията. Поради градския характер на жилището и неговото местоположение в центъра на крепостта Царевец дворът му не е имал стопански характер, както дворовете в селските къщи. Тук той е представлявал архитектурно тяло. Оградната стена и портата на нея са образували рамката на двора. Ние нямаме данни дали той е имал някаква настилка. Не може да се установи също така каква е била височината на оград-

ната стена и по какъв начин е завършвала отгоре. Нейната голяма ширина от 0,90 м ни дава основание да приемем, че тя е била твърде висока. Възможно е тя да е имала дървена стряха, покрита също с каменни плочи на две води, тъй като ширината на зида е твърде голяма и се е налагало отвеждане на падащите води.

Като имаме пред вид местоположението на жилището, неговите големи размери и богатото му архитектурно решение, ние смятаме, че то не е било собственост на някой обикновен, по-заможен гражданин, а на човек с високо обществено положение и големи материални възможности. Най-вероятно то е принадлежало на някой от столичните първенци, чиято дейност е била свързана с управлението на царството, като например кастрофилак, практор или някой севастократор. Тази жилищна сграда дава представа за характера на болярските жилища в средновековния град Търново.

По отношение на своя план болярското жилище от Царевец има известно сходство с т. нар. „господарска къща“ в Мелник.¹⁶⁰ Тя се издига в средата на града и е опряна в склона на възвишението. Състои се от приземие и два етажa. По план е почти квадратна, с голямо централно помещение, около което са наредени стаите. Към нея има кула, на която приземният етаж е каменен, а нагоре е дървена. Помещенията на сградата затварят от трите страни вътрешен двор. Градена е с ломени камъни, а в декоративните елементи по фасадата ѝ са използвани тухли. Тази къща представлява малък замък на някогашен местен владетел и се датира с най-голяма вероятност от XIV в. Тя е просъществувала и по-късно, през турското робство, когато е била преустройвана и пригодена за нуждите на своите нови собственици.

Подобен характер са имали и жилищните сгради в средновековния Херсонес.¹⁶¹

Сградите с верижен план по нашите земи датират много по-рано, още от античната епоха. Този план на жилищната сграда с разположение на помещенията около двора би могъл да се приеме като реминисценция на античната перистилна къща, която се явява още през елинистическата епоха. През римската епоха перистилното жилище е било разпространено най-вече в южната част на империята. В средновековна България този план също така се използва както в градското жилище, така и в болярските замъци, които се издигали сред техните владения. Този план продължава своето приложение и през епохата на турското владичество, но вече главно в манастирските комплекси, които по това време са били единствените по-големи обществени български сгради. Така че в нашето жилище е съчетана традицията на старото перистилно жилище с жилищните сгради от Първата българска

¹⁶⁰ Général L. de Beylié L'Habitation Byzantine. Recherches sur l'Architecture civile des Byzantins et son influence en Europe, Paris, 1902, p. 73 сл.
Alte Häuser in Plovdiv, Berlin, 1943.

¹⁶¹ А. Л. Яковсон, Средневековый Крым, М.—Л., 1964, с. 86 и 87.

държава с верижен план, някои от които също имат форма на буквата „Г“, а при други в архитектурното им оформление е бил използван и чардакът. Болярското жилище от Царевец обаче представлява един по-висок етап в развитието на жилищната архитектура по нашите земи, при което жилищната част е двуетажна и е отделена от домакинската (стопанската) част. То се явява като резултат от нарасналата жилищна култура в епохата на Втората българска държава.

От всичко казано дотук се вижда, че планът и архитектурата на средновековната жилищна сграда на Царевец са съвсем различни от т. нар. „болярски къщи“, запазени до земетресението през 1913 г. в Асенова махала. Особено характерен в това отношение са първите две къщи от тях, които представляват малки крепости с подчертан защитен характер. Двата им етаж имат плътна каменна зидария без открити пространства. В тях ясно е отпечатана неспокойната и несигурна атмосфера на турското робство. Жилищната сграда от Царевец има противоположно друг характер. По отношение на своя план тя представлява отворен тип симетрична къща, която отразява съвсем друга епоха на свободен и сравнително спокоен живот. Характерът на средновековните укрепени замъци на феодалните владетели тук се осъществява чрез високия оградаен зид, зад който то е оставало почти закрито.

* * *

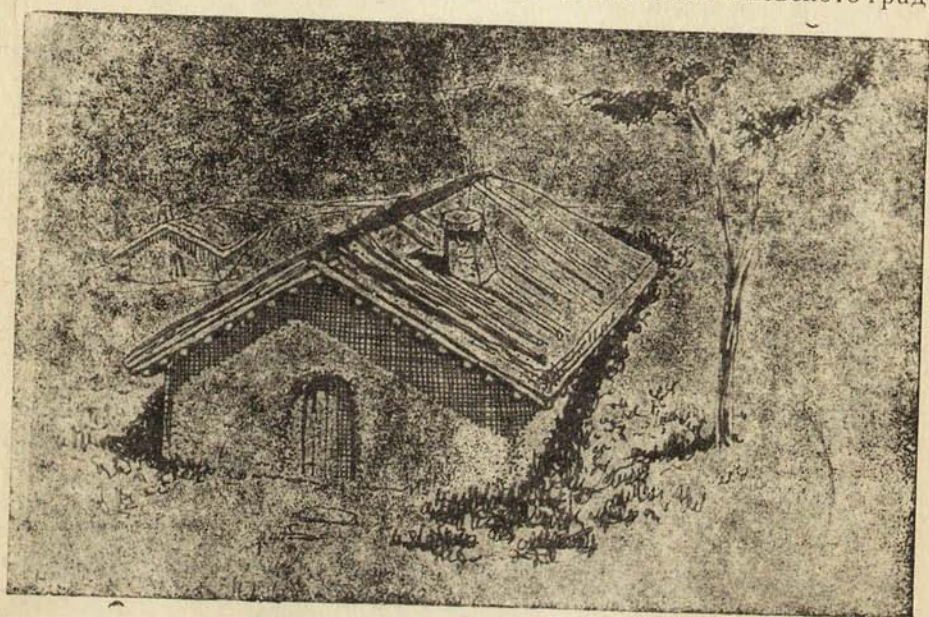
Паметниците на жилищната архитектура в Търново съдържат богати сведения за характера на българската градска къща от XII—XIV в., за строителните традиции в гражданската архитектура, за социалната структура на средновековното градско население, за домашния му бит и пр.

Откритите жилищни сгради във всички части на града внасят нова светлина в градоустройството на средновековната българска столица. Те показват, че градът е бил гъсто застроен и че неговото многобройно и различно по социален състав население е живяло върху територията на целия град, както в крепостите, така и вън от тях. Десетките жилищни сгради, открити през последните години на Царевец, свидетелствуват, че той е бил гъсто населен и е представлявал част от градския организъм. Археологическите материали опровергават наложеното от Кр. Миятев определение за социалната топография на средновековния град Търново.¹⁶² Според него и някои други автори, които вече посочихме, на Царевец и Трапезица са били само царският дворец, патриаршията, жилищата на болярите и висшето духовенство и многобройните царски и болярски църкви, а в Асенова махала били разположени гражданските квартали, в които бил съсредоточен стопанският живот на града. Намерените материали обаче в жилищата на Царевец показват също така, че известна част от техните собственици са били занаятчии, чиито работилници се намирали в самите им

¹⁶² Кръстю Миятев, Царевград Търнов. . . , с. 8.

жилища или непосредствено до тях. Така че стопанският живот на града не е бил съсредоточен само в една определена част.

Въз основа на археологическите данни и запазените писмени сведения се установява, че през XII—XIV в. в Търново са били използвани два вида жилища: полуземлянки и надземни къщи, които отразяват имущественото неравенство на средновековното градско население. Полуземлянките със своята многовековна устойчивост запазват архитектурната традиция на старите славянски жилища и през периода на цялата Втора българска държава те се запазват като жилище на бедното градско население дори и в самата столица (Обр. 10.). Най-масовото жилище обаче на обикновеното град-

Обр. 10. Полуземлянки, графична реконструкция.

ско население в Търново през това време е било надземното едностайно каменно жилище. В редки случаи този вид жилища се състояли от повече помещения и са били двуетажни. Надземните каменни жилища са били използвани още през Първата българска държава. Такива жилища са открити в Плиска, Преслав и в други селища на Североизточна България и Северна Добруджа. Тези каменни жилища датират най-рано от IX—X в. Те съчетават в себе си традицията на старото славянско едностайно жилище с влиянието, което е упражнило върху тях местното каменно жилище.

През епохата на развитото феодално общество се достигнало и до повишаване на жилищната култура. При новите условия на живот феодалната аристокрация у нас започнала да строи по-просторни и големи по размер жилища, които отговаряли вече на ней-

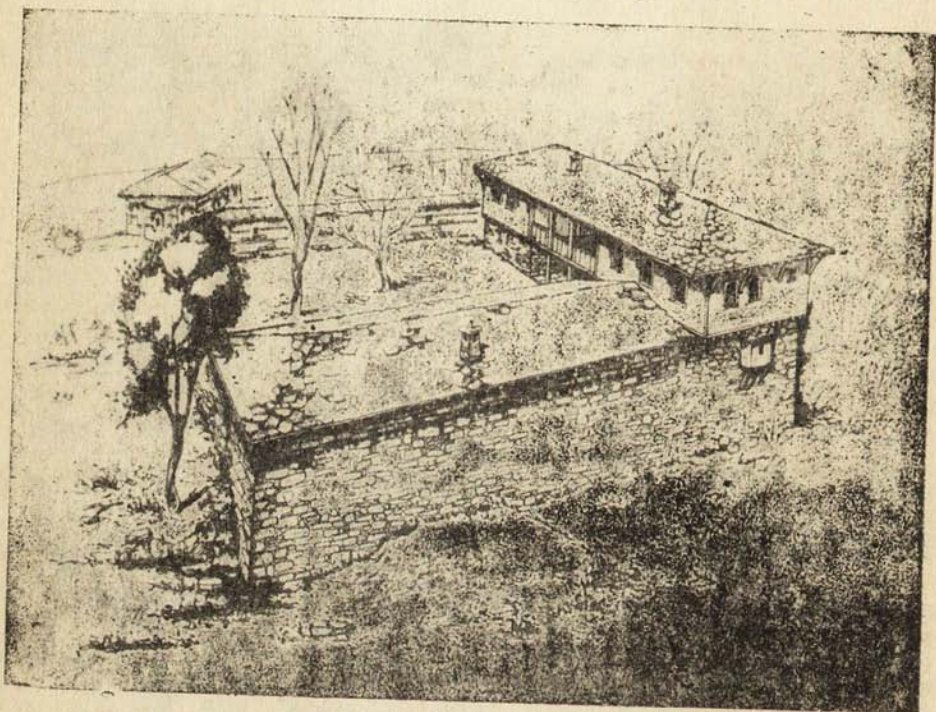
ното обществено-икономическо положение. Така постепенно се появява многостайното двуетажно жилище. То се явява като резултат от развитието на старото българско жилище и отразява в себе си нарасналите жилищни нужди и условията за един по-охолен живот, които са свързани с материалната мощ на нейния собственик. В това жилище обаче се зараждат и онези рационални елементи в българската къща, които се развиват в по-късно време и обогатяват съкровищницата на нашето национално архитектурно наследство.

До XI в. рицарските замъци в Западна Европа представлявали обикновени дървени постройки. Каменните сгради започнали да изместват дървените едва след XI в., но и тези замъци се състояли от една кула и няколко тесни, полутъмни и лошо отоплявани жилищни помещения. За разлика от тях болярското жилище, открито на хълма Царевец северно от двореца, представлява голяма двуетажна сграда с просторни и слънчеви помещения, на което жилищната част е отделена от стопанската. То отразява по-високата жилищна култура в средновековна България.

Средновековната жилищна сграда на Царевец опровергава досегашната представа за архитектурния тип на болярската къща от XIII—XIV в., наложила се в нашата литература с трите къщи в Асенова махала, запазени до земетресението в 1913 г. Липсата на подобни жилищни сгради у нас от XIV в. и, от друга страна, близките им аналогии с къщите в Арбанаси датират т. нар. „болярски къщи“ от турското робство. Напротив, нашата болярска къща е открита и отразява съвършено друга епоха на свободен живот. В нея е отразен битът на нашия народ, неговият стремеж към повече простор и слънце и славянското му гостоприемство. В нея липсват тъмни коридорни системи. Планът ѝ съдържа цели, добре съчетани и оформени пространства.

Основната концепция в жилищната част на нашата болярска къща е групирането на стаите около едно централно помещение — пруст. Той се явява в оста на сградата като централно пространство и по този начин придава симетричност в плана на къщата. Така че по отношение на своя план жилищната част представлява отворен тип симетрична къща. Симетричната къща е твърде жизнена архитектурна форма. Тя се явява и по-късно в българската къща през Възраждането, но вместо чардак централното помещение тук е оформено като затворен вестибюл. Откритата къща се запазва през турското робство в Балкана, където се съхраняват и много други елементи на българското народно творчество и дух. Симетричната къща и къщите, които се създават под нейно влияние, а в последствие и откритата балканска къща затвърдиха като средище на вътрешния живот на българското семейство вестибюля. И именно нашата къща на Царевец показва, че идеята за вестибюля води своето начало от Втората българска държава. Р. плана на тази жилищна сграда ние виждаме прототипа на къщата от нашето Възраждане. Тя показва, че законът за симетричното из-

граждане в нашата жилищна архитектура е нещо отдавна известно и идеята за групиране на помещенията около един център се явява още преди векове, в епохата на Втората българска държава. Всичко това свидетелствува за големите творчески възможности на българския средновековен строител. В процеса на своите дирения още преди много столетия той достигнал до решения, които отговарят най-точно на нашите условия, на бита и духа на българския народ. Народните майстори и през епохата на робството съхранили и използвали умело всички онези прогресивни начала и постижения в архитектурното творчество, създадени още през епохата на Втората българска държава (Обр. 11.).

Обр. 11. Средновековна жилищна сграда (болярско жилище) на Царевец
графична реконструкция.

От всичко казано дотук се вижда, че къщата на Българското възраждане като цяло понятие се е развила от местни форми. Проф. Т. Златев нарича симетричната къща „цариградска“ или „къща на Италианския ренесанс“.¹⁶³ Арх. Хр. Пеев поддържа мнението на проф. Златев и в своята книга *Alte Häuser in Plovdiv* пише:¹⁶⁴ „В тази къща се чувствува влиянието на Италианския ренесанс.“

¹⁶³ Арх. Теодор Златев, пос. съч., с. 11.

¹⁶⁴ Арх. Христо Пеев, *Alte Häuser in Plovdiv*, Berlin, 1943.

който е дошел тук през Цариград, Солун, Дубровник или по други пътища.“ Известен намек за произхода на симетричната къща у нас прави арх. Иван Иванчев.¹⁶⁵ В своята студия „Разпределение и пространствена композиция на българската къща от Възраждането“ той изказва предположение, че все някъде ще се открие първообразът на някои от най-рано появилите се у нас симетрични къщи, но приема, че основната концепция на тази къща е чисто барокова и по начало малко чужда на нашия майстор. Очевидно арх.

Иванчев не е и подозирал, че къщи с подобно композиционно решение са се появили у нас още през XIV в. и съвсем не са чужди на нашия майстор. Нашите изследователи на българското архитектурно наследство не са разполагали досега с паметници на гражданската архитектура, датирани от епохата на Втората българска държава. Болярската къща от Царевец е първият точно датиран паметник на средновековната жилищна архитектура у нас от XIV в.

Съществен архитектурен елемент в нашата средновековна жилищна сграда от Царевец е и нейният обширен двор, обграден с висока каменна ограда. Къщата е приобщена към него и най-богатото е разработена дворната ѝ фасада. Художественото въздействие на тази къща остава повече скътано вътре в двора и несподелено от околната среда. Вътрешният двор е характерен и за останалите архитектурни комплекси в Търново — царския дворец, патриаршията, а така също и за феодалните замъци от Втората българска държава — Баба Вида във Видин,¹⁶⁶ замъците в Червен,¹⁶⁷ Ловеч¹⁶⁸ и др. Този план през турското робство се запазва и в манастирските комплекси, които са били единствените по-големи обществени сгради по това време.

Откриването на тази жилищна сграда на Царевец, изясняването на нейния план и архитектурно оформление е принос към историята на жилищната архитектура в средновековна България.

Откритите по археологически път паметници на жилищната архитектура в Търново представят историческия развой на българското жилище. Върху него е упражнило своето влияние старото местно строителство, а така също и обществено-икономическото развитие на българския народ през XIII—XIV в. В жилищното строителство е намерило най-ярко отражение класовото разслоение в средновековната българска държава. Болярите, които са разполагали с властта и с големи материални средства, са живели в солидни и големи по размер сгради, докато широките народни маси задоволявали своите скромни битови нужди в полуземлянки или малки надземни едноетажни жилища.

¹⁶⁵ Арх. Иван Иванчев, Разпределение и пространствена композиция на българската къща от Възраждането, сб. Проблеми на българското архитектурно наследство, С., 1955, с. 52 и 86.

¹⁶⁶ С. Михайлов, Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин, Археология, III, 1961, кн. 3, с. 2, обр. 2 и с. 3, обр. 4.

¹⁶⁷ С. Георгиева и В. Димова, Замъкът в средновековния град Червен, ИАИ, XXX, 1967, с. 5—17.

¹⁶⁸ Йорданка Чангова, Разкопки на Ловешката крепост, с. 33.

АРХИТЕКТУРА ЖИЛОГО ПОМЕЩЕНИЯ ТЫРНОВА В XII—XIV ВЕКАХ

Резюме

Янка Николова

В студии рассматривается мало разработанный вопрос материальной культуры Тырнова — проблема различных типов жилых помещений с точки зрения социально-экономического развития города Второго болгарского государства. В работе использованы неопубликованные находки раскопок автора, раскопок и исследования других лиц, исторические источники и средневековые изображения.

Работа состоит из двух частей. Первая представляет введение, где указываются раскопки и исследования средневековых жилых помещений. Во второй части, являющейся сущностью работы рассмотрены различные типы жилых помещений с точки зрения социальных групп, живущих в городе. Делается попытка по-новому охарактеризовать отдельные типы средневековых городских жилых помещений.

На основании археологических данных и сохранившихся письменных сведений устанавливается, что в XII—XIV вв. в Тырнове использовались два типа жилых помещений: полуземлянки и надземные дома, отражающие имущественное неравенство средневекового населения города. Полуземлянка служила в качестве жилого помещения бедного населения, живущего в подградии, вне крепостных стен города. Самым массовым жилым помещением обычного городского населения было надземное однодельное помещение. Только в отдельных случаях оно бывает двухэтажным.

В условиях развитого феодального общества болгарская аристократия начала строить большие по размеру жилища, соответствующие ее общественно-экономическому положению.

Таким образом появляется многокомнатное двухэтажное жилое помещение, являющееся дальнейшим развитием древнего болгарского жилого дома. Оно обладает и теми рациональными элементами болгарского дома, которые развиваются в позднейшее время. Особенно интересен в этом отношении болгарский дом, открытый на холме „Царевец“. Он состоит из двух частей: жилой и хозяйственной, расположенных перпендикулярно друг к другу. Перед жилым помещением имеется обширный двор, огороженный ка-

менной стеной. Основная концепция в жилой части боярского дома — группирование комнат вокруг одного центрального помещения пруста, находящегося в оси здания. Таким образом по плану боярский дом является открытым типом симметрического дома. Он показывает, что идея группирования комнат вокруг одного центра родилась еще во Втором болгарском государстве. В его плане открывается прототип болгарского дома Возрождения.

Открытые археологическим путем паметники архитектуры жилого помещения в Търнове знакомят нас с историческим развитием болгарского жилого помещения. На него оказало влияние старое местное строительство, как и общественно-экономическое развитие болгарского народа в XIII—XIV вв. В строительстве жилых помещений ярко отражается классовое расслоение в средневековом болгарском государстве. Бояре, в руках которых находилась власть и большие материальные средства, жили в солидных и больших по размерам домах, в то время как широкие народные массы удовлетворяли свои бытовые потребности в полужемлянках или маленьких надземных однодельных помещениях.

DIE WOHNUNGSBAUARCHITEKTUR IN TIRNOVO IM XII—XIV JAHRHUNDERT.

Janka Nikolowa.

Zusammenfassung.

In der dargebotenen Forschung wird eine wenig erforschte Frage behandelt, nämlich das Problem der Wohnungsart auf Grund der sozialökonomischen Entwicklung der Stadt während des zweiten bulgarischen Königreichs. Man benutzt noch nicht veröffentlichte Funde aus den Ausgrabungen des Autors. Ausgrabungen und Erforschungen anderer Personen, geschichtliche Quellen und mittelalterliche Abbilder.

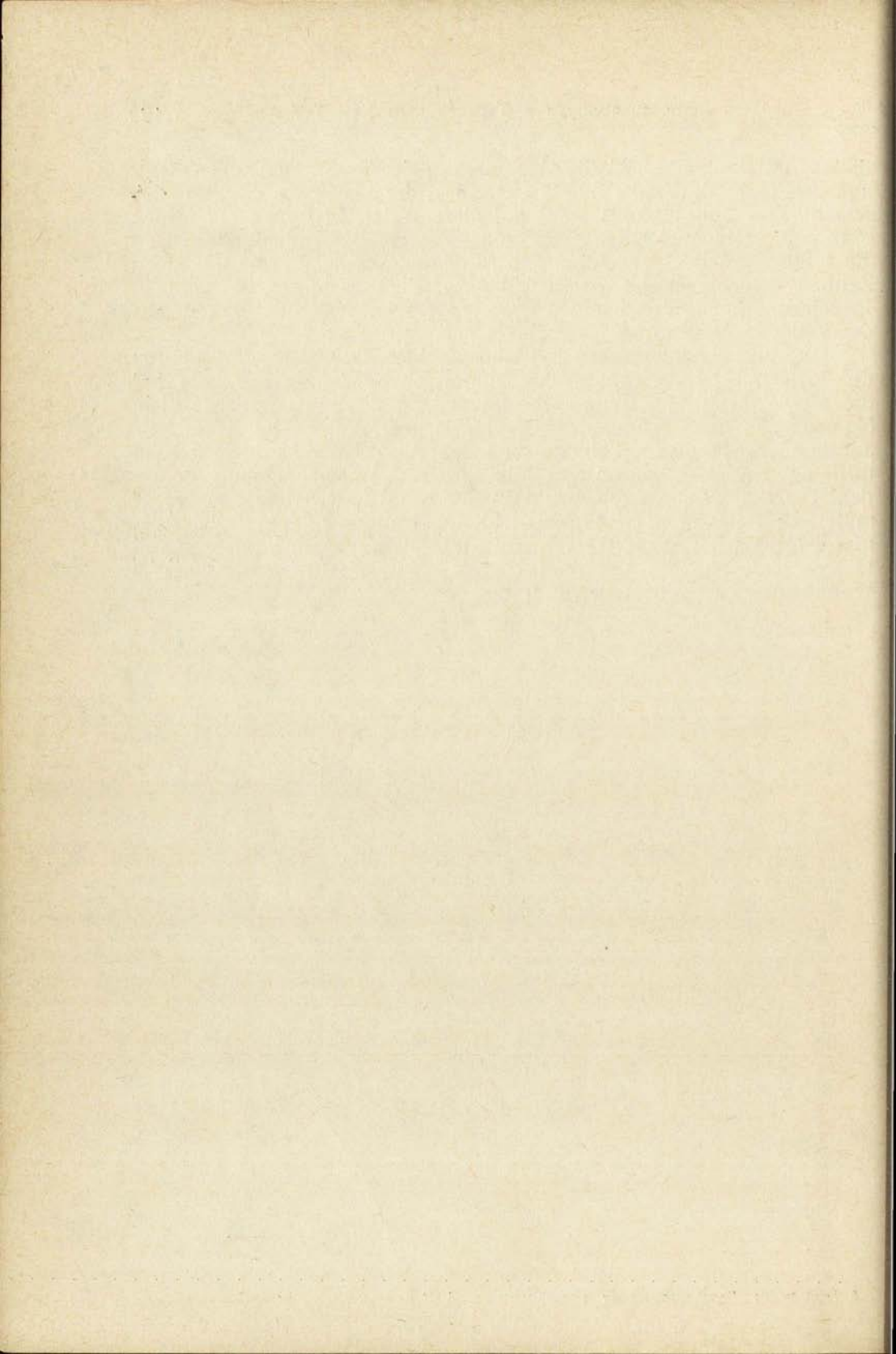
Die Arbeit besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil bietet eine Einleitung, in der auf die bisherigen Ausgrabungen und Erforschungen der mittelalterlichen Wohnhäuser in Bulgarien, und auf geschichtlichen Mitteilungen und Abbilder hingewiesen wird. In dem zweiten Teil, der den Kern der Arbeit bildet, werden die verschiedenen Wohnungstypen beschrieben auf Grund der socialen Gruppen, die in der Stadt gewohnt haben. Hier wird eine neue Charakteristik der einzelnen Typen der mittelalterlichen Stadtwohnungen gemacht.

Auf Grund der archäologischen Daten und der erhaltenen Schriftdenkmäler wird festgestellt, dass im XII—XIV Jahrhundert zwei Bautypen existierten: Halbhunterstandbauten und überirdische Bauten, die die materielle Unleichheit der mittelalterlichen Stadtbevölkerung widerspiegeln. Der Halbhunterstand diente als Wohnung der armen Bevölkerung, die unterhalb der Stadt und ausserhalb der Festungsmauern wohnte. Die häufigst vorkommende Wohnung der einfachen Bürger war die überirdische einräumige Wohnung. Nur in seltenen Fällen bestand sie aus zwei Räumen, wobei sie schon zweistöckig wird.

Unter den Verhältnissen der entwickelten Feudalgesellschaft begann die Adelschicht grössere Wohnungen zu bauen, die ihrer gesellschaftlich-ökonomischen Lage entsprachen. Auf diesem Wege erscheint die mehrräumige, zweistöckige Wohnung als die eigentliche Fortsetzung des altbulgarischen Wohnhauses. Darin kommen auch jene nationale Elemente vor, die sich erst später in dem bulgarischen Wohnhaus entwickeln. Besonders interessant in dieser Hinsicht ist ein Boljarenhaus, das man auf dem Hügel Zarewez entdeckt hat. Es besteht aus zwei Bauten: Wohngebäude und Wirtschaftsgebäude, die perpendikular zueinanderliegen. Die Grundkonzeption in dem Wohngebäude

dieses Boljarenhauses ist die Gruppierung der Räume um einen Zentum den Tscherdack (die innere Veranda), der als Achse des Baus erscheint. Das Boljarenhaus stellt auf diese Weise, in Bezug auf seinen Plan den freiausgehenden Typ eines symmetrischen Wohnhauses. Es zeigt, dass die Idee für die Gruppierung der Räume um einen Zentum in der Zeit des zweiten bulgarischen Königreiches auflebt. In seinem Plan finden wir den Prototyp des bulgarischen Hauses aus der Zeit der Aufklärung.

Die auf archeologischen Wege entdeckten Dekmäler präsentieren die historische Entwicklung des bulgarischen Wohnhauses. Sie hat die alte einheimische Bauart beeinflusst, und die gesellschaftlich-ökonomische Entwicklung des bulgarischen Volkes im XIII—XIV Jahrhundert. In dem Wohnungsbau hat die Klassenschichtung im mittelalterlichen Bulgarien eine sehr deutliche Widerspiegelung gefunden. Die Boljaren, die die Macht in der Hand hatten und auf grosse materielle Reichtümer verfügten, lebten in soliden und in ihren Ausmassen grossen Gebäuden, während die breiten Volksmassen sich mit Halbunterstandbauten, oder mit kleinen überirdischen, einräumigen Wohnbauten zufriedenstellen mussten.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2. Исторически факултет 1970/1971
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE DE „CIRILE ET METHODE“
Tome VIII, livre 2. Faculté d'histoire 1970/1971

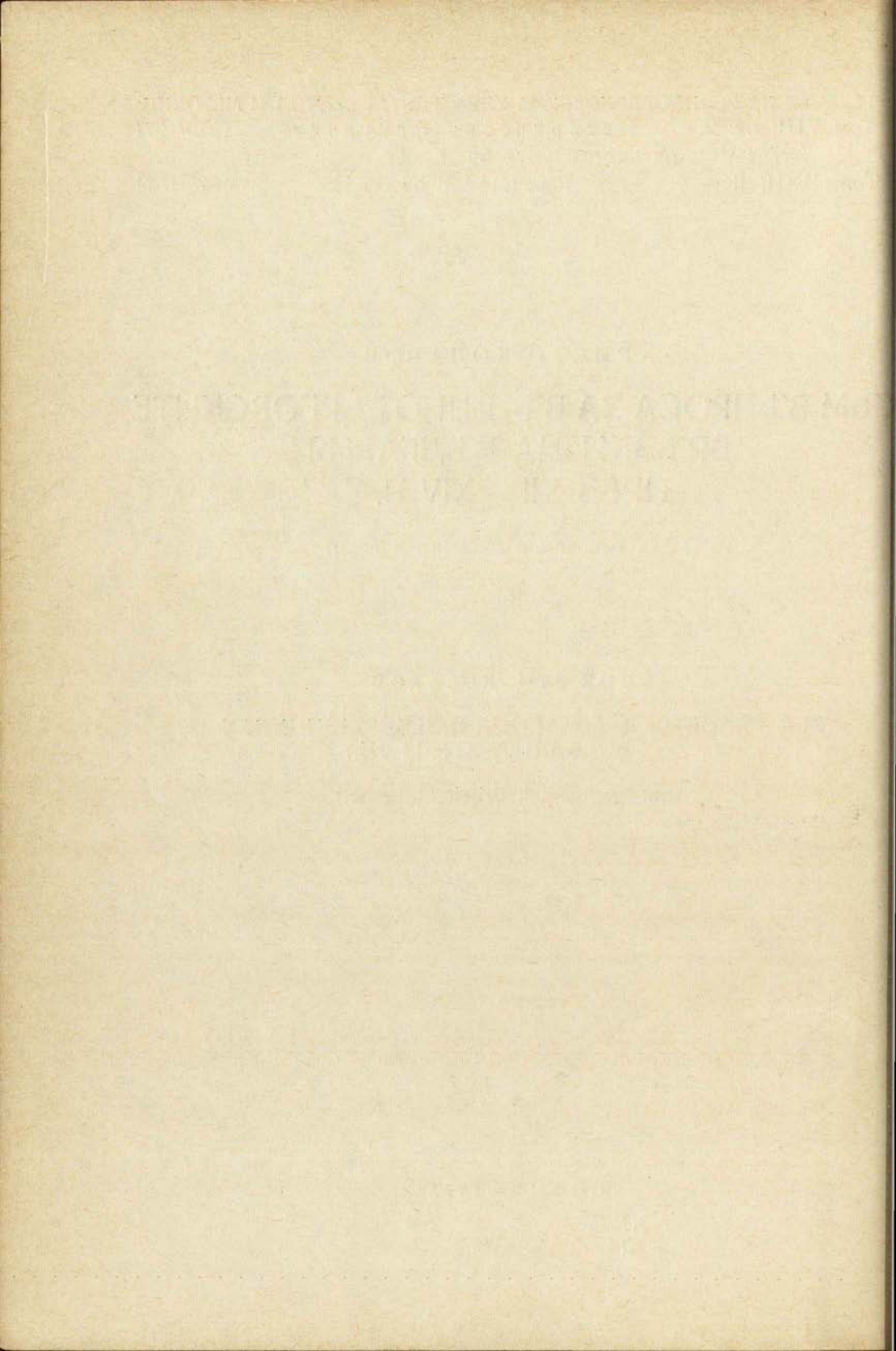
ХРИСТО КОЛАРОВ
КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВЪНШНОТЪРГОВСКИТЕ
ВРЪЗКИ НА БЪЛГАРИЯ
ПРЕЗ XII—XIV В.

(Въз основа на писмени извори)

CHRISTO KOLAROV
ZUR FRAGE DER AUSSENHANDELSBEZIEHUNGEN IN
BULGARIEN (12—14 JH.)

(auf grund schriftlicher quellen)

СОФИЯ—1973

Възделенята на българите за свобода и възстановяване на българската държава по време на 167-годишното византийско робство преминали през две големи въстания и няколко по-малки по размах бунтове, за да намерят най-сетне успешното си разрешение в освободителното движение на Асеновци от 1185 до 1187 година. Възстановена била българската държава, която просъществувала малко повече от две столетия, за да загине в края на XIV в. под ударите на османските нашественици.

Втората българска държава (XII — XVI в.) има своето място и значение в политическата, икономическата и културната история на Балканите и Европа. Външната ѝ политика се предопределяла от усложнената обстановка, от пресичането на интересите на европейските владетели и феодали. Борбата за съхраняване на българската независимост и самобитност включила освен традиционния двубой със стария опонент Византия и нововъзникналите спорове с други държави. Издигането на Унгарското кралство било свързано с експанзия на унгарските феодали към земите на Балканския полуостров. Десетилетия наред северозападните български земи — Белградска, Браничевска и Видинска област, били „ябълка на раздора“ между България и Унгария. Друг невралгичен възел бил в македонските земи. Там се преплитали интересите на България, Византия и Сърбия. Неспойството на полуострова било поддържано и от постоянните през XI — XII в. опустошителни нахлувания на печенези, узи и кумани. Почти през цялата втора половина на XIII в. над България висял дамоклевият меч на татарската опасност. През XIV в. от Мала Азия с посока на север към земите на Балканския полуостров уверено настъпвала експанзията на османските турци. Към всичко това се прибавили и нашествията на кръстоносците от третия и четвъртия поход. В 1204 г. на Балканите с малчаливата благословия на папството е създадена Латинската империя. Тази държава в продължение на половин век била гнездо на амбиции и огнище на завоевания на европейските рицари.

В общи линии такава е била политическата обстановка, при която въпреки редицата трудности съществували развити външно-търговски отношения на България със съседните страни. Тези отношения са непосредствено свързани и са изява на стопанския живот на българските земи през XII — XIV в., които са периодът на разцвета на българския феодализъм, характеризирани се с рязкото обособяване и поляризиране на двете антагонистични класи — феодалната и закрепостеното селячество. Феодализмът навлиза в решителното си развитие — тенденцията за увеличаване броя на кре-

постните селяни за сметка на намаляване броя на свободните селяни рязко е изявена. Грамотите на българските владетели и другите изворови документи ни съобщават за обособяване на няколко категории зависими селяни: парици, клирици, отроци, технитари, власи. Феодалната рента е застъпена в трите си вида: натурална, отработъчна, парична, с видимо налагащ се процес на комутация. Нарастват икономическата и политическата мощ и роля на отделните феодали, което е неразривно свързано с появата и разширяването на имунитета (правото да се разполага с финансовата, съдебната и административната власт над зависимите селяни). Естествено следствие от горното е отслабването на централната власт и зачестяване на проявите на сепаративизъм на феодалите. Последните постепенно си извоюват пълна власт в своите имения, което е изключвало задължителността на подчинението им спрямо централното управление. Концентрацията на собствеността и особено на основното богатство при феодализма — земята, в малко ръце — у боярите и манастирите, взема широки размери ведно с обратната страна на този процес — обезземяването на селяните и изпадането им в разнообразни и многобройни форми на зависимост от поземлената и служебната феодална аристокрация.¹

Проблемата за стопанския облик на българските земи в периода на разцвета на феодалните отношения е имала своите изследвачи: П. Мутафчиев, Ю. Юрданов, В. Ганев и др.² Най-подробни и обосновани са изследванията на нашия стопански историк Иван Сакъзов.³ Буржоазната историография има правото да се похвали със събиране и обработване на обемист изворов материал по разкриването на стопанския облик на българските земи през XII—XIV в. Но тя търпи и принципна критика за допуснатите, т. е. естествени за нея, методологически слабости: стремеж към обикновено повествование, но без стремеж към търсене на причините, движещите сили, спецификата и развоя на българското стопанство.⁴

В последно време нашата марксистическа наука направи много както в ревизицата на буржоазното наследство, така и в насочва-

¹ Вж. подробното изложение на спецификата на българския феодализъм в периода на неговия разцвет у Д. Ангелов, Въпроси на феодализма в българските земи през XII—XIV в., ИПр., год. XVI, кн. 6, С., 1960, с. 61—90.

² П. Мутафчиев, История на българския народ, ч. I, С., 1943, с. 242 и сл.; Ю. Юрданов, История на българската търговия до Освобождението, С., 1938; В. Ганев, Историческото развитие на търговското право, ГСУ, ЮФ, III, С., 1921, с. 126 и сл.

³ Ив. Сакъзов, Стопанските връзки на България с чужбина през XIV в., ГСУ, Юрид. ф-т, т. XXX, С., 1934/35, с. 1—69; Същият, Обществено и стопанско развитие на България при Асеновците, БИБ, год. III, т. III, С., 1930, с. 112—148; Същият, Дубровник и България в миналото, БИБ, год. V, т. I, С., 1932/33, с. 87—109 и др.

⁴ Преглед и критика на буржоазната историография вж. у Ст. Понев. Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки, Трудове на Държавния университет във Варна, кн. II, В., 1952/53, с. 545—548.

нето на своите усилия в изследването и характеризирането на стопанския облик на българските земи в периода на развития феодализъм.⁵ Разбира се, проблемата остава все още актуална и чака своите нови изследвачи. Междувременно и ние трябва да заявим предварително, че настоящата работа не претендира за изчерпателност и всеобхватност. Тя е един опит да се направи ново тълкуване на писмените сведения, отразяващи една или друга страна на външно-търговските връзки и отношения¹ на Втората българска държава с балканските и европейските народи.

В сравнение с оскъдицата или пълната липса на писмени сведения за много въпроси от средновековната българска история, тези на интересувания ни въпрос не са малко, но все пак не са достатъчни по количество и качество, за да може от тях да се възстанови пълната картина на търговския живот на България. За продължителни и важни по същество периоди от време ние не разполагаме с конкретни, пряко отнасящи се документи. Затова наред с използването на сведенията от малкото известни и новооткрити писмени източници се налага често да прибегваме до логически предположения и аналогии.

Стоковото производство навлиза в българското средновековно стопанство още през X в. Тогава наред с феодала, който е имал винаги възможност за получаване на излишъци, с развитието на производителните сили се открива такава възможност и за стопанството на селянина.⁶ Тези излишъци ще получат стоковото си значение във вътрешната и външната търговия. Това съвсем не означава, че до X в. вътрешно и външно-търговски отношения не са съществували. Достатъчно е да приведем търговските клаузи на договора на хан Тервел с византийския император Теодосий III от 716 г.,⁷ за да имаме пълното право да говорим за ранно възникване на търговски обмен между България и съседите ѝ. Мисълта ни е, че след X в. стоковото производство навлиза решително в българското стопанство и става един от най-положителните катализатори за размаха, увеличаването и осмислянето на търговските отношения на България със съседните страни.

Сигурен белег за развитието на стоковото производство е оформянето и специализирането на феодалния град, където се осъществ-

⁵ Срв. Ж. Натан, Стопанска история на България, С., 1957, с. 55—85; Ст. Цонев, пос. съч., с. 557 и сл.; Същият, Стоковото производство във феодална България, ИПр., год. X, кн. 5, С., 1954, с. 51—81; Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в. (предимно по сведения на писмените извори), ИПр., год. VII, кн. 4—5, С., 1950, с. 426—442; Същият, Към въпроса за средновековния български град, сп. Археология, год. II, кн. 3, София, 1960, с. 9—22; Стр. Лишев, За проникването и ролята на парите във феодална България, С., 1958; Същият, Средновековният български град, С., 1970; П. Петров, Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в., ИБИД, кн. XXV, С., 1967, с. 93—116 и др.

⁶ Ст. Цонев, Стоковото производство, . . . , с. 68 и сл.

⁷ Вж. В. Златарски, История на българската държава през Средните векове, т. I, I, С., 1918, с. 177—183.

вява отделянето на занаятите от земеделието. От не по-малко стимулиращо значение за търговията е и навлизането на парите в стопанския живот или по-право придобиването на основното качество на парите: да бъдат разменна стойност в стопанския живот. Тази роля на парите в българското средновековно стопанство е неделимо свързана с цялостното икономическо развитие през средновековието. „Когато се разглежда възникването на парично-стоките отношения в средновековна България, трябва да се изхожда от основното положение, че тези отношения първоначално са се зараждали главно във външната търговия и са засягали почти изключително господстващата класа и повече градското, отколкото селското население.“⁸ През VII—X в. парите все още нямат значението си на „пазарна цена“ в българското стопанство и затова не се сечат монети, а византийските монети имат само качествата си на съкровища, световни пари и държавни платежни средства. През XII—XIV в. парите придобиват за българското стопанство качествата си на мярка на стойността и средство за обръщение. Затова, като се почне от Иван Асен II нататък, българските владетели не случайно сечат и български монети (досега са открити 40 типа монети).⁹

С широкото навлизане на стокото производство в българското стопанство през XII—XIV в. се обяснява запазването и разширяването на наследените от времето на византийското робство парични данъци на българските селяни. Не бива да се забравя обаче тази особеност на паричното обръщение през XII—XIV в. — поради натуралното стопанство и феодалните ограничения при възпрепятстването за създаване на единен пазар то има за основа слаба развита стокост, не доминира и не прониква в дълбочината на стопанството, а има предимно изява във външната търговия. Именно последното обстоятелство подчертава колко важна и благодарна за изследвача е тематиката за външно-търговските отношения на България през периода на развития феодализъм. Правилните насоки при изследването на външно-търговските отношения биха дали верен отговор и на много важните проблеми за стопанския облик, паричното обръщение и очертаване спецификата на българския феодализъм в периода на неговия разцвет.

Нека да кажем няколко думи и за основните поминъци на българското население през XII—XIV в. Както в предходните столетия, така и тогава те си оставали същите: земеделието и скотовъдството. И двата поминъка били застъпени из равнинните области на цяла България: в Мизия, Софийско, Македония и най-добре в Тракия. Византийският хронист Георги Акрополит¹⁰ ни съ-

⁸ Ив. Дуйчев, Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство, ИИБИ, кн. 1—2, С., 1951, с. 88.

⁹ За паричните находки през XI—XIV в. срв. Стр. Лишев, Българският... с. 37—40 и 102—104.

¹⁰ Акроп., 18, 13 и сл.; цит. по Д. Ангелов, По въпроса за..., с. 430.

общава, че през XIII в. България е била известна като страна, в която най-много се отглеждали овце, свине и рогат добитък. Аграрно-скотовъдният характер на българското стопанство през XIII и XIV в. се потвърждава и от други извори, а и от археологическите разкопки.¹¹ Центрове на земеделието и скотовъдството били не само селата, но и градовете. Актовете на Охридската архиепископия (1216—1230 г.) ни известяват,¹² че много от градовете на македонските земи били обградени от ниви, лозя и градини, обработвани от жителите на градовете. Споменатият вече византийски хронист Акрополит пише, че край крепостните стени на самата столица Търново пасял добитък.¹³

Но новото в спецификата на градовете е, че те стават и центрове на занаяти и търговия, че „в тях било налице значително обществено разделение на труда, каквото в селата не съществувало и не могло да съществува“¹⁴. Ако „париците и отроците“ са обработвали земята, то „технитарите“ се занимавали предимно със занаятчийското производство. Щом като в грамотите на българските владетели „технитарите“ са указани като отделна обособена категория, това означава, че и те са значителна по брой и място в стопанския живот производителна категория.

Трябва да посочим още едно благоприятно обстоятелство, което ускорило разделянето на труда и съдействувало за напредъка на вътрешната и външната търговия — византийското владичество. Империята имала по-интензивен живот, тя била значително напред в обществено-икономическите отношения: въвеждането на паричната рента и замяната на отработъчната и натуралната с парична — процесът комутация, импулсирали стоковото производство в българските земи, които повече от век и половина влизали в пределите на Византия. „Включването на българските земи в пределите на Византия независимо от тежките социални и политически последици, които то носело на нашия народ, е изиграло от гледна точка на по-нататъшното развитие на производителните сили, на аграрната и занаятчийската техника, безспорно положително значение.“¹⁵

Занаятчиите в градовете задоволявали с производството си нуждите на обикновеното население от инвентар и облекло и на представителите на господстващата класа от предмети на разкоша. Обособили се и специалните посредници на размяната — търговците, като отделна значителна категория. Ето няколко по-характерни указания от изворите за съществуването и ролята на търговците в стопанския живот на българските земи през XII—XIV в.: в договора на цар Махаил II Асен с Дубровник от 1253 г. изрич-

¹¹ I. Sakăzov, *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte*, Berlin, 1929, s. 102 sqq.

¹² Срв. Д. Ангелов, Принос към народностните и поземлените отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата половина на XIII в., *Известия на Камарата на народна култура*, т. IV, № 3, С., 1947, с. 23 и сл.

¹³ Срв. Ив. Сакъзов, *Обществено и стопанско...*, с. 112—124.

¹⁴ Д. Ангелов, *По въпроса за...*, с. 433.

¹⁵ Д. Ангелов, *пос. съч.*, с. 435.

но се подчертават правата на „людетe и търговците“ от българското царство в търговския обмен с Дубровник;¹⁶ касиерът на флотата на Амадей Савойски (превзела черноморските пристанища без Варна през 1366—1368 г.) Антон Барбери описва в дневника си респектиращите количества разнообразни стоки в дюкяните и складовете на Месемврия;¹⁷ българският писател Григорий Цамблак в „Словото“ си за Киприян пише, че когато Киприян влязъл в Търново, излезли да го посрещнат занаятчиите и търговците, напускайки своята работа.¹⁸

Един важен въпрос, чийто отговор се затруднява от липсата на документи, стои пред нашите историци: имали ли са българските търговци свои сдружения — „гилдии“, каквито са имали западноевропейските градове; какво самоуправление са имали и по какъв път са го добили българските градове и т. н. В едно свое изследване Д. Ангелов¹⁹ правилно посочи, че българските градове не са имали само административно значение, но и че са били средища на интензивно занаятчийство и търговия. Това именно ни дава правото да не правим разлика в социалната им структура и управление от тези на западноевропейските градове. Тази правилна постановка от мисли обаче се затруднява от липсата на доказващи документи.²⁰

Възстановяването на българската държава през 1185—1187 г. означава и възстановяване на самостоятелната българска търговия със съседните страни и народи. Още първите български владетели на заелата законното си място на Балканите държава проявяват държавнически усет чрез стремежа си да създадат контрол върху сухопътните и морските търговски кръстовища и пътища, които влизали в пределите на България в предишните столетия.

¹⁶ Вж. Договор на Михаил II Асен с Дубровник от юни 1253 г., Ал. Бурмов и П. Петров, Христоматия по история на България, ч. I, С., 1964, с. 290—293.

¹⁷ F. Bollati, Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amideu VI, Torino, 1900, р. 4, § VII, IX; р. 8, § XXIX; р. 9, § XXXII—XXXIV.

¹⁸ „Пазачите оставиха къщите, не бяха затворени дюкяните на търговците, търкаляха се стоките на пазаря...“, Вж. История на българската литература, ч. I, С., 1963, с. 335.

¹⁹ Д. Ангелов, Към въпроса за средновековния български град, Археология, год. II, кн. 3, С., 1960, с. 18 и сл.

²⁰ Примерно сведенията, с които разполагаме от Рилската грамота: „Също така и градът Стоби никак да няма власт над манастирските люде, нито над техните владения, нито дори на косъм“, и Витошката грамота — „да не смее да бърка в този манастир нито средешкият кефалия...“, не могат да бъдат достатъчно доказателство за самоуправление на градовете Стоби и Средец през XIV в. Вж. Рилската грамота на Иван Шишман от 1378 г. и Витошката грамота на Иван Шишман у Ив. Дуйчев, Стара българска книжнина, кн. 2, С., 1943, с. 177—185. Интересно и нелишено от основание е изказаното от Стр. Лишев мнение, че понятието „дружина“, което се среща в грамотата на Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г., потвърждава не само наличието на професионално занаятчийски и търговски сдружения във феодална България, но дава и тяхното наименование. Срв. Стр. Лишев, Средновековният... с. 94—95.

Амбицията им била успешно претворена в дело: в 1201 г. Калоян превзема Варна, а след 1230 г. Иван Асен II става господар на Тесалия и Адриатика. Голяма част от дългия път на износа на левантийските стоки на Запад по сухо минавал през българските земи. Последното предполага включването и на българските търговци с чуждоземните в кръгообръщението на левантийската търговия. Градовете Ниш, София, Пловдив и други, намиращи се по протежението на международния път за Константинопол, имали своето място в търговските връзки на Европа с Изтока.

Други центрове на европейската търговия били българските градове по черноморското крайбрежие и по река Дунав. Пътят за Фландрия е вървял от Видин по Дунава през Регенсбург и Виена. По този път и по посочения по-горе *via singidunum* се е осъществявал търговският контакт на българската държава със страните на Европа — освен с Фландрия и с другите държави на Централна и Западна Европа.²¹

За съжаление малко са достигналите до нас документи, които ни известяват за търговските връзки на Втората българска държава с далечните страни. При разкопките на двореца в Търново беше открита китайска керамика,²² която очевидно е достигнала до България и Търново по каналите на левантийската търговия. „Според някои хроники от началото на XIV в. на фландърските панаири между другите стоки били продавани и разни сортове кожи от България.“²³

Значителен търговски център през XII—XIV в. е била и столицата Търново. Тази негова роля в стопанския живот на българите била определена от средищното географско положение на града, както и от обществено-политическото му значение в българската държава. Търново се явявал важен пункт за дубровнишките кервани по пътя им от Адриатика към вътрешността на Балканите; до него достигали и се съсредоточавали и стоките, които идвали от черноморски пристанища. През XII—XIV в. занаятчийското производство в града било на високо равнище — ковачеството, железарството, дървообработването задоволявали не само нуждите на всекидневния бит. Особено голямо развитие и продукция имало грънчарството — прочутата керамика „сграфито“²⁴. В Търново се извършвала фина изработка на златни предмети: обици, гривни, обкови на икони. За нуждите на войската се произвеждали ризници, мечове, обсадни машини. Строежът и украсата на многоброй-

²¹ „Не може да се съмняваме — пише с право Ив. Сакъзов, че български стоки се изнасяли по това време не само във Фландрия, но и по всички държави на Централна и Западна Европа“, Ив. Сакъзов, *Стопанските връзки на...* с. 46.

²² Н. Мавродинов, *Предговор, Разкопки и проучвания*, т. III, Средновековен отдел, С., 1949, с. II.

²³ Ив. Сакъзов, *пос. съч.*, с. 46.

²⁴ Я. Николова, *Средновековна рисувана керамика от В. Търново*, Трудове на ВПИ — В. Търново, т. II, 1964—65, с. 27—45.

ните църкви и манастири в прада и близката му околност били дело на местните майстори-занаятчии. Можем ли да приемем, че цялото това разнообразно производство е било предназначено само за задоволяван енуждите на вътрешната консумация, че не е било част от износа на българските и чуждите търговци наред с износа на прочутите български жита, кожи и восък?

И отново трябва да отбележим колко е затруднена работата на изследвача поради липсата на източници за установяването на структурата и ролята на българските занаятчии²⁵ и търговците²⁶. Въпреки това могат да се приведат някои косвени доказателства за търговската дейност на българските „купци“ в столицата Търново. Известни ни са значителните търговски колонии на чужденците в града — предимно франки и евреи. Но ние считаме, че е погрешно да допускаме, че тези колонии са обсебили цялата външна търговия на града. Защото е общоизвестен и фактът, че в 1360 г. по инициатива на българския цар Иван Александър в Търново бил свикан църковен събор²⁷, който произнесъл анатеми срещу еретическите отклонения от официалната християнска догматика. Засегнати от решенията на събора били и „жидовстващите“, а главни разпространители на тази ерес били „хулителите евреи“.²⁸ Срещу тях съборът не само произнесъл анатема, но ръководителите на ереста били осъдени на смърт и предадени на разправата на фанатизираната тълпа. „По заповед на царя, патриарха и на целия събор бе написан свитък за удостоверение и потвърждение пред другите поколения, които ще дойдат отпосле, щото никой еврей²⁹ да не смее по каквото и да било повод да извърши каквото и да било срещу истинската и благочестива наша вяра. И както са били оставени от бога да робуват на всичките народи, нека така да си бъдат и да пребивават като роби, а не като господари.“³⁰

Явно е, че започналото гонение срещу евреите има в основата си не само антисемитски съображения, целещи да отклонят вниманието на народните маси от тежкото им социално положение и от опасността от надвисналата османска завоевателна вълна, но е налице и стремежът на централната власт да нанесе удар на евреите като конкуренти на българските търговци.

Също така е логично да се приеме, че друга една ерес — високо абстрактното и философско учение на Варлаам и Акиндин, е предполагало да намери своя аудитория предимно сред един по-

²⁵ Цамблак назовава занаятчиите „художници“, а в хрисовулите на българските царе те се посочват с името „технитари“. Вж. „Словото“ за Киприян от Г. Цамблак у Б. Ст. Ангелов, Из старата, българска, руска и сръбска литература, ч. I, С., 1958, с. 180—190. За технитари се говори в Мрачката грамота, срв. Ал. Бурмов и П. Петров, Христоматия по. . . , с. 327—330.

²⁶ История на България, т. I, С., 1961, с. 188.

²⁷ П а к т а м, с. 234.

²⁸ Житието на Теодосий Търновски, Ал. Бурмов, пос. съч., с. 340.

²⁹ Разбира се, „жидовстващите“ не са били обединени само по народно-стен признак, а главното по идейните си разбираня.

³⁰ Житието на Теодосий. . . , с. 340.

интелектуален слой от граждани на Търново. Този критерий предполага, че варлаамитството е имало своето разпространение не само сред някои представители на феодалната аристокрация, но и сред и главно сред занаятчиите и търговците.³¹ С една дума, в Търново, а несъмнено и в другите градове на страната е съществувал значителна българска търговска прослойка, със своето място и значение във вътрешната и външната търговия.

Още от създаването си българската държава водила не само войни, но влязла и в търговски отношения с южната си съседка Византия. През 716 г., т. е. само няколко десетилетия след образуването на славяно-българската държава, тя сключила първия си търговски договор с Империята.³² През 894—896 г. българският княз Симеон водил ожесточена война с Византия заради опита ѝ да накърни търговските интереси на България с преместването на международното тържище от Константинопол в Солун.³³ В ценния исторически паметник „Книга на епарха“³⁴ също е посочено какъв голям дял в търговския живот на Константинопол заемали българските търговци.

Тесният търговски контакт на България с Византия продължил и през XII—XIV в. Самочувствието на българските владетели да не отстъпват на византийския разкош и дворцов ритуал обяснява постоянното търсене и внос от Византия на предмети на разкоша, скъпи платове, оръжия. Главният износ от България се падал на зърнените храни, които намирали винаги най-широк пазар предимно във византийската столица Константинопол. Те придобили и значението на жизнена необходимост за огромния град особено след завладяването от османците през първата половина на XIV в. на житницата на Византийската империя — Мала Азия. В търговската книга на флорентинеца Пеголоти намираме следната оценка на българските жита: „Житата, изнасяни от Монкастро, се приближават до онези от Анхиало и отиват почти на една и съща цена. Макар анхиалските да не са по-добри, те се продават и по-скъпо, защото се запазват по-добре при плуване.“³⁵ Византийският хронист Пахимер³⁶ ни съобщава един знаменателен факт: в 1308 г. българско жито спасило столицата на Византия от гладна смърт.

Фактът, че вносет на българско жито пряко и жизнено засягал Империята, ни обяснява усилията на някои византийски императори да регулират цените на пшеницата на константинополския пазар. Това било своеобразна реакция срещу спекулацията с глада

³¹ Вж. по този въпрос Д. Ангелов, Към историята на религиозно-философската мисъл в Средновековна България — исихазъм и варлаамитство, ИБИД, кн. XXV, С., 1967, с. 87—90.

³² За договора на хан Тервел с император Теодосий III от 716 г. вж. В. Златарски, История, . . . т. I, 1, с. 177—183.

³³ В. Златарски, История, . . . т. I, 2, С., 1927, с. 283—323.

³⁴ М. Ю. Сюзюмов, Византийская книга Эпарха, М., с. 59.

³⁵ Fr. Pegolotti, Pratica della mercatura, Lisbona e Lucca, 1766, p. 25.

³⁶ История на България, т. I, с. 220.

в столицата. За времето от 1204 до 1261 г., когато съществувала Латинската империя и търговията в Понта се диктувала от Венеция, нещата се променили: търговията с жито станала свободна. С възстановяването на Византия през 1261 г. започнали опитите на византийските императори да ограничат венецианците в търговията им с българско жито. Но въвеждането на старите монополни цени на зърнените храни срещнало сериозни пречки. Въпреки това в 1276 г. се въвела временна забрана на продажбата на българско жито, докато не се определят твърдите му цени. Единствено на гръцките търговци се разрешавало да търгуват с жито в Константинопол, но при условие, че са го закупили без посредници, непосредствено от българските земи. „На венецианците не се позволявало да продават жито в Цариград, което те купували от областта на Черно море или от Месемврия и Анхиало, като се твърдяло, че някои гръци купили мястото, гдето се продавало житото. . .“ — оплакват се на своята Сенъория венецианците търговци.³⁷ Но тази мярка имала само временно значение и още в 1285 г. забраната е вдигната — свободната търговия с българско жито по Понта била официално открита.

Византийските императори се стремели и по други пътища да запазят приоритета си в търговията на Балканския полуостров. Един умел начин бил чрез балансирането между двата съперника Венеция и Генуа. Още от Михаил VIII Палеолог с цел да ограничи засилващото се търговско влияние на Генуа в Константинопол засилвил привилегиите на Венеция. Фактически императорът възстановил стари техни права, които венецианците били изгубили заради „греха си“ да участвуват в унищожаването на Византийската империя през 1204 г. От 1277 г. венецианците придобили отново право да се заселват в Константинопол, отделени били специални сгради в столицата и в Солун, където се настанили венецианските консули (балби) и търговските им съветници.

Тези маневри на лавиране между двете мощни италиански републики давали своите резултати. Византия успяла да си запази първото място в търговията на Балканите въпреки временните издигания на Венеция или Генуа. След като поощрило Венеция, византийското правителство наскоро побързало да ограничи дадените привилегии. Например от запазените документи, така наречените „Решения на венецианските съдии против византийците във връзка с пиратски дела“^{37.а}, научаваме за търговско-политически инциденти за времето между 1275 и 1278 г. В един от случаите императорът нарочно протакал да даде разрешението си за продажба на житото на венецианския търговец Пиетро Гризоно. След три месеца той получил желаното разрешение, но тъй като било докарано вече жито от новата реколта, цената на неговите 600 модия била

³⁷ Tafel und Thomas, *Diplomatarum Veneto-Levantum* (1300—1350), Venedig, 1880, s. 165.

^{37.а} С р в. Стр. Л и ш е в, *Средновековният . . .*, с. 129 и сл.

вече подбита и той го продал вместо по 160—170 перпера за центарий само по 116 перпера.

Императорът винаги трябвало да се съобразява с факта, че страната и особено столицата Константинопол жизнено се нуждаели от българско жито. Затова той се стараел да не прекалява в предизвикателствата си спрямо Генуа и особено срещу Венеция. И през 1324 г. Византия сключила безсрочен договор с Венеция за снабдяването на Константинопол с жито от черноморските пристанища.³⁷⁻⁶

За съжаление по-оскъдни са сведенията за търговските връзки на България с другите съседни страни — Сърбия, Унгария, Влашко. За връзката с Влашко например разполагаме само с една кратка и трудна за тълкуване грамота, издадена в навечерието на гибелта на Видинското царство под ударите на турците. Цар Иван Страцимир разрешава свободна търговия в своите земи на гражданите на града Брашов: „Онова, що сте ми писали и поръчали, людете ви да ходят свободно — така ми Бога волно и свободно да идат людете на господина краля и да търгуват що им е драго. А аз давам моето царско обещание и ги вземам на моята душа, като да са от царството ми, под закрила, да нямат никаква пакост, нито на косъм, както сами ще видите. А също ония, които донесат писмо от вас, да бъдат почитани и възлюбени от царството ми.“³⁸ Очевидно е, че грамотата потвърждава приемствеността на съществуващи откоleshни връзки.

Засега от изворите, с които разполагаме, най-добре могат да бъдат проследени външно-търговските връзки на българските земи с италианските градове-републики Генуа и Венеция и със славянския търговски град Дубровник.

Италианските търговци здраво се настанили в черноморската търговия особено през XIII в., когато Черно море открило достъп до своите пристанища за свободната търговия. Вековното търговско морско съперничество между Генуа и Венеция продължило традициите си от Средиземноморието и край бреговете на Черно море. Генуа взела надмощие над Венеция след 1261 г. изгонването на латинците от Константинопол и възстановяването на Византийската империя било извършено от никейците с помощта на Генуа и генуезките търговци получили предпочитанието на империята в черноморската търговия. Помощта на Генуа била продиктувана не от някаква добра воля на справедливост спрямо стремежите на византийската аристокрация, а от удобния случай да се елименира Венеция, която по времето на съществуване на Латинската империя държала понтийската търговия в свои ръце. След 1261 г. пред-

³⁷⁻⁶ Договорът се потвърждава от наличието на монетни находки за това време в Североизточна България. Вж. Стр. Лишев, пос. съм., 133.

³⁸ Брашовската грамота на цар Иван Страцимира, Ив. Дуйчев, Из старата българска книжнина, т. II, С., 1944, с. 197—198. Срв. и К. Иречек, Българският цар Страцимир Видински, Псп., год. I, С., 1882, с. 36—54.

приемчивите генуезци побързали да укрепят колонните си в Константинопол — Пера и Галата, а и да основат нови свои фактории по бреговете на Черно море. На Кримския полуостров възникнала Кафа (Феодосия), която трябвало да измести Венеция от Понта Към края на XIII в. Генуа напълно спечелила търговския двубой с Венеция: в 1296 г. генуезката флота разгромила венецианската при Курцола. Генуа станала особено важна и мощна търговска държава в Европа.)

— Поощрявани от Византия, генуезците контролирали цялата търговия по бреговете на Черно море — от Месемврия до Кафа. Главните експортни пристанища на България по Черноморието — Месемврия, Анхиало и Созопол, в края на XIII в. се намирили във византийски ръце, а с изключение на Варна България през този период на възход на търговското величие на Генуа не могла да разполага и със северните морски пристанища — по Дунавските устия, своеволничели татарите.

За българската държава началото на XIV в. било ознаменувано със значителното ѝ укрепване и териториално разширение. В резултат на далновидната си политика в отношенията си спрямо татарите цар Тодор Светослав получил от тях във владение земите отвъд устията на Дунава чак до р. Днепър; в 1308 г., след сполучлива война с Византия той възвърнал от нея за България и важните черноморски пристанища Месемврия и Созопол. Като видяхме, използвайки подкрепата на Византия и анархията на татарите, Генуа имала пълна търговска власт в тези земи — сега вече в пределите на българската държава. Генуезците трябвало вече да се съобразяват с новите териториални промени, като уредят отношенията си с новия господар на земите по западното Черноморие —

българския цар. Но те не показали никакво желание за такова уреждане и продължили да хазайничат по пристанищата на Понта. Освен това заради традиционното приятелство на България с Венеция и като съперник и неприятел на стария неприятел на България Византия Светослав имал недружелолюбно отношение спрямо Генуа, съюзница на Византия. Всички тези обстоятелства довели до голям търговско-политически конфликт между България и Генуа, когато българите ограбили генуезките граждани и търговци в крепостта Моурокастро (дн. Аккерман). Подробности около резултатите от тази санкция на българите научаваме от сборката на официални книжа на генуезката колония в Крим Газария. Един документ³⁹ от 22 март 1316 г. ни съобщава: Съветът на осемте мъдреци на гр. Газария се събрал специално по повод злоупотребите по корабоплаването в Черно море и ограбването на генуезките търговци от българите в Моурокастро. Съветът натоварил специален пратеник със задачата да уреди отношенията на Генуа с „импера-

³⁹ Документът от *Impositio officii Gazarie* е публикуван от Ив. Сахъзов като приложение към статията му *Търговските отношения между България и генуезците в началото на XIV в.*, ИИД, кн. VII—VIII, С., 1928, с. 38—40.

тора на Загора и неговия народ“ (Пратеникът заминал в Търново и изложил пред Светослав исканията на Съвета, като поставил ударение най-вече на искането България да заплати щетите на генуезките търговци от Моурокастро. Пратеникът не получил веднага удовлетворения на условията си от Светослав, а само обещанието на българския цар спорът на Генуа с България да се разгледа на специална среща между представители на двете страни, която да се състои в Константинопол, в колонията на генуезците Пера. Обаче Светослав сметнал, че е в законното си право да не прави никакви компромиси и затова не изпратил свои представители на уречения ден на срещата в Пера. Тогава генуезкият посланик в Пера съобразно с дадените му от републиката пълномощия разпоредил да се разгласи официалното скъсване на отношенията на Генуа с Търново.) „Никой, било то жител на Генуа или генуезец от други места, да не смее да отиде или да изпрати от себе си или чрез други лица в никоя земя или области, подчинени на българския цар, нито да изпрати каквито и да са били стоки или вещи.“⁴⁰ (Също така се забранявало и на генуезците, които в момента на тази разгласа се намират в българските земи, да останат повече в тях — в срок от 40 дни всички трябва да напуснат България.)⁴¹

Тази заповед била потвърдена от правителството на Генуа и дори допълнена: предвиждали се големи глоби при неспазването ѝ, а в отговор на нанесените на генуезките търговци щети, спрямо българите се препоръчвали санкции — генуезките поданици добивали право и се задължавали да нападат и ограбват имуществата на лицата, подчинени на българския цар. Предвидените големи глоби и срокът за напускане на българските земи от генуезците са (категорични доказателства за пребиването на значителен брой генуезки поданици в България, които са представлявали едната страна на българо-генуезките търговски отношения.)

Интересен за нас е и един друг фактор: наред с общата забрана за търговия на генуезците с българските земи бил издаден (и специален декрет за забрана на търговия на генуезците с черноморския български град Созопол. Това специално „внимание“ на генуезците към Созопол ни говори за голямата роля, и дейност на този град в търговските връзки с Генуа.⁴² Това специално „внимание“ към Созопол е дало основание (трябва да отбележим — твърде реално основание) на Сакъзов да предполага, че в Созопол генуезците са имали колония, подобна и значима като тези в Пера и Галата.⁴³)

⁴⁰ Пак там.

⁴¹ Ив. Сакъзов, Стопанските връзки на . . . , с. 19.

⁴² За голямата роля на Созопол в търговията ни е оставил сведение византийският хронист Франгес — Созопол имал редовни връзки с цялото Егейско крайбрежие. Phrantzes, Annales Georgii Phantzae Protovestiarii, Corpus scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn, 1838, t. 23, s. 409.

⁴³ Ив. Сакъзов, Стопанските връзки на . . . , с. 21.

Задълбочаването на спора между Генуа и България изправило двете страни пред война. Всичките мерки на Генуа имали за цел налагането на икономическа блокада на българските земи. Но колко здрава стопански и независима в търговията е била България се потвърждава от факта, че всички тези декрети на Генуа не могли да имат практическо приложение. Очевидно е, че търговията на Генуа с българските земи е била твърде голяма и важна и възпрепятствването ѝ щяло да донесе щети на самите генуезки търговци. Освен това изпълнението на декретите на практика е означавало и доброволното отстъпване на позициите в полза на конкурентите венецианци, на които Тодор Светослав могъл да се опре напълно. Затова не бива да се учудваме, че още за следващата 1317 г. имаме сведения от изворите за посещения на генуезки кораби във Варна и Анхиало.⁴⁴ Търговските отношения на Генуа и България с предишния темп и размах се поддържали и през следващите години. Маневрата на Генуа да окаже натиск върху българския цар с декретите за възбрана на търговията излязла несполучлива — генуезците не получили никакво удовлетворение от българска страна за нанесените им щети при Моурокастро.

През първите две десетилетия от управлението на българския цар Иван Александър българо-генуезките търговски отношения преминали без сътресения.⁴⁵ От засилената борба за търговско надмощие между Генуа и Венеция в средата на XIV в. пострадал несправедливо българският град Созопол — в 1352 г. генуезката флота го превзела и опожарила. Тази акция на Генуа срещу Созопол била ново предизвикателство към българите. Тя била една наказателна експедиция в отговор на дарствената грамота на цар Иван Александър от 1346—1347 г.⁴⁶ и на потвърждаването на привилегиите в 1352 г.⁴⁷ на и без това поощряваните дотогава венецианци. Логично е да се приеме, че ако Созопол е бил град на Генуа в смисъл, че се е намирал в обсега на търговията ѝ, той да не е постигнал от такава участ. Този факт също потвърждава мнението ни, че Генуа в сравнение с Венеция не е имала такава значение в търговията с българското причерноморие. В българските земи Венеция е била морската сила, която е намирала предпочитанието на българския цар Иван Александър в търговско-политическите си операции, а Генуа се е радвала на подобна участ в черноморските пристанища на Византия.⁴⁸

⁴⁴ Пак там, с. 22.

⁴⁵ Очевидно през това време е започнало заселването на генуезците в близкото до Варна селище Кестрич. Срв. Ив. Сакъзов, пос. съч., с. 22.

⁴⁶ ⁴⁷ Вж. Дарствената грамота на цар Иван Александра за венецианците и Писмо на цар Иван Александър до венецианския дожд Андрея Дандоло у Ив. Дуйчев, Из старата . . . , т. II, с. 136—137 и 137—139.

⁴⁸ Тук става въпрос за сравнение на търговските връзки на Венеция и Генуа с българските черноморски пристанища, което съвсем няма за цел да отреже значителния дял в тези връзки на Генуа. За генуезки търговци в Месемврия, Анхиало, Созопол и Варна ни съобщава и дневникът на каснера на „Зеления граф“ Антон Барбери, Срв. Л. В. Горина, Города Болгарского Причерноморья в середине XIV в. по дневнику Антона Барбери, Источники и историография славянского Средневековья, М., 1967, с. 80—81.

Щещата се променили след 1366 г., когато флотата на „Зеления граф“ — Амадей Савойски, превзела Созопол, Месемврия, Ахтопол и Емона и ги предала на Византия.⁴⁹ Получавайки най-сетне търговско надмощие в черноморските градове на юг от Стара планина, генуезците направили успешен опит да заздравят позициите си и във Варна. Очевидно, имайки пред вид горчивия опит от неуспеха си през 1316 г., те се постарали да уредят търговските си отношения по дипломатически път, без да предявяват неизпълними претенции спрямо тогавашния владетел на Варна добруджанския княз Иванко.⁵⁰

В 1387 г. бил сключен договор между Иванко и генуезката община в Пера — един документ, който най-пълно осветлява българо-генуезките отношения през средновековието. Преди всичко съдържанието на (договора) недвусмислено ни (посочва) отколешното съществуване на генуезка колония във Варна, която получавала и правото да има свой консул, а общината получавала правото да притежава законно недвижими имоти в българските земи, да си построи своя църква и пр. Членовете на общината запазват правото си да се подчиняват единствено на генуезките закони. Договорът гарантирал неприкосновеността на имотите и стоките на генуезките поданици. (В договора се натъкваме на установяване на отношения, които звучат твърде съвременно: в случай на война между княжеството на Иванко и Генуа да се даде възможност на поданиците на едната или другата страна безпрепятствено да напуснат вражата им вече земя при пълната гаранция на живота и имота им.) Разрешавала се взаимната свободна търговия при строго определени вносни и износни мита, като се следи да не се нарушава закона на търговията: „Иванко ще пази и отбранява всички общо и поотделно вещи и стоки, на който и да било от гореуказаните генуезци да принадлежат, нито ще изисква или взима, или събира от казаните наши генуезци за техните вещи и стоки, които се внасят, превозват или припращат там, и то както по море, така и по суша, повече от двете на стоте, от цената и оценката на казаните вещи, сиреч едно на стоте за внос и толкова за износ.“

Напълно правилно в изследването на М. Андреев и Вл. Кутиков⁵¹ върху този договор беше обърнато внимание върху факта, че съдържанието му посочва, че феодалната класа не си е поставяла задачата за борба с османските завоеватели, а се е стремяла да подsigури материалното си благополучие. За това говорят онези параграфи от договора, в които се разрешавало на генуезците без

⁴⁹ С. Георгиев, Амадей VI Савойски — Зеленият граф и походите му срещу черноморското ни крайбрежие, БИБ, кн. 4, С., 1929, с. 72—101.

⁵⁰ В. Златарски и Г. Кацаров, Договорът на княз Иванко, син Добротичев с генуезците от 1387 г., ИИД, год. III, С., 1911, с. 20—36.

⁵¹ М. Андреев — Вл. Кутиков, Договорът на добруджанския владетел Иванко с генуезците от 1387 г., ГСУ, Юф, т. 51, С., 1960, с. 25.

мито да внасят и изнасят кораби, злато, сребро, бисери и други скъпоценности.

Венеция с право получила името си на най-голямата търговска сила през XIII—XIV в. В обсега на търговските ѝ отношения влизали и българските земи. Първите търговски контакти водят началото си от византийското робство в българските земи. В многовековния спор с Генуа за търговски приоритет Венеция винаги имала на своя страна симпатиите на българските владетели. Видяхме, че Генуа се радвала на известно надмощие в черноморската търговия само за периода от средата до края на XIII в., но тя никога не успяла да проникне в Далмация. Именно в Далмация венецианците и техните помощници дубровничаните били пълни търговски господари, получавайки твърде опрано привилегиите от владетелите на Босна и Сърбия. Осигурили мястото си в босненските и сръбските земи, още през XI и XII в. венецианските търговци през Драч, Катаро и Сплит си проправяли път и към вътрешността на полуострова, към българските земи. В тази търговия по сухо венецианците внасяли в българските земи италианска манифактура, оръжие, украшения и други стоки, а изнасяли оттам вълна, кожи, восък, сребърни и оловни руди. Все пак, докато сухопътните връзки на Венеция и Търново са по-малко изяснени, то по море чрез черноморските пристанища връзките са сравнително добре документирани.

Върхът на търговската мощ на Венеция в Понта съвпада с времето на съществуването на Латинската империя. Знаем как добре Венеция се възползвала от резултатите на четвъртия кръстоносен поход (1202—1204 г.) — успяла „да направи от кръстоносната глупост търговска операция“,⁵² като унищожила един от главните си търговски съперници Византия. Предоставяйки своята флота за прехвърлянето по море на кръстоносците, тя получила големи права в създадената от тях в 1204 г. Латинска империя. Сеньорията преди всичко запазила за себе си периметъра на понтийската търговия. Взимайки морските пътища в свои ръце и контролирайки от предходните столетия ключовите позиции в сухопътната търговия в западните части на Балканите, Венеция веднага след 1204 г. се насочила към получаването на командни позиции и в търговията в земите на възстановената преди няколко десетилетия българска държава. Но Републиката на св. Марко надценила възможностите си и подценила потенциала на младата българска държава. Несъмнено Венеция също е стояла зад отказа на латинците на няколкократните предложения на Калоян за добросъседски отношение,⁵³ което едва не струвало унищожаването след погрома на

⁵² К. Маркс, Хронологическите выписки, „Архив Маркса и Энгельса“, т. V, с. 194.

⁵³ За няколкократните опити на Калоян да установи добросъседски отношения с латинците вж. Б. Примов, Роберт дьо Клари и отношенията между България и Латинската империя, ГСУ, ИФФ, XIII, 1946/47, с. 6 и сл.

рицарските войски при Одрин през 1205 г. на новоскалъпената държава. След този урок на Калоян — отговор на надменните завоевателни претенции на латинските рицари спрямо българските земи, Венеция далновидно коригирала политиката си спрямо България — потърсила и намерила приятелството на българските владетели в качеството си на съюзница срещу вековния враг на България — Византия. В търговските си връзки по суша и море с България тя срещнала предпочитанието и улеснението на търновските царе.

Посещенията на венецианските търговци в българските земи станали особено чести през 70-те години на XIII в. Видяхме по-горе, че венецианските кораби доставяли значителна част от българското жито за нуждите на големия консумативен център Константинопол и византийските императори напразно се опитали да установят твърди цени на житото и да ограничат тази търговия. Стопанското укрепване на България при цар Тодор-Светослав, възвръщането на черноморските пристанища от татарите и византийците, импулсира през XIV в. здравите българо-венециански търговски контакти.

Но истинският размах на българо-венецианската търговия съвпада с царуването на Иван Александър. Черно море станало жизнено важен обект в левантийската търговия на Венеция, тъй като египетските и османските султани контролирали или по-право отрязали пътищата на средиземноморската търговия през Северна Африка и Мала Азия. След 1330 г. Венеция насочила вниманието си към разширяването и засилването на колонията си Тана като пръв конкурент на генуезката Кафа.

Уреждането на отношенията със Сърбия,⁵⁴ което довело до премахването на забраната за преминаване на венецианските търговци през сръбските за българските земи, разширило и сухопътните търговски връзки. Благоприятните условия за търговски обмен между България и Западна Европа при посредничеството на Венеция изисквали официалното уреждане на търговските отношения. В 1346—1347 г. цар Иван Александър издал дарствена грамота на венецианците, която давала пълни гаранции на живота и имотната им собственост.⁵⁵ „Моето царство дава тази повеля на моите приятели и братя франки венецианците и се заклева моето царство в бога Отца и в дева Мария и в светия истински кръст и света Петка Търновска и в моята душа, че всички венециански търговци могат да отиват и идват със своите кораби и стоки по цялото наше царство здрави и безпечни.“ С грамотата се разрешавала не само свободната търговия, но се гарантирала и собствеността, като се забранявало посегателството върху нея. Стоките на венецианците се охранявали дори след корабкрушение на някой ко-

⁵⁴ Ю. Трифонов, Деспот Иван Александър и положението на България след Велбъждската битка, СпБАН, т. XLIII, С., 1930, с. 61—91.

⁵⁵ Ив. Дуйчев, Из старата..., т. II, с. 136—137.

раб или пък при внезапна смърт на търговеца: „Ако умре някой венецианец, ако не е бил първом на съд, никой да не може да се разпорежда с неговите блага, освен самите венецианци.“ Някои от дадените в грамотата привилегии звучат твърде модерно и съвременно — например изключването на колективната отговорност на колонията за дългови или други obligations: „Не може да понася наказание нито синът за бащата, нито бащата за сина.“⁶⁶ От немалка важност за нас е и прякото указание, което се съдържа в грамотата, за наличието на венециански колонии в българските градове: „Също така да могат да купят и да построят църква и ложа, гдето да им се нрави из земите, без никой да им се противопоставя по тази повеля.“ (Такава привилегия би била безпредметна, ако не се касаеше за разширяването на правата на съществуващи вече колонии.

Грамотата има специални пунктове и за определянето на официалните фискални отношения: венецианците се задължавали при внос на свои стоки в българските земи „да плащат за търговия трите на стоте“ и само при условие, че стоките не се продадат, да се изнесат обратно без мито. Конкретно се определяли и берите и пристанищните такси.⁶⁶ След заплащането на митото и таксите венецианците били свободни и защитени от българските власти да търгуват, „гдето им се нрави по суша или по море“.

Тесните търговски връзки и напредъкът в дипломатическите отношения на България и Венеция се съдържат и в друг официален документ, излязъл от царската канцелария на Иван Александър — писмото му от 1352 г. до венецианския дожд Андрей Дандоло.⁶⁷ Българският цар потвърдил устно пред специалния пратеник на Сеньорията Марино Фалиеро и с подписа си в посоченото писмо пред „великолепния и могъщ приятел и прескъп брат Андрея Дандоло, дожд на Венеция, заедно с неговия благороден съвет“, че на основата на традицията „моего царство винаги се е отнасяло и се отнася с почит към вашата държава и община“ и на основата на „договорите и клетвата, която аз по-рано ви дадох“ (т. е. грамотата от 1346—1347 г.), всичките предишни привилегии на венецианците за свободна търговия в българските земи. В писмото си българският цар потвърдил още веднаж задължението си да охранява живота и сигурността на стоките на венецианците: „Ако вашите търговци биха искали да дойдат в мое царство със свои стоки. . . , ще бъдат безопасни и здрави в имота и личностите, гдето и да искат да отидат и да пребивават. . .“

Исканото от венецианците потвърждение на предишните им привилегии в търговията с българските земи е било продиктувано от политическия момент: генуезката флота в същата година разо-

⁶⁶ Пак там: „Също за тегло от сто перлери да платят 4 гроша. За . . . лоловин кантар 3 гроша. За тегло на стока на кантар 1 аспра и четвърт. За мачтово дърво на голям кораб два перлера, на малък — един перлер“.

⁶⁷ Ив. Дуйчев, Из старата. . . , т. II, с. 137—139.

рила Созопол и за Венеция е било естествено да потърси съюза на потърпевшия български цар срещу търговския си конкурент в Черно море Генуа. Писмото на Иван Александър съдържа и друга важна за нас подробност: изпълняване желанието на Венеция да има свое постоянно пратеничество в българския царски двор в Търново. „Винаги съм желал и желая да имам ваше пратеничество и го очаквам“ — пише в писмото Иван Александър. Така в апогея на търговската мощ на Венеция в Черноморието се достига и кулминацията на българо-венецианските дипломатически и търговски отношения.

Естествено е да се очаква, че предприемчивите венецианци са побързали да се възползват от възможността да имат свой официален представител в българските земи. За съжаление до нас не са достигнали никакви сведения за дейността на посланика или посланиците на Венеция в България. Венецианската колония във Варна, за чието съществуване и дейност можем само да предпологаме, придобила правота да има свой консул. Книжата на колонията, както и тези на колонии в другите черноморски градове не са се съхранили. Една аналогия със запазените книжа на някои от венецианските средиземноморски колонии ни дава правото да предпологаме, че в колонията във Варна венецианските граждани и търговци са имали свой консул, нотариус, книга за приходи и разходи и т. н.⁵⁸ Нямаме и конкретни сведения за размаха и диапозона на търговията на колонията, но очевидно е, че са били големи. Прави чест на предприемчивостта на Венеция с избора на Варна за своя база и търговски център — от Варна са водели пътища към столицата Търново и през Дръстър към Влашко, Молдова, Полша, Русия.

През 1366—1368 години българските черноморски пристанища на юг от Стара планина били овладяни от флотата на Амадей Савойски и предадени на Византийската империя. Венецианските търговци загубили привилегиите, които им дал българският цар Иван Александър. Вече с идването на османските завоеватели нишките на венецианско-българската търговия били окончателно пресечени.

През XII—XIV в. най-разнообразни — по суша и по вода, непрекъсващи и допринасящи най-много за икономическото и културно издигане на българските земи са били външно-търговските отношения на Търново с Рагуза (Дубровник). Износът на дубровнишките търговци винаги гарантирал сигурния пласмент на суровите произведения на българския селянин. Дубровник се издигнал като главен посредник в търговията благодарение на традиционната си политика да бъде в добросъседски отношения по всяко време и с всички владетели.⁵⁹

⁵⁸ Вж. Ив. Сакъзов, Стопанските връзки на . . . , с. 61—63.

⁵⁹ Малкият град-република имал безплодна околност и изгодно географско положение, което предопределило поминъка на гражданите му — търговия, и политиката на правителството му — приятелски отношения със съседите.

От кога неуморимите дубровнишки търговци са почнали да проникват в българските земи, не се знае с положителност.⁶⁰ Но първите връзки имат своята история още от времето на Първата българска държава. Благодарение на привилегиите за свободна търговия на територията на Византийската империя, която получавали от императорите, дубровнишките търговци и по време на византийското иго продължили да посещават със своите кервани българските земи. Още в 980 г. император Василий II дал хрисовул за Дубровник за свободна търговия в неговата държава. Неговите наследници през XI и XII в. потвърждавали правата на Дубровник. Свободен достъп в българските земи, според хрониката на дубровнишкия хронист Юлио Рести⁶¹, дубровничаните получили през 1000 година, когато българският цар Самуил овладял голяма част от далматинското крайбрежие и неминуемо е влязъл в контакт с дубровнишката община.

В първите десетилетия от съществуването на възстановената българска държава достъпът на дубровничаните до българските земи бил затрудняван от редица обективни пречки: неуреденото международно положение на България, постоянните войни с Византия, преминаването на кръстоносците от третия поход. По времето на Калоян България заела полагаемото ѝ се място на Балканите — търговските връзки с Дубровник се възобновили, за което не малко значение имало и обстоятелството, че при воденето на преговорите между Калоян и папа Инокентий III по сключването на унията българските и папските пратеници преминавали през Дубровник. Дубровнишкият историк Лукари⁶² пише, че в старите дубровнишки анали било споменато, че Калоян подписал официален документ, с който дарувал специални привилегии на Дубровник в търговските му връзки с българските земи.

За засилването на търговския интерес на Дубровник към българските земи изиграл своята роля и един друг фактор: от 1205 г. Дубровник попаднал под протектората на Венеция. Като имаме пред вид разрастването на влиянието на Венеция в понтийската търговия след създаването на Латинската империя, можем да предвидим и увеличаването на дела на дубровнишките търговци в нея. Венеция гарантирала сигурност в търговските връзки на Дубровник с Балканите. Двата търговски града разделили функциите си: Венеция станала посредник по търговските пътища от Италия към Балканите предимно по море, а Дубровник — по суша. С присъщия си дипломатически такт дубровнишката община получила в началото на XIII в. потвърждение на старите си привилегии в босненските и сръбските земи; да получи такива ѝ предстояло и от

⁶⁰ Библиографски бележки за отношенията на Дубровник с нашите земи вж. у Iv. Dujcev, *Avvisi di Ragusa*, Roma, 1935, p. IX sqq. Срв. Диниѝ, Дубровачка средновековна керванска трговина, ИИЧ, 3, 1937, с. 119—146.

⁶¹ *Cronica Ragusina Junii Resti ab origine urbis usque ad annum 1451*, Monumenta spectantia slavorum meridionalium, vol. 25, Zagabria, 1893, p. 38.

⁶² Срв. Ив. Сакъзов, Дубровник и България. . . , с. 90.

новата българска държава.)

И те не закъснели да дойдат. Следейки внимателно политическите сътресения на Балакнския полуостров, Дубровник правилно оценил издигането на България като първи фактор на Балканите след знаменитата победа на цар Иван Асен II над епирския деспот Тодор Комнин в битката при Клокотница през 1230 г. Триумфът на българското средновековно оръжие в 1230 г. извел България на три морета, което я направило притежателка на ключа на всички търговски пътища на Балканите. В такъв случай обяснимо е старанието на дубровничаните, които само месец след битката при Клокотница получили известната дарствена грамота (оризмо) на Иван Асен II — един от малкото достигнали до нас извънредно ценни паметници за външно-търговските отношения на България през XIII век.

Грамотата на Иван Асен II е едностранен държавноправен акт, който гарантирал на поданиците на Дубровник, идващи в българските земи по търговските си дела, и имотна сигурност. Цар Иван Асен II давал своята дума на владетел, че „който пък им напакости в каквото и да било на клисурите, на тържищата или гдето да бъде, против закона на търговията, то да се знае, че той е противник на царството ми и милост не ще има, но голям гняв ще изтърпи от царството ми.“

Привилегията на дубровничаните, която се съдържа в грамотата: „навсякъде да си купуват и продават свободно без всякаква щета, да нямат запрещение по всички области на царството ми и в градовете и клисурите, но да ходят и купуват и продават без грижа, като всеверни и обични гости на царството ми“, не бива да се тълкува като указание за безмитна търговия. България не е някаква малка държавица, която, за да предразположи чужденците и да поощри търговския си обмен, да си позволява даването на безмитна търговия и следователно да губи едно значително перо в приходите на държавната хазна. България е извоювала правото си на претенции, а Иван Асен II на самочувствие, че той именно е благодетеля, което и личи от съдържанието на грамотата. Горепосоченият израз в грамотата се отнася до задължението на дубровничаните да се съобразяват с установените в българските земи мита „по закона на търговията“ и подчертава правото им да разполага със защитата на властта от налагането им на произволни мита вътре в страната.⁶³

Грамотата е израз на държавническата мъдрост и такт на българския владетел — правилно оценявайки ролята на Дубровник във външната търговия на България, той отдава полагаемата се благодарност на града и съответно наградата в особено предпочитание към неговите поданици: „Моето царство дава тази по-

⁶³ Вж. Дубровнишката грамота на цар Иван Асен II, Ив. Дуйчев, Из старата българска..., т. II, с. 42—43 и 326—330. Стр. Лишев тълкува израза като „закон на митото“. Стр. Лишев, пос. съч., с. 120—122.

веля на дубровнишката страна, на обичните и всеверни гости на царството ми да ходят по цялата страна на царството ми с каквато и да било стока. . .“

Първият град, указан в грамотата, достъпен за свободната търговия на дубровничаните в българските земи, е Бдин (Видин). Това не е случайно: през Видин е минавал най-късият път през Балканите към Влашко. От следващите указани в грамотата градове и области можем да добием представа не само за последвалото след битката при Клокотница най-голямо териториално разширение на България във вековете, но и за търговските райони и пътища, които тепърва ще бъдат кръстосвани от дубровничаните: „до Бдин ли, или до Браничево и Белград дойдат, или ходят до Търново и цялото Загорие или достигнат до Преслав и Карвунската област, или до Крънската област, или Боруйската, или в Одрин и Димотика, или в Скопската област, или Приленската, или в Деволската област, или в Арбанаската земя. . .“

При наследниците на Иван Асен II България загубила една част от земите си в Македония, което ги изключило от търговските отношения с Дубровник. Положението на Дубровник в средата на XIII в. се усложнило и от политиката на Сърбия: Неманичите завладели голяма част от владенията на републиката, а засегнали и монополните ѝ права в търговията със сол, която носела най-големи и сигурни доходи на дубровничаните. Естествено било да се очаква Търново и Дубровник да станат съюзинци срещу засягащата търговските и политическите им интереси издигаща се Сръбска държава. По инициативата на Дубровник на 15 юни 1253 г. бил сключен политически договор между Дубровник и България — първият и единствен запазен договор на България през Средните векове.⁶⁴ Договорът съдържа много взаимни задължения: врагът или приятелят на Дубровник да бъде такъв и за България; при започване на война съвместна мобилизация и съгласувани военни действия; да не се сключва сепаративен мир; да се дели плячката наполовина и пр. За нас много по-интересни са търговските клаузи и преди всичко условията за свободна търговия, която за разлика от оризмото на Иван Асен II е валидна еднакво за дубровнишките търговци в българските земи и за българските търговци в Дубровнишките владения. В договора на Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г. се намират единствените запазени сведения за правата на българските търговци във външно-търговския им обмен със съседна страна: „Людете и търговците от светото ти царство и от севастократора, зетя на светото ти царство,⁶⁵ и имуществата им, ако дойдат в нашия град Дубровник, да бъдат пазени и закрияни в Дубровник и в неговите предели подобно на самите

⁶⁴ Вж. Договор на цар Михаил Асен с дубровничаните от юни 1253 г., Ив. Дуйчев, Из старата българска. . . , т. II, с. 46—54 и 333—336.

⁶⁵ Подробности за личността и дейността на севастократор Петър вж. у В. Златарски, История. . . , т. III, с. 438 и сл.

дубровничани и да стоят в Дубровник по своя воля и да направят свое тържище, като продават и купуват без всякаква дан и без всякаква щета и да не им се взима никаква дан нито на врати, нито на мост, нито на път, а да си купуват всякаква стока, каквато им е необходима: злато, сребро, одежди и златни тъкани или що друго им трябва освен пшеница,⁶⁶ която не бива да се изнася из града Дубровник без повеля на княза, който по това време бил в дубровнишкото княжество. . .“

Тази част от договора е най-категоричното доказателство за дейността на българските търговци, за това, че те са били със своя дял и принос в стопанския живот на българските земи, за да им се гарантират правата от държавната власт в един официален документ, който уреждал политико-търговските отношения на две страни. (На българските търговци им се разрешавало дори „да направят свое тържище“ в Дубровник.) За съжаление ние не разполагаме с други указания за съществуването и функционирането на българската колония в Дубровник, но не бива и скептично да се смята, че посочените по-горе пунктове от договора са само формални и засягат повече гаранцията на дубровнишките търговци в България, както и това, че дубровнишкият княз Марсилий Георги и многобройните знатни лица — дубровничани, които са подписали договора, са се ръководели в даването на привилегии на българската търговска страна само от съображения да спечелят България за политическите си цели срещу Сърбия.⁶⁷

Да насочим вниманието си и към онези места в грамотата, които се отнасят до запазването на имуществото на българските граждани и търговци в земите на Дубровник: „Ако пък се случи смърт на някой човек или търговец от твоето свето царство, или човек или търговец на високия севастократор Петра в дубровнишкото княжество, или със завещание или без завещание, и да бъде без дружина, разпореждаме да бъде описано цялото имущество на този покойник и когато твоето царство изпрати писмо за него, да го дадем, и от имуществото на този покойник да не се изгуби нищо от нас. . .“ Освен че този пасаж от грамотата потвърждава още веднаж равнозначното участие на българските търговци с това на дубровнишките в търговските връзки на България с Дубровник, той ни дава правото да твърдим, че колониите на дубровничани и българи в двете страни не са достигнали пълния размах на своята дейност — търговията е била подвижна чрез изпращането на кервани от стоки.⁶⁸

При и след Константин Тих поради размириците в България

⁶⁶ Тази условност за забрана на износ на пшеница е продиктувана от това че тя не е произвеждана, а внасяна в Дубровник и е необходима за изхранването на населението му.

⁶⁷ За Дубровник този договор е бил от по-голяма изгода, защото малкият град-република е могъл да разчита на много по-голямата, в сравнение с тази, която е могъл да въоръжи в своите земи, българска войска.

⁶⁸ И в. С. а къ з о в, Дубровник и България. . . , с. 97.

татарската опасност и неуредиците българо-дубровнишката търговия значително намаляла. Сведения за търговия на сухо не са запазени. За сметка на това разполагаме с откъслечни сведения за разширяване на търговските връзки по море. Дубровнишките моряци се ползували със славата на добри мореплаватели и венецианците често се възползвали от техните услуги. Във венецианските анали срещаме податки, че за времето от 1278 до 1280 г. на три пъти дубровничани пренесли на свои кораби венециански платове в Месемврия.⁶⁹

Политическото и стопанското положение на България при царуването на Тодор Светослав се стабилизирало. След конфликта с Генуа делът на Венеция и Дубровник в черноморската търговия значително нараснал. Често обаче наред с ограбванията на генуезките търговци от българите и дубровнишките не били застраховани от такива действия. В дубровнишкия архив е съхранен нотариален акт, съдържащ оплакването пред общината на един дубровнишки търговец: когато пренасял с лодка стоката си, бил нападен и ограбен от някой си българин на име Кран. Това станало през месец юли на размирната за търговските отношения 1315 г.⁷⁰ Кран се сдобил с богатата плячка: много платове, коприна и др. фини стоки, които търговецът определя, че му костват 264 хиперпери. Интересно е да се отбележи, че документът посочва, че грабителят „Кран Булгарос“ е брат на „Марин Булгарос“. Марин също е влязъл в дубровнишките анали, и то по същия повод с една само разлика във времето — неговият грабеж над дубровнишки търговец е извършен преди около две десетилетия — през 1294 г. Специалният дубровнишки посланик заедно с венецианския консул в Пула предали на неаполитанския крал Шарл II оплакване срещу „Марин Българина“, който със своя пиратски кораб нападнал една дубровнишка галера и ограбил намиращите се на нея стоки на двама дубровнишки търговци. Стоките коприна, оръжие и платове на стойност 777 дуката били превозвани от „Романия“⁷¹ за Адриатика. Марин върнал на търговците част от стоките (на стойност 40 дуката), а останалите задържал.

След Светослав отново се губят дирите на българо-дубровнишката търговия. Затова попречила най-вече сръбско-българската война. Около 1330 г. достъпът на дубровничаните до България през сръбските земи бил запретен. С възцаряването на Иван Александър в България и на Стефан Душан в Сърбия настъпило истинско размразяване на обтегнатите българо-сръбски отношения. Тази про-

⁶⁹ Ив. Сакъзов, Стопански връзки. . . , с. 17.

⁷⁰ В. Крекис, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen âge, Paris, 1961, N 109, p. 183.

⁷¹ За търговията на Дубровник с „Романия“ през първите десетилетия на XIV в. вж. у В. Крекис пос. съч., с. 182—186, № 101, 105, 106, 120, 127; Сведението за „Марин Булгарос“ вж. у Т. Smičiklas, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae, Zadar, 1903—1934, volumen VII, p. 144 et 175. Изчерпателни сведения и за други пиратства на българи вж. у Стр. Лишев, пос. съч., с. 142.

мяна била благоприятна и за търговските интереси на Дубровник. Тъй като Големият съвет на Дубровник дал приют на изгонения български цар Иван Стефан и майка му Ана Неда⁷² и за да не бъде сметнат този акт като незначително на новия български цар Иван Александър, съветът побързал да покаже доброжелателството си спрямо настъпилите династични промени в България. На 22 юни 1332 г. били изпратени посланици с голяма свита и дарове в българския царски двор в Търново, които се върнали в Дубровник чак на 7 август.⁷³ Те изпълнили мисията си: търговският път през сръбските земи за Търново бил отново трасиран за дубровнишките кервани. В 1349 г. дубровничаните получили ново потвърждение на правото си за преминаване и търговия в сръбските земи от Стефан Душан.⁷⁴ Грамотата на сръбския крал предвиждала само едно ограничение, за което причините са понятни, за да се нуждаят от коментар: забрана на дубровничаните да внасят оръжие в българските земи.

До завладяването на България от турците нямало никакви спънки от обективни и субективно естество за търговския обмен на Дубровник с България. Особено предпочитание имали дубровнишките търговци да търгуват със западните български земи, които от 60-те години на XIV в. влизали в пределите на Видинското царство.⁷⁵ Видин се превърнал през този период в търговски пункт на Дубровник, откъдето се установявала и връзката с Влашко. В града дубровничаните основали своя колония. И двата пъти, в 1365 и 1396 г., когато унгарските войски превземали Видин, те зачели правата и собствеността на дубровнишката колония.⁷⁶

В столицата Търново дубровничаните също се радвали на радушен прием, отказван им от последните български царе. В града дубровнишките кервани окончателно се разтоварвали или престоявали по няколко дни. Запазен е интересен документ, който посочва здравите връзки на Дубровник с Търново. Касае се до завещанието на дубровничанина Марое де Сиса от 1363 г., в което ясно проличава благосклонността и чувството за задължение, което този богат дубровнишки търговец е питал спрямо Търново.⁷⁷ Марое завещал крупни суми на лица, които да измолят опрощение на греховете му в църквите на няколко града. Между градовете е указано и Търново: „Да се изпрати един човек в Рим, друг в Аси-

⁷² Подробности вж. у Ал. Бурмов, История на България през времето на Шишмановци (1323—1396), свезка II, ГСУ, ИФФ, т. XLIII, С., 1947, с. 15—20.

⁷³ Ив. Сакъзов, Дубровник и България. . . , с. 98 и сл.

⁷⁴ Пак там.

⁷⁵ В последно време П. Петров в едно свое изследване, привеждайки нови документи от Дубровнишкия архив, подробно се спира на търговията на Дубровник с Видинското царство през втората половина на XIV в. Вж. П. Петров, Търговските връзки между България и Дубровник през XIV в., ИБИД, кн. XXV, С., 1967, с. 93 и сл.

⁷⁶ Пак там, с. 99 и 106—107.

⁷⁷ К. Jiresek — Cvielkovic, Važnost Dubrovnika u trgovackoj povjest Sredjega vijeka, Dubrovnik, 1915, p. 96.

зи, трети в църквата св. Яков от Галиция. Също така други за Божи гроб, както и за света Петка в Търново, които да се молят за прощение на моите грехове.“ Явно е, че църквата, носеща името на закрилницата на Търново, е била на особена почит и е посещавана от често пребиваващите в Търново дубровнишки търговци.

При турското завладяване на Балканите дубровничани трябвало да се лишат от всичките си привилегии в търговията, с които били дарувани през XIII—XIV в. от балканските владетели. Но търговията за малкия град-република, разполагащ с неплодна околност, е била единственият път за съществуване на неговите граждани. Дубровничаните са първите, които започнали да търсят турските власти за установяване на контакти, подписване на договори и получаване на привилегии. В началото турците се държали резервирано заради специфичната си ориенталска подозрителност към действията на християнските народи. Но накрая настоятелните опити на предприемчивите дубровничани дали своите плодове: в 1442 г. те получили първата си привилегия за свободна търговия, и то не само в балканските провинции на Османската империя, но и в Анадола.⁷⁸

Създаването на огромната Османска империя сложило край на Девантийската търговия на италианските градове-републики. Европа трябвало да потърси други пътища за свързване с далечните източни страни — това било една от съществените причини да се извършат и великите географски открития. Единствени дубровничаните запазили предишното си положение в търговския обем на Балканския полуостров.

В заключение можем да твърдим смело въпреки оскъдните документи, с които разполагаме, че търговските връзки и отношения на България със съседните страни в периода на разцвета на българския феодализъм са били значителни и многостранни.⁷⁹ България е била не само политически и културен, но и икономически фактор в историята на Балканите и Европа. От пълното разкриване на външно-търговските ѝ отношения зависят отговорите на много въпроси, свързани с мястото на България в политическата карта на средновековна Европа. Външно-търговските отношения на България със съседните страни през XII—XIV в. е една благородна тема за историческото дирене, поставена с цялата си актуална важност пред българската медиевистика.

⁷⁸ Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, edidit Fr. Miklosich, Viennae, 1858, N 339, p. 409—411.

⁷⁹ Срв. за това Стр. Лишев, пос. съч., с. 91—128, където той се спира и на въпроса за пътищата и ролята на търговските курнери и посредници.

К ВОПРОСУ О ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЯХ БОЛГАРИИ В XII—XIV ВВ

(На основании письменных источников)

Христо Коларов

Резюме

Автор рассматривает интересную и все еще мало исследованную проблему из истории средневековой Болгарии.

В вводной части рассматриваются вопросы хозяйственной характеристики болгарских земель и использования денег в болгарском хозяйстве в качестве эквивалента товарообмена. Используются сведения ряда письменных источников, которыми располагает пока болгарская историческая наука и благодаря которым возможно в общих чертах восстановить картину торговых связей болгарского государства в XII—XIV вв. Материал источников позволяет проследить прежде всего торговые связи Болгарии с итальянскими городами-республиками Венецией и Генуей и славянским торговым городом Дубровником. На основании данных источников и рассуждений автор доказывает, что Болгария была равноценным партнером торговым городам Италии. Автор делает вывод: торговый обмен во многих отношениях зависел от внешнеполитического положения средневекового болгарского государства.

В работе высказываются некоторые соображения относительно некоторых клаузул торговых грамот и договоров, которые показывают, что Болгария в XIII и XIV вв. имела с соседними странами и народами торгово-политические отношения, которые звучат весьма современно.

Богатый материал источников позволяет высказать мысль, что в XII—XIV вв. Болгария была не только политическим и культурным, но и хозяйственным фактором на Балканах и в Европе.

CONTRIBUTION A LA QUESTION DES RELATIONS COMMERCIALES DE LA BULGARIE AUX XII—XIV SIECLES

(d'après des sources écrites)

Christo Kolarov

(Résumé)

L'auteur traite un problème intéressant et peu étudié jusqu'à présent de l'histoire de la Bulgarie du Moyen âge.

Dans la préface de l'article il examine brièvement les questions ayant un rapport avec l'éclaircissement de l'aspect économique des terres bulgares et l'établissement de la monnaie en qualité d'équivalent d'échange.

L'auteur étoffe son exposé par des citations de différentes sources écrites dont dispose pour le moment la science historique bulgare et grâce auxquelles on peut restituer le tableau des relations commerciales de l'Etat bulgare aux XII—XIV ss. Ces sources permettent de suivre le développement des relations commerciales de la Bulgarie avec les villes italiennes Venise et Gênes qui étaient des républiques indépendantes et avec la ville commerciale slave Doubrovnik. L'auteur prouve, en se basant sur des sources écrites et sur la logique de ses déductions, que la Bulgarie a été à la hauteur de ses partenaires, les villes italiennes. L'auteur va même plus loin: il réussit à prouver que l'échange commercial avait été dirigé dans la plupart des cas par l'Etat bulgare et qu'il ne dépendait que trop de sa situation politique.

Les interprétations de l'auteur de quelques clauses des contrats et des chartes qui démontrent que la Bulgarie du XIII et du XIV ss. avait des relations commerciales et politiques avec les pays voisins sont très intéressantes. Grâce à la richesse des sources l'auteur a pu prouver que du XII au XIV ss. la Bulgarie a joué non seulement un rôle politique et culturel important mais aussi un rôle économique aux Balkans et en Europe.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2 Исторически факултет 1970/1971
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 2 Faculte d'histoire 1970/1971

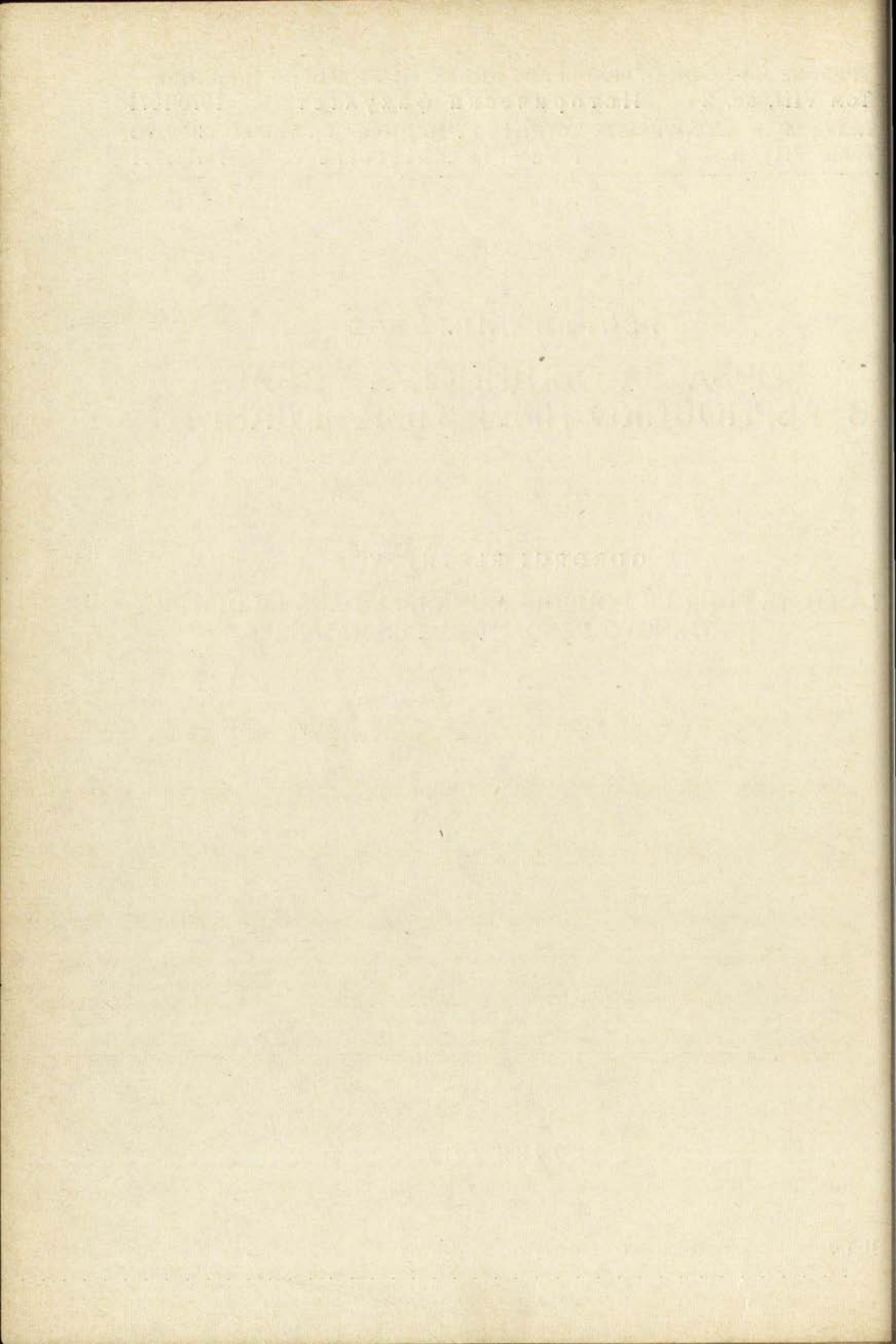
ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ

БОРБА ЗА ОБЩИНСКАТА ВЛАСТ
В ТЪРНОВСКО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

GUEORGI PLETNIOV

LA LUTTE POUR LE POUVOIR MUNICIPAL DANS LE DISTRICT
DE TIRNOVO PENDANT LA RENAISSANCE

СОФИЯ 1973

Проблемът за самоуправлението на българите през епохата на Възраждането, за ролята на общините в периода на националното самоосъзнаване и формиране на българската буржоазна нация, за класовите борби в общините е все още слабо проучен от нашата историческа наука. Разглеждането му налага изясняване на ролята и функциите на българските чорбаджии като представители на зараждащата се буржоазия в общественно-икономическия живот на нашите земи през XIX в. В направените досега изследвания е обърнато внимание предимно на правната страна на този въпрос.¹ Необходимо е да се направят нови изследвания на многостранната дейност на българските общини и най-вече на проблема за провеждането на изборите, предизборните борби и класовите противоречия в общините. Избягването на този въпрос от историците е ставало съзнателно поради класовите позиции, на които те стояли, или поради липсата на достатъчно изворов материал. Оскъдността на документи е и основната причина настоящата статия да обхване разглеждането на тези въпроси в един ограничен район — Търновско.

С падането на България под османско робство била унищожена българската феодална държава, което от само себе си означавало унищожаването на нейния държавен апарат и заменянето му с нов, присъщ на турския правов ред. Обаче турският завоевател позволил на поробените народи да изградят свое местно самоуправление, което да разрешава въпроси от локален характер. По точно българските общини били запазени и продължили да изпълняват своите функции. Това явление можем да изясним, както Търди и Маркс, с неохотното желание на източния деспотизъм да се занимава с тези дребни проблеми, от стремеж да се освободят централните административни и фискални органи от грижите за местното управление.²

Очевидно е, че още от първите години на своето съществуване българската община е трябвало да разрешава редица въпроси от

¹ С. С. Бобчев, Сборник на българските юридически обичаи, С., 1901, ч. I; Д. Маринов, Жива старина, Русе, 1894, кн. IV; С. С. Бобчев, Българско обичайно съдебно право, Сб НУНК, кн. XXXIII, С., 1917; В. Паскалева, За самоуправлението на българите през Възраждането, ИИИ, т. XIV—XV, С., 1964; М. Андреев, Към въпроса за обичайното право на българите, ГСУ, ЮФ, Т. 47, ч. I, 1955, и др. Посочените изследвания страдат от липсата на достатъчно изворов материал, засягат предимно правната страна от общинското самоуправление, без да засегнат редица други многобройни въпроси, свързани с проблемите на историята и ролята на българската община през Възраждането.

² Маркс — Енгелс, Съчинения, т. X, М., 1933, с. 722.

местно значение. За този начален период поради липса на документи можем само да предполагаме, че общината е прилагала българското обичайно право и е осъществявала фискалната политика на турската власт.

С разложението на османския феодализъм и проникването на стоково-паричните отношения през XVIII в. българските общини придобивали все по-решаващо значение в живота на българския народ. Те се явили организатори на новото българско училище, те дали съществен принос за разгарянето на църковната борба по места. Общините изиграли важна роля в процеса на консолидация на българите и формирането на буржоазната нация. Те в повечето случаи обединявали усилията на българския народ за отбиване на асимилаторската и денационализаторската политика на завоевателите и гръцкото духовенство.

С развитието на стоково-паричните отношения в нашите земи, с оживените търговски връзки с чуждите страни и оформянето на националния пазар се оформяла и българската буржоазия, която заела решаващо място в икономиката. „Много от чорбаджиите заможатели и излезли зад пределите на своята административна дейност.“³ Българската буржоазия счела, че в резултат на това нейно господство е необходимо тя да заеме и съответното господстващо положение в общественно-политическия живот. От тези позиции е напълно оправдан нейният стремеж през XIX в. да поеме ръководството на общините. Нейното господство в общините при решаването на въпроси от компетенцията на общината би я облагодетелствувало сред турските власти и осигурило условия за натрупването на нови богатства. Тези контакти с турската власт биха и осигурили нови привилегии в стопанската ѝ дейност. Ето защо от втората половина на XVIII в. в българските селища започнала упоритата борба за овладяване на общинското самоуправление. Много чести са били случаите, когато населението се надигало на борба срещу своите избраници, а най-корумпираните били убивани. Проф. Бобчев съобщава, че в резултат на такъв стихийен протест в Елена били убити х. Стоян през 1780 г., Бакал Михо през 1782 г., х. Михо през 1788 г. и х. Панайота през 1803 г.⁴ Този начин на съпротива против чорбаджийските золуми бил резултат на липсата на достатъчно сили и възможности, които по законен път да свалят омразните ръководители на общината. От следващите десетилетия са запазени многобройни архивни материали, които осветляват изборите за общинско самоуправление и борбите вътре в самата община.

Настоящата статия си поставя за цел да разгледа изборите за общините и класовата борба в тях. Тя би помогнала да се изясни и един друг въпрос. — Мястото и ролята на така наречените чорбаджии в общините и тяхното отношение към отделните форми на националноосвободителното движение.

³ Хр. Христов, Идеиние течения и программы болгарского национально-освободительного движения, *Etudes historiques*, т. IV, 1968, с. 14.

⁴ С. С. Бобчев, Един еленски летопис за размирното турско време, взден от поп Марко, Българска сбирка, кн. 13—14, С., 1899, с. 804.

Със завладяването на българската държава от османските турци българското население било поставено под непосилен гнет. От него му били всички права и свободи. Единствената привилегия, която притежавало, е било правото да си избират представители в общината. Българската община получила възможност да прилага запазеното от турците българско обичайно право и да се яви изпълнител на заповедите на висшестоящите турски административни органи. За тази предоставена възможност пише и Фридрих Енгелс: „В по-голямата част от Турция славяните се намират под непосредственото владичество на турците, макар че сами избират местни власти.“⁵ Със запазването на общинското самоуправление турските власти виждали разрешението на един важен за тях проблем. С възлагането на редица стопански функции на общината те се освобождавали от грижата да се занимават с разрешаването на въпроси от местен характер. Същевременно общината винаги би била един отдушник на недоволството на населението от новия ред, установен от завоевателите. През целия период на своето господство турците и тяхната администрация се отнасяли благосклонно към българските общини и им оказвали подкрепа в осъществяване на тяхната политика. Така още в първите дни на турското господство българските първенци и кметове получили поземлени владения. В „Описание на феодалното устройство на османската държава през средата на XVIII в. Али чауш от София“ четем: „Друг вид [поземлени владения] е това, което се състои от посежни земи, дадени по граничните зони на някои собственици, князе и примикюри (селски първенци и кметове), които по време на завладяването [на страната им] са приели държавни служби в своите места (вилаети). . . Същите подпомагат и услужват при събирането на държавните приходи и при снабдяването с някои припаси (необходими) за приходите. Те оповестяват и разпространяват всред населението отнасящите се до него фермани и правителствени распоредания.“⁶ Дадената земя е била гаранция за тяхната вярна служба.

Вероятно през следващите десетилетия турците са въвели изборността на това самоуправление, но как са се провеждали тогава изборите не ни е известно поради липсата на изворен материал. Първите известия за провеждането на избори са от XVIII в. За тях ни говори френският пътешественик и учен Оливие: „Селският кехая се избирал от народа, той се занимава с вземане-даване и пр. Тази служба се изпълнява даром обикновено от най-богатия или от най-образования човек на селото.“⁷ Също от Оливие научаваме, че „християните образували помежду си сдружения (corporations), които се стараят да спрат притесненията на пашите, да издействуват уволнението или наказанието им.“⁸ Очевидно е, че от този пе-

⁵ Маркс—Енгелс, Съчинения, т. 9, С., 1961, с. 11.

⁶ Турски извори за историята на правото в българските земи, т. I, съставил Г. Гълъбов, С., 1961, с. 220.

⁷ Н. И. Милев, Известия за състоянието на Турция в края на XVIII в., Сп. на БАН, кн. 6, С., 1913, с. 40.

⁸ Пак там, с. 33.

риод българските общини са започнали да се противопоставят на злоупотребите на турските управители и са искали намесата на централните власти.

Освен описанието на чуждия пътешественик от XVIII в. е и първият домашен извор, говорещ за изборността на българските чорбаджии. В своето изследване за историята на гр. Котел, Михаил Арнаудов публикува един документ от архива на котленския чорбаджия Божил: „Понежи установихме, че Вие сте главен кмет на бедното население в Котел и че то Ви е избрало като негов универсален помощник, издава Ви се от страна на шериятския съд настоящото удостоверение с право да се грижите и уреждате делата на Котленското население.“⁹ Сведението, че Божил чорбаджи е бил избран от бедното население и че той се явява най-богатия човек на Котел, показва, че в общината са влизали предимно богати българи. По-друг е въпросът за възможността на бедните и тяхното право да избират. Богатството е бил цензът и авторитетът на тези българи. В края на XVIII в. и началото на XIX в. чорбаджиите се налагали не само с имотното си състояние, но и със своята религиозност, начетеност и не на последно място с близките си връзки с турските управители. „Така и в нашето отчество — пише д-р Ив. Селимински — сега един се избира от народа за обществена служба, безупречено най-способния. Този постепенно захваща да действа върху духовете на своите съграждани така, щото с време своята служба я прави като наследствена за своето семейство.“¹⁰

Слабата политическа активност на широките слоеве от населението до епохата на Танзимата и отчасти зависимостта им от богатите не давали възможност да се включат в изборите за общинско самоуправление. Ето защо в този период изборът е бил формален и се е провеждал предимно от богатите в дадено село или град. Това положение е създавало условия за оформянето на чорбаджийски родове. От тях в продължение на десетилетия били излъчвани ръководители на общината. В повечето случаи чорбаджиите, веднъж избрани, оставали начело на общината дотогава, докато органите на турската власт не ги сменят в резултат на оплакванията на населението.¹¹

При тези случаи мандатът на даден чорбаджия се определял от справедливостта на неговите действия, от спазването на законността и грижите му за общите заведения — църква и училище. Прогонването на чорбаджии от общината е било рядко явление. Много често чорбаджилъкът се е предавал от баща на син. Жеравненският чорбаджия Тодор бил син на х. Вълко Пенев, който починал през 1783 г. За тях Хр. Гандев пише: „Както бащата, тъй и синът били справедливи селски управници, чорбаджии, съдници,

⁹ М. Арнаудов, Из миналото на Котел, ГСУ, ИФФ, кн. 37, ч. I, С., 1931, стр. 73.

¹⁰ Библиотека „Д-р Ив. Селимински“, кн. 6, МНП, С., 1907, с. 9.

¹¹ Д. Маринов, пос. съч. с. 9.

благодетели и строители.¹² Подобен е и случаят в Габрово, където в края на XVIII в. чорбаджия бил Драган — заможен селянин. Издигащият се габровски търговец Христо Рачков се оженил за дъщерята на чорбаджи Драган и след смъртта му станал селски чорбаджия.¹³

Положението, че в повечето случаи синовете онаследяват функциите на своя баща като чорбаджия или че той се избира само от богатите, е достатъчно красноречиво доказателство, че за населението е оставало само да се съгласи с направения избор. Съвсем естествено е, че за да бъде одобрен даден избранник, той е трябвало да бъде познат и близък на турците. „Няма съмнение — пише М. Андреев, — че този начин на „избиране“ органите на общинското самоуправление е осигурявал възможността да бъдат избирани само угодни на турската власт хора.“¹⁴ Тази система на избор е създавала условия за укрепване, по скоро за създаване на здрави и трайни връзки между българските чорбаджии и турската феодална администрация. По този начин още в този период били положени основите на туркофилството на чорбаджиите. Турската власт намерила в тяхно лице един добър съюзник в ограбването на българското население. Тук се крие и причината за недостатъчната заинтересованост на турските власти спрямо методите и средствата на управлението на чорбаджиите.

До издаването на Хатишерифа обикновено в селата се избирали по един, а в по-големите селища по двама чорбаджии. Изборите ставали обикновено през месец март, когато е приключвала старата финансова година и е започвала новата. „Днес българският народ, хотя и подпаднал под турско иго, обаче свободно и безпрепятствено си избира в всяко село и кажды година по одного старейшина (коджа-башия, кое значи буквално исто. старейшина) и по одного Бирника (капза-мал — бирник)). Едного избират, за да управлява селския обществено и правителствену отношения работи, а второго, за да събира от народа царския бир даждие. Тий старейшина и бирник немаат по малкия села никаква заплата, но слугуват рядом общества, ради на години.“¹⁵

При провеждането на изборите се излъчвала комисия, която правела ревизия на общинските книги и сметки и давала отчет за дейността на бившите чорбаджии.

Активността на градските и селските маси в изборите за органите на общинското самоуправление се засилила след издаването на Гюлханския Хатишериф през 1839 г. След този акт те започнали да казват своята решителна дума. Те настоявали в общината да се избират такива чорбаджии, които да защищават интересите

¹² Хр. Гандев, За стопанската роля на българското чорбаджийство, Професионална мисъл, г. 1, кн. 4, с. 24.

¹³ Хр. и П. Гъбенски, Историята на град Габрово и Габровските въстания, Г., 1903, с. 5.

¹⁴ М. Андреев, пос. съч., с. 76.

¹⁵ Г. С. Раковски, Горски пътник, С., 1943, с. 158.

на населението, да полагат грижи за укрепването на училищата и църквата. Въз основа на издадените реформени актове турските управители се видели принудени да се съобразяват с исканията на населението. С тях е трябвало да се съобразява и казавекилинът в Търново Георги п. Симеонов, който имал между другото и задължението да представя новоизбраните чорбаджии на търновския управител. В запазения му архив намираме многобройни искания от подобен характер. Селяните от село Кованлък искали за свой чорбаджия Дончо и молят каза-векилина да узакони пред властите неговия избор.¹⁶ Чести са случайте, когато селяните избират даден човек за чорбаджия въпреки неговото нежелание. Така постъпили селяните от Яларе. Те избрали чорбаджи Димо въпреки нежеланието му. Молбата за неговото утвърждаване те подкрепили с многобройни подписи.¹⁷

Необходимостта от утвърждаване на новоизбраните чорбаджии от всяко село е карала да се изработва протокол, който заедно с препоръчителното писмо се изпращал до каза-векилина. С такава писмо габровските първенци известяват Г. п. Симеонов и Янко Евстатиев — градоначалници (каза-векили в Търново — б. м. Г. П.), за станалите на 29 юли 1846 г. избори в селото. „Събрахме се общо синца, намерихме монасип (одобрение — б. м. Г. П.) ветия капзамалин Цоня да стане чорбаджия, а за капзамалин намерихме монасип Иванча Димчова и за тях молим те, провождаме да ги изведеш пред паша ефендимис и да сториш Маслахат (известие — б. м. Г. П.)“¹⁸ Новите чорбаджии започнали да изпълняват задълженията си едва след като получат потвърждение от Търново.

Както споменахме, по установени традиции изборите се провеждали през м. март. Понякога обстоятелствата налагали изборите да стават по-рано или по-късно. В едно писмо от месец февруари 1856 г. бебровските първенци уведомили Г. п. Симеонов, че техният чорбаджия х. Стефан бил болен и не може да изпълнява своите функции. До изтичането на мандата му те молят да се издайствува разрешение да се избере нов чорбаджия или да се натовари мюдюра да събира данъците.¹⁹

Задължително условие за освобождаването на бившия чорбаджия е било „хесапите“ му да бъдат в ред. Местните първенци извършвали щателна проверка на общинските тевтери и едва след като се докажело, че няма злоупотреби с общинските средства, те се освобождавали. Ако бивали начетени, се задължавали да възстановят необходимите суми. При по-големи злоупотреби бил извикан от центъра на казата финансов чиновник, който извършвал ревизията. В разхищенията на общинските средства особено се отличили тревненските чорбаджии. Много често в селото бил извикван ре-

¹⁶ НБКМ, БИА, II, А 4417.

¹⁷ НБКМ, БИА, II, А 4429.

¹⁸ НБКМ, БИА, II, Д 517.

¹⁹ НБКМ, БИА, II, Д 341.

визор от Търново поради невъзможността сами да се справят със злоупотребите на чорбаджиите.²⁰

При извършването на неправилен избор след направеното оплакване от населението каза-векилинът или изпратен турски чиновник е трябвало да провери достоверността на това оплакване. В повечето случаи те са поисквали писмени обяснения от първенците. В този смисъл през 1855 г. еленските първенци е трябвало да доказват, че направеният избор е законен. Според тяхното писмо от 14 март 1855 г. те били запитали старите чорбаджии Никола Жеков и Петър х. Петков дали ще продължат да изпълняват заеманата от тях служба. Те заявили, че се отказват. След отказа избрали Михалаки и Йорданчо.²¹ Когато новоизбраният чорбаджия х. Михал се завърнал от Търново, където ходил за утвърждаване, донесъл в Елена писмо от каза-векилина, от което се разбрало, че по станалия избор е имало оплаквания. По този повод еленските чорбаджии побързали да отговорят с ново писмо от 21 март 1855 г. От него разбираме, че оплакванията са дело на четирима души, които са си дали съгласието по избора на новите чорбаджии, а после се отказали. Изборът е станал напълно правилно и нормално.²² Очевидно е, че зад това оплакване се крие борбата между отделните чорбаджийски родове за надмощие в ръководството на общината.

За засилващата се роля на селячеството при провеждането на изборите и за тяхното отношение към общинската власт говорят свиканите големи събори на колибарите в Еленско, които решавали общоселските въпроси. „Целта на тия събори е била решаването на някои въпроси от обществен характер — избирането на чорбаджии. Тези събори са ставали през месец март.“²³ Политическата активност на селяните особено се засилвала, когато начело на общините са заставали чорбаджии, които злоупотребявали с общинските средства, с доверието на своите избиратели и са си спечелвали омразата на населението. През 40-те години на XIX в. еленското колибарско население се разбунтувало против чорбаджиите. Слезлите от колибите селяни залели улиците на Елена, за да изгонят омразния чорбаджия х. Йордан Кисъов. Техният събор протекъл при възгласите: „Не щем вече от Елена чорбаджии изедници! Ние ще си изберем чорбаджии колибари!“²⁴ За пръв път хегемонията на еленските първенци в нахията била нарушена. Те трябвало да се примирят с избирането на чорбаджия на колибарите Гено от колибата Папратлюва и Кою Пуката от Марян. Управлението на тези чорбаджии продължило 5—6 години.²⁵ Въпреки големия авторитет и влияние на еленските чорбаджии пред турската власт управление-

²⁰ НБКМ, БИА, II, А 4255.

²¹ НБКМ, БИА, II, А 3517.

²² НБКМ, БИА, II, А 3536.

²³ С. С. Бобчев, пос. съч., ч. II, Държавно право, С., 1908, с. 124.

²⁴ Ю. Ненов, Автобиография, Бс. НУНК, кн. XIII, С., 1896, с. 365.

²⁵ Пак там, с. 366.

то на казата одобрило станалите промени. Злоупотребите на х. Йордан Кисъв били твърде големи, за да бъде защитен. Когато турските власти са оставили безразлични на сигналите и оплакванията на селяните и когато последните не могли да ги свалят по законен път, те прибегвали към насилието. Еленският летопис, открит и публикуван от С. Бобчев, достатъчно красноречиво говори за такива действия на селяните.²⁶

Чорбаджиите, които били злоупотребили с общински средства и се възползували от облагите на властта, правели всичко възможно, за да се задържат на власт и през следващата година. За такива машинации научаваме от едно писмо, подписано от 49 тревненци до Георги п. Симеонов. В него селяните изявяват своето задоволство от решението на търновския управител да бъде сменен техният чорбаджия х. Юрдан. Когато дошло време да се избира нов чорбаджия, се събрали около 300 души. Х. Юрдан подготвил 5—6 човека, които убеждавали селяните да изберат хаджи Юрдановия брат за чорбаджия. Дошлите селяни, за които той е знаел, че ще гласуват против неговата кандидатура, той гонел и хукал.²⁷ За някои чорбаджии ръководенето на селските общини е било източник за натрупване на нови богатства в резултат на ограбването на общинската каса и на селяните. Слабият контрол от страна на турската администрация им е давал възможност „те да действуват при администрирането на селищата, ръководени само от своето възпитание и от своите лични разбирания за граждански ред, справедливост и пр.“²⁸ При такива случаи управлението на чорбаджиите от този род било израз на тяхното своеволие, на техния стремеж да налагат своите разбирания в общинските работи, да се налагат над обществените интереси и за своята лична изгода. Естествено е, че селяните и градските маси не са могли да останат безразлични към подобно ръководство на общините.

След 40-те години на XIX в. селищата в Търновско станали арена на ожесточени борби между отделните чорбаджийски групировки или между чорбаджиите и еснафите. Твърде тежко върху положението на народните маси се отразили борбите между чорбаджийските групировки, които до Кримската война са били основните борби за завладяването на общинската власт. В такава светлина трябва да разглеждаме молбата на тревненските ръководители — казавекилина и управителя. Тяхното желание е да се отпусне още една бройка за чорбаджия, за да може в бъдеще да се избегне тарафлъкът (борби между отделните групи за властта — б. м. Г. П.).²⁹ Стремежът на отделните чорбаджийски родове или групи за завладяване на общинската власт е имал много дълбоки причини и преди всичко икономически подбуди. Всички те много добре разбирали какво е значението на турското покровителство за

²⁶ С. С. Бобчев, пос. съч., Българска сбирка, г. VI, 1999, с. 603.

²⁷ НБКМ, БИА, II А 4456.

²⁸ Хр. Гандев, Ранно възраждане, С., 1939, с. 72.

²⁹ НБКМ, БИА, II А 4386.

тяхната стопанска дейност. Чорбаджилъкът е откривал възможности за осъществяване на тесни контакти с представителите на турската власт и придобиване на привилегии. Той им откривал условия да се ползват с приоритет при откупуването и събирането на данъците, което е представлявало възможност за натрупване на капитали. Общинската каса от своя страна е откривала възможност за получаване на кредит за извършването на различни стопански сделки и начинания. Всички тези обстоятелства карали представителите на замогналата се българска буржоазия да се стремят с всички средства да завземат общинското самоуправление.

От тази конкуренция в края на краищата е страдало преди всичко обикновеното население, защото след победата на едната или другата групировка всички тежести от тяхното управление са лягали върху гърба му. В този смисъл и тревненци искат още един чорбаджия, което би задоволило и двете враждуващи групи от тревненските първенци. Наличните архивни материали ни дават сведения за една близо 15-годишна борба между оформилите се в Трявна две чорбаджийски групи. През 1842 г. за чорбаджия на селото бил избран Никола Чушков. Той станал известен като безмилостен лихвар, човек безскрупулен в присвояването на общинските средства. В тази негова дейност пръв помощник се явил капзамалинът Мутафоолу. Тяхното управление принудило селяните и останалите тревненски първенци да изпратят многобройни жалби до Търново. Турците се видели принудени да изпратят финансовия чиновник Мустафаа, който пристигнал в Трявна на 1 март 1843 г. След като се представил на чорбаджиите с надлежните документи, той наредил да бъдат извикани всички махалабашии, за да се направи проверка на общинската каса и книжа.³⁰ Двата чорбаджии за кратко време успели да подкупят турския чиновник, с което успели да укрят извършените разхищения на общинските средства. На 7 март ревизията била завършена със съответния протокол. Противниците на Н. Чушков и Мутафоолу събрали около 20—30 души, които да протестират и да заявят, че не желаят повече двамата за чорбаджии, но протестите им били напразни.³¹ Противниците на Чушков не се примирили с оставането му на власт. Изпращани били постоянни искания за тяхната смяна. На следващите избори търновският управител се видял принуден да се намеси. В общината били избрани Златьо и Иванчо от групата на Чушков и Кольо Цанъов и х. Никифор от противната. Последният бил определен за капзамалин.³²

Чорбаджийските борби в Трявна достигнали до такава степен, че местните първенци престанали да се съобразяват с исканията на селяните. За тях от съществено значение било подкрепата и благоволенieto на турските власти, а не подкрепата на селяните им. Типични в това отношение били общинските избори през 1849 г. В писмо до казавекилина, подписано от 11 свещеника, му се известя-

³⁰ НБКМ, БИА, II А 4454.

³¹ НБКМ, БИА, II А 4293.

³² НБКМ, БИА, II А 3204.

ва, че „на 28 март изпратеният от мезлиша Мустафаа Спирталията, като дойде в нашето село, събра народа и от селото и колибите и прегледа се хесапа на чорбаджията Кънчу Генков и са намерили здраво и да не се изгуби никому нищо и сичкия народ съгласно пак го поносаха за чорбаджия Кънча и за напред, но той като се беше решил да са изостави и не рече тогива всяка народ поиска Никифор х. Христов, който се постави съгласно общия съвет каквото ви описва всяка народ и се подписват.“³³ Обаче управлението на споменатия чорбаджия било твърде кратко. В следващото писмо от Трявна Никифор х. Христов уведоми Г. п. Симеонов, че на 2 април 1849 г. местните първенци избрали Н. Чушков за чорбаджия. Този избор е станал, без да се допитат до селяните, защото, както пише Н. х. Христов, „сиромасите, като чули, не станали кабул (доволни — б. м. Г. П.) за него.“³⁴ При това одобрение от страна на турците те не се съобразили с мнението на избирателите, а поставили удобния им Н. Чушков.

Действията на Чушков в Трявна като чорбаджия не били одобрявани дори от негови съмишленици, което ги принудило да се откажат от по-нататъшната му подкрепа. Те още през октомври на споменатата година поискали намесата на властта за изгонването на Чушков от чорбаджилъка. Според тяхното писмо той се бил превърнал в самовластен господар на селото. С писмото си молят Г. п. Симеонов да изпрати чиновник в Трявна, защото двамата не „струват хас“ да се оправят.³⁵

Завладяването на общинското самоуправление от едната или другата групировка водело от своя страна до смяната и на останалите изборни органи — училищното и църковното настоятелство. А тези смени се отразявали твърде неблагоприятно върху тяхната дейност. Така, когато в общината на селото влезли като чорбаджии Бояджиоглу и Мутафоолу, техните съпартизани били накарани да пишат до владиката в Търново писмо, с което да поискат той да освободи поп Йовчо от епитропството и да постави на негово място техния лидер Н. Чушков.³⁶

Двете чорбаджийски групировки обсипвали през следващите години Г. п. Симеонов с писма, с молби и жалби, обвинявайки се един друг. За по-голяма достоверност и авторитет на техните оплаквания често търсели подкрепата на населението на Трявна и околните колиби. Така през 1851 г., когато за чорбаджия бил избран Никифор х. Христов, привържениците на недоволния от този избор Н. Чушков се постарали да докажат, че този избор е неправилен, че той не е съобразен с мнението на селяните. Според тях Никифор х. Христов бил накарал десетина души негови хора да пишат в Търново, че са доволни от неговото управление. А това не отговаряло на истината.³⁷

³³ НБКМ, БИА, II А 3221

³⁴ НБКМ, БИА, II Д 384.

³⁵ НБКМ, БИА, II А 3225.

³⁶ НБКМ, БИА, II А 4375.

³⁷ НБКМ, БИА, II А 3234.

На тези нападки привържениците на чорбаджи Никифор изпратили контраписмо, в което осведомяват казавекилина, че двама-три-ма агитатори на Чушков настройват населението против чорбаджията. Понеже нападите на Чушков не спрели, чорбаджията и поддържащите го първенци написали на 23 май 1851 г. ново писмо до Търново, в което опровергават нападите. На края на писмото те заявили, че за доброто управление на Н. х. Христов може „да се попитат сиромасите и други еснафи, които се намират в Трявна.“³⁸ Това уверение подписали махалабашните от колибите Димовци, Томчовци, Скорци, Кичовци, Марянци, Раювци и други.

През 1854 и 1855 г. Н. Чушков и Никола Христов успели да вземат тревенския чорбаджилък в свои ръце. Сега пред тях се открила възможност да се разправят с хората, които не са от тяхната групировка. Най-много от всички пострадали две от петте махали на Трявна — Кювдерсийле и Бахряк. Те не били от Чушковия тараф. При разхвърлянето на данъците чорбаджиите Чушков и Христов натоварвали двете махали с по-голям по размер данък отколкото се полагало. Поисквана ли била ангария от селото, пак двете махали трябвало да я изпълнят. Това жестоко отношение към селяните ги принудило да заявят, че ако чорбаджиите продължават така, ще бъдат принудени да се изселят.³⁹

Тези борби в Трявна не представляват нещо случайно. Конкуренцията борба за обсебяване на общината съществувала и в останалите села на Търновската каза, но в по-малка степен. В тези борби между българските чорбаджии много често били привличани народните маси. За целта било използвано тяхното недоволство от управлението на едни или други чорбаджии. За да си създадат една по-широка социална база в борбата за завземане на общинското ръководство, чорбаджиите често били принудени да издигат глас в защита на бедното население. Така в Габрово, в навечерието на общинските избори през 1839 г. населението поискало да се прегледат „селския и чорбаджийски хесап“. То се обявило против двамата чорбаджии, защото били „разяли“ сиромашта. Писмото било подписано от 41 представители на селото, между които личат и подписите на габровски първенци.⁴⁰

Дошли на власт в общината, чорбаджиите бързо забравяли своите обещания пред сиромасите. Насилията при събирането на данъци и при извършването на ангария продължавали. Постоянно явление било обсебването на общинските средства и нежеланието да се предадат общинските книги за проверка. Такава ситуация се получила в Габрово на 15. X. 1843 г., когато на двамата чорбаджии Симеон Недев и Пеца Вълчев, от които сиромашта не виждала нищо добро, били поискани общинските книги за проверка. Дватамата се съгласили по принцип, но когато дошло до проверка-

³⁸ НБКМ, БИА, II А 3251.

³⁹ НБКМ, БИА, II А 3251.

⁴⁰ НБКМ, БИА, II А 2662.

та, те отказали да предадат книгите.⁴¹ Този случай, както и сведенията от други документи показват, че към проверката на общинските сметки се пристъпвало два-три месеца преди изборите. Вероятно това е ставало с цел да се даде възможност на чорбаджията, ако има разхищения, до месец март да възстанови нужните суми. Тяхното възстановяване е било причината изборите в Габрово на следващата година да се проведат чак през април. На 2 април 1844 г. Георги п. Симеонов бил уведомен, „какво днес сос сичката община мали и велики определихме кир Христа Цанков чорбаджи векили, заедно с кир Цоня Пенчов, когото определихме за капзамалин. . . , и то стана защото общината нерачи нито едного от ветите, затова определихме гореречените нови.“⁴² Направеният избор не задоволил другата чорбаджийска група начело с х. Петър х. Бакал, Илия Видинли и др., те също уведомили казавекилина, че „като сме дали мегдан на простия народ и нашите хора никои ни я губи и ние като видяхме затова ви казваме да кажете на Смаил ефенди да знаете каквото не се месим на никоя селска работа.“⁴³ Победата на населението и еснафите е разочаровала твърде много старите чорбаджии.

Що се отнася до разхищенията на общинските средства, понякога те били твърде големи. От едно писмо до Г. п. Симеонов от Габрово научаваме, че под натиска на сиромасите общината поискала да направи ревизия на капзамалина Петко Милчев. Когато разбрал за готвената ревизия, капзамалинът побягнал, но с помощта на изпратените заплата бил върнат. Оказало се при проверката, че той злоупотребил 27 000 гроша.⁴⁴ Чрез тези грабежи чорбаджиите отклонявали средствата, предназначени за училищата и църквите. Това предизвикало недоволството на учителите, еснафите и широките слоеве от населението. Тяхното надигане е принуждавало компрометираните чорбаджии да напускат преждевременно общината.

По-особен случай представлява оставката на габровския чорбаджия х. Христо през 1856 г. Този богат габровец, още преди да бъде избран през 1855 г., е имал някакви търкания с търновския управител Галип паша и не е желал да бъде избран за чорбаджия.⁴⁵ Въпреки неговия отказ населението го избрало. Габровските жители останали доволни от неговото управление и на следващата година го преизбрали отново. Този избор предизвикал още по-голямо недоволство от страна на управителя. Останалите габровски първенци, за да угодят на Галип паша, започнали да указват натиск върху чорбаджи Христо да си подаде оставката. За тази цел те прибегнали до помощта на казавекилина Г. п. Симеонов. Те изразили пред него недоволството си от своя чорбаджия и

⁴¹ НБКМ, БИА, II А 2680.

⁴² НБКМ, БИА, II Д 493.

⁴³ НБКМ, БИА, II Д 495.

⁴⁴ НБКМ, БИА, II А 2841.

⁴⁵ НБКМ, БИА, II Д 584.

поискали намесата на търновските власти за прогонването на х. Христо. В писмо от 17 април 1856 г. те пишат на казавекилина, че заявили на х. Христо да си подаде оставката, защото не е полезен за селото. На тези увещания чорбаджията им отговорил, че ще остане на власт до изтичането на мандата му. За първенците при това упорство на х. Христо само намесата на Галип паша би помогнала.⁴⁶

Подложен на постоянните нападки на турците и на местните първенци на 2 май 1856 г. х. Христо напуснал общината. На 3 май габровските първенци уведомили търновския управител за постигнатия успех. „С настоящото наше общо и смирено писмо прихождаме да ви попитаме за драгоценното ви здраве, а потом да ви излявим знаемото вам дело, дето дохождахме тамо да ви правим главоболие, заради ветхия ни чорбаджия кир Христа Цанкова, който днес си подаде оставката, според заповедта на Негово Превъзходителство Галип паша ефендимис (комуто принасяме благодарност и му целуваме скута) и на 2-ри се събрахме и избрахме за чорбаджия Господина Иванча Пенчовича Калпазанова, того ради прихождаме да ви известим и да ви представим гореречения наш нов чорбаджия.

Това същото писахме да известим и на Негово Високопреосвещенство нашего Митрополита Господина Неофита.

1856 май 3
из Габрово

Ваши покорни слуги
жители Габровски.⁴⁷

Причините за оставката на габровския чорбаджия х. Христо имат най-различен характер. От запазените документи по време на неговия чорбаджилък през 1855 г., а това е времето на Кримската война, се вижда, че той е проявявал постоянно стремеж да облекчи положението на габровското население. Неговите писма до Търново представляват искания за намаляване на данъците и ангариите, което не можело да се хареса на търновския управител.⁴⁸

Най-вероятната причина за свалянето му е, че Христо Цанков е бил замесен в борбите за изгонването на омразния гръцки владика Неофит. Стова той си спечелил неговата омраза. В потвърждение на тази мисъл, е твърде показателен краят на писмото на габровските първенци. Те бързат да съобщят и на Митрополита за станалите промени. Намесата на търновския управител идва да покаже още един път, че при изборите кандидатите трябва да имат благоволенieto на турския управител и на гръцкия владика. Така е видял тези избори и руският консул в Русе Сученков. „Мютесарифите и Мюдюрите, всеки от тях избира за членове (на съветите — б. м. Г. П.) само тези от християните, в които той е уверен, че те ще постъпват не другояче, а по негово внушение.“⁴⁹

⁴⁶ НБКМ, БИА, II Д 601.

⁴⁷ НБКМ, БИА, II А 2799.

⁴⁸ Известия на държавните архиви, т. V, С., 1961, с. 192—195.

⁴⁹ АВПР (Архив външны политики Россія), ф. ПК (Посольство в Константинопол), 1867, д. 2183.

Свалянето на х. Христо и наличните документи идват да опровергават тезата за предателството на въстанието на дядо Никола през 1856 г. Димитър Косев в статията си „Отражение на Кримската война (1853—1856 г.) в България“ пише: „За пълното проваляне на въстанието немалко допринесли чорбаджиите, особено габровските. В началото на войната някои чорбаджии в Търновско, повлияни от общата надежда за скорошно освобождение, взели участие в заговора. След поражението на царска Русия обаче, за да се измъкнат от опасното положение и за да спечелят доверието на турската власт, те се обявили против въстанието и дори си послужили с предателство. Такава предателска роля например играли габровските чорбаджии, особено Христо Дюстабана, който взел живо участие в разпръсването на дядо Николовата чета.“⁵⁰

По време на въстанието х. Христо Цанков Дюстабанов не е могъл да оглави габровските първенци в борбата за разгромяването на въстанието. Свален от чорбаджилъка на 2 май, той, както личи от документите, се е намирал в немилост и е стоял настрана от извършващите се събития в Търновско. А въстанието избухва по време на чорбаджийството на Иванчо Калпазанов. По този въпрос е по-правдоподобен Ал. Бурмов, който пише: „Издаден от тревненските чорбаджии, дядо Никола бил убит, като спял в двора на укривателя си. Тревненските чорбаджии наредили убийството, за да не издаде съзаклятниците, ако остане жив.“⁵¹ От всичко казано дотук е видно, че в ръководството на българските общини в периода до Кримската война са били издигани и избирани представители на българската буржоазия, така наречените „чорбаджии“. Този избор се дължал преди всичко на тяхното богатство, на тяхната стопанска мощ. Със своята търговска, лихварска и промишлена дейност те се превръщали в авторитетни личности сред българите. Още повече, че в тази стопанска дейност те са били тясно свързани с турския пазар, те са снабдявали турската армия и администрация със суровини и стоки, което им позволявало да установят здрави контакти с турската власт, да използват доверието и благоволенieto, което им се оказва. Тези близки отношения им позволявало да се възползват от създадите се благоприятни условия и да изявяват постоянен стремеж към завземането на общинското ръководство.

Съвсем естествено е, че избирането на чорбаджии (князе, мухтари, коджабашии и т. н.) е могло да стане единствено от средите на българските търговци, лихвари, бегликчии, т. е. от средите на българската буржоазия. Общинската власт е била за тях един източник за натрупването на нови богатства. „Те, чорбаджиите — пише П. Р. Славейков, — които с по-голямото си богатство са могли да се въздигнат над по-бедното селско и гражданско съсловие,

⁵⁰ Д. Косев, Отражението на Кримската война (1853—1856 г.) в България, Исторически преглед, г. III, 1946—47, кн. 2, с. 196.

⁵¹ Ал. Бурмов, Сто години от въстанието на дядо Никола, Исторически преглед, г. XII, 1956, кн. 6, с. 107.

употребляваха и употребяват хиляди и най-престъпни средства за уголеменето на своето богатство и сила, и власт.⁵²

Избирането на чорбаджиите не е ставало по някакви писани закони и формалности. „Селските кметове (старейшини) и местните чорбаджии са били посочвани от жителите на дадено населено място. Както князът, така и кметовете са били избирани, без да се извършва някакво гласуване. Само „по-първите“, заможните селяни са избирали одного от своята „среда“ за княз.“⁵³ Този избор е ставал обикновено в църковната килия след служба или в училището. Този начин на избор ни показва, че масата от населението не е могла да каже своята дума. Необходимо е да посочим, че в редица случаи те са се намесвали, когато е трябвало да бъде свален някой корумпиран чорбаджия чрез свикването на народни събори.

От цитираните дотук документи се убеждаваме, че борбата за и в общините се е водела предимно между отделни чорбаджийски групировки или родове. Еснафите не са вземали активно участие в тези борби. Това, така да се каже, безразличие към общинската власт можем да си го обясним с това, че през периода на стопанския разцвет на българските занаяти еснафите са били независими от общината. Те са имали свое управление, решаващо редица въпроси от административен, съдебен и стопански характер. В много случаи еснафите са изпълнявали част от функциите на общината. Според Хр. Гандев „понякога еснафските съвети в по-големите градове се превръщали в истински народни общини.“⁵⁴ Укрепнали през този период икономически, те проявявали едно пасивно отношение към проблемите на общинското самоуправление. Не бива да изпускаме из пред вид и факта, че в резултат на процъфтяването на занаятите настъпва още по-силно социалното разслоение сред българските занаятчии. Забогатяващите първомайстори и устабашии по своите икономически интереси се доближавали до тези на чорбаджиите и не са им пречели в овладяването на общините.

С подема на националното просветно движение и засилване на борбата против господството на гръцкото духовенство се проявяват и първите противоречия между т. нар. „чорбаджии“ — представители на едрата българска буржоазия, и еснафите — защитаващи интересите на дребната буржоазия, на дребните градски маси и селячеството. Към средата на XIX в. тези противоречия придобивали все по-ясно изразен класов характер. Еснафите виждали, че общината като представително тяло на българския народ трябва да изиграе значителна роля за осъществяване на националните задачи, да съдействува за консолидирането на народните маси и ги поведе на борба против турското господство. Осъществяването на тези задачи налагало изтласкването на чорбаджиите от общината поради тяхната непостоянна и колеблива политика по про-

⁵² П. Р. Славейков, Избрани произведения, т. II, С., 1956, с. 197.

⁵³ М. Андреев, пос. съч., с. 76.

⁵⁴ Хр. Гандев, Българското занаятчиство през епохата на Възраждането, Професионална мисъл, г. I, 1940, кн. I, с. 50.

² Трудове на Великотърновския университет, т. VIII, кн. 2

блсмите на националноосвободителното движение. Еснафите не могли да се съгласят с политиката на примирение и съглашателство, прокаравана от българските чорбаджии. Нарастването на тази борба вървяло успоредно с нарастването на националноосвободителното движение.

Еснафите особено след Кримската война намерили широката подкрепа на населението, което се било наситило на досегашното управление на чорбаджиите. То започнало да настоява да се избират в общините представители на еснафа. През 1852 г. дряновското население поискало за чорбаджия човек от еснафа.⁵⁵ Последното известие показва, че от втората половина на XIX в. започнал процес на засилване на политическата активност на народните маси, на засилване ролята на еснафите и тяхната борба против чорбаджиите.

*
* * *

Кримската война и последвалите я събития в Османската империя представляват преход към по-нататъшното развитие на общинското самоуправление на българите. Започвал период на ожесточени борби между чорбаджийството и народните маси за ръководство на общините. Той се характеризира с едно обединение на чорбаджийството, с премахването на борбите между отделните чорбаджийски групировки. Единството на чорбаджиите било наложително, защото след войната срещу тях се изправили обединените сили на трудещите се маси под ръководството на еснафите. Те претендирали да поемат общините в свои ръце и да ги превърнат в организатори и ръководители на българския народ в борбата за национално освобождение.

За активизирането на народните маси и на еснафите съществували редица причини, криещи се в обществено-икономическото развитие на нашите земи след Кримската война. Подчинението на Османската империя на западноевропейските държави и проникването на техните стоки и капитали в българските земи нанесли тежък удар върху развитието на търговията и занаятите. „Наистина човек се разтреперва — пише Ив. Богоров, — като гледа всекой ден търговците да изпадат, де се прекратяват делата и да затварят дюкяните си; занаятци да работят вес ден и да не могат да изкарат хляба.“⁵⁶ Военната конюнктура била добре използвана от българските чорбаджии. Те се възползвали от въвеждането на нови данъци и исканията за ангарии, за да увеличат своите богатства за сметка на населението. Тази политика влошавала още повече положението на занаятчиите и селяните и благоприятствувала за тяхното разорение.

Военното положение и липсата на заинтересованост от стра-

⁵⁵ НБКМ, БИА, II Д 293.

⁵⁶ Ив. Богоров, За народна сваяст, добро поминувание и родна реч. Пловдив, 1970, с. 80.

на на турските власти спрямо формите и методите на общинското самоуправление дало възможност на общинските ръководители да управляват самоволно. Периодът на Кримската война е времето, когато чорбаджиите не се съобразявали с никакви норми при ограбването на българите. Те станали пълни господари при събирането на данъците. „Откупвачите, разчитайки на пълно господство в своите участъци над населението, грабела и вземали от тях каквото могат. Християните се налагало да плащат почти всичко, което им давала земята, а в някои случаи и повече.“⁵⁷

Закрилата, която получавали от турците, им развързвала ръцете при събирането на данъците. Развитието на стоково-паричните отношения и жаждата за нови богатства са ги карали да събират по най-безмилостен начин данъка, който са откупили. „По закон е определено, че всеки откупчик има право да взема десетъка в натура, а не в пари. Не така става на практика; откупчикът прочита броя на снопите, избира от тях 10 от най-добрите, заповядва да ги овършеят, изчислява количеството зърно, определя сам производствената цена и изисква необходимите пари; ако например на пазара известна мярка зърно струва 17—18 пиастра, то той взема от селянина по 23 пиастра.“⁵⁸ Макар тези сведения да са от по-късен период, те са показателни за въведената система на ограбване и разоряване на бедните градски и селски маси.

През годините на войната чорбаджиите не давали никакви отчети за общинските средства. В този смисъл е и оплакването на Бебровското население, защото то не могло да търпи повече своеволията на капзамалина х. Стефан Бояджиоглу. „Затова ние долуподписаните сторихме и струвахме намерение и събрахме се както селски, така и от колибите, махалабашиите дохождаха два, три пъти за това, и то заедно с чорбаджията х. Стефан; и като додат и като се съберем общо общината селска и от колибите хората, за да видим хесапа; тогази х. Стефан дума: нямам сега време и си намерва работа, хайде друг път да бъде. . . , ходи по колибите, та прави жумфур и събира хората та им дума толко и толко хиляди изяли Станю чорбаджията и Петър кабакчията (бившите чорбаджии на Беброво — б. м. Г. П.). Настройвал населението от колибите срещу тях.“⁵⁹

На 6 февруари 1856 г. бил издаден Хатихумаюнът. Чорбаджиите от Търново, Елена, Дряново и други селища на казата побързали да поблагодарят на Султана и да изкажат своите верноподанически чувства.⁶⁰ Тази сервилност на чорбаджиите спрямо турската власт и провъзгласените права на народа чрез реформата били също важна причина за борбата против чорбаджийската хегемония в общините. Многобройни оплаквания от Елена, Лясковец, Дряно-

⁵⁷ АВПР, ф. ПК, 1869, д. 2185, л. 66.

⁵⁸ АВПР, ф. ПК, 1868, д. 2184, л. 223.

⁵⁹ НБКМ, БИА, II А 2573.

⁶⁰ М. т. Радивоев, Време и живот на търн. митрополит Илариион, С., 1912, с. 82.

во, Килифарево и други села против управлението на чорбаджиите затрупвали каза векилина и търновския управител. Някой от тези протести достигали до Високата Порта. Борбата, подета от еснафите и интелигенцията против консервативността на чорбаджиите, била поддържана от населението и придобивала все по-остър характер. Тази борба започнала все по-тясно да се преплита с борбата срещу гръцкото духовенство.

Въпреки че българските общини и най-вече Търновската община още от 40-те години на XIX в. повели борба против това духовенството, голяма част от чорбаджиите стояли на гръкомански позиции. Те се дължали на тесния съюз между гръкоманите и гръцките владци в Търново, създаден за ограбване на населението и тяхно лично обогатяване. Когато през 1856—1857 г. бил решително поставен въпросът за изгонването на омразния и жесток митрополит Неофит, част от чорбаджиите се застъпили за неговото оставане. Те виждали в негово лице защитник и опора в борбата им срещу младите, изразяващи интересите на градските и селски народни маси. Партията на старите, която защищавала интересите на крупната търговска буржоазия, включвала в редовете си и чорбаджиите. Болшинството от „чорбаджиите“ в градовете се изказали за поддръжка на Патриаршията.⁶¹

Между двете партии започнали ожесточени обвинения и клевети. Избухването на дядо Николовото въстание и неговата смърт били добре дошли за привържениците на митрополита, който чрез доноси успял да наклевети и хвърли в затвора доста от своите врагове.

Тази линия на действие и поведение предизвикала още по-голямо негодувание у младите. Един от противниците на Неофит бил богатият търновски търговец и откупвач на данъци х. Николи х. Минчооглу, който заминал за Цариград като представител на българите от Търновско в борбата против гръцкото църковно господство. В столицата той получил подкрепата на тамошната българска община. Постоянно идващите от Търновско оплаквания срещу Неофит той предавал на Високата Порта.⁶²

След подписването на Парижкия мирен договор от 1856 г. турското правителство било живо заинтересувано да потушава всеки опит на поробените народи за надигане и изразяване на недоволство от управлението на султана. Ето защо правителството погледнало твърде сериозно на междусобните борби в Търново. То считало, че трябва да се намеси навреме и премахне тези борби, преди те да добият по-голям размах. Това намерение наложило изпращането на няколко турски анкетьори — Моамер паша, Нусрет бей и Мухлис ефенди. Тяхните отчети били твърде противоречиви поради различните позиции на анкетьорите, от които те погледнали на борбите в Търново. Правителството се видяло принудено

⁶¹ Х р. Христо в, пос. съч., с. 16.

⁶² П. Ник о в, Възраждане на българския народ. . . С., 1929, с. 93.

да изпрати трети анкетъор в лицето на Митхад ефенди, който пристигнал в Търново в началото на юни 1857 година.⁶³

До идването на Митхад ефенди борбата на младите срещу чорбаджиите и митрополит Неофит печелела нови успехи. В края на месец март 1857 г. Патриаршията се видяла принудена да оттегли Неофит от Търново, докато не била загубила и последните си привърженици. Неговото заминаване значително отслабило позициите на гръкоманите. В резултат на изменящите се обстоятелства и за да запазят влиянието и господството в общината, еленските чорбаджии побързали да се откажат от подкрепата, която дотогава давали на гръцкия митрополит.⁶⁴

Митхад ефенди се заел с едно по-задълбочено изследване на общинското управление в казата и вникване на недостатъците, които били причина за постоянните оплаквания на българското население. Той се убедил, че причините за това недоволство се крият в золумлуците и несправедливото управление на чорбаджиите. Израз на това недоволство бил бунтът на селяните от Еленската нахия против управлението на еленските чорбаджии. В края на Кримската война въстанали селяните от еленските колиби под влияние на Кънча и Юрдан Миланови, които били кандидати за чорбаджийските места. Вместо тях бил избран М. х. Стоянов.⁶⁵ При обиколката си из казата Митхад ефенди задоволил исканията на селяните, като сменил М. х. Стоянов. Били подменени и мухтарите на 19 колиби.⁶⁶

Турският анкетъор се убедил, че в стремежа си да запазят общините в свои ръце в повечето случаи чорбаджиите нарушавали принципа на изборността. В това отношение грешки допускар и управителят Галип паша, който се намесвал в изборите за избирание на удобни нему чорбаджии. Митхад ефенди се нагърбил с регламентирането на изборите и правата на чорбаджиите. Това било необходимо според него, за да се избегне всякакво по-нататъшно недоволство на населението. Той подработил един статут за чорбаджийството, който се явява и пръв акт от реформаторската дейност на бъдещия валия на Дунавския вилает.

За тези решения на Митхад ефенди пръв ни съобщава „Цариградски вестник“: „Туку като доде Митхад Ефенди, тържествено изрече, че от ныне нататък в Търново не е позволено от Царството да има тарафи и че строго ще се накажат ония, които се усмелят да пристъпят тия царски заповеди. И повели да се освободят всички запрени, които според Владиката бяха се запрели.“⁶⁷ Дописникът виждал основната причина за тези разпоредби на турския реформатор в несъгласието, което съществува между граж-

⁶³ М. Радивоев, пос. съл., с. 91.

⁶⁴ И. Георгиев, Материали по църковното движение, СбНУНК, кн. XXII—XXIII, с. 44.

⁶⁵ С. Бобчев, Канунаме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновски санджак, Сп. БАН, кн. XXIX, С., 1923, с. 84.

⁶⁶ Пак там, с. 84.

⁶⁷ Цариградски вестник, бр. 339, 27 юни 1857 г.

даните. Това несъгласие се дължало на дълбоките принципни различия между двете партии — млади и стари, на борбата за приоритет в ръководството на общините.

В духа на Хатихумаюна, за да се избягнат борбите за овладяване на общините от двете споменати партии, Митхад ефенди изработил Канунамето за чорбаджилъка в Търновски санджак, което било публикувано в „Български книжици“ през 1858 г.⁶⁸ Интересно е, че преди неговото публикуване „Цариградски вестник“ в резюме е отпечатал основните положения на Канунамето. Това съобщение ни кара да мислим, че дописникът е бил запознат с намеренията на реформатора. Напълно възможно е той да е бил д-р В. Берон. По време на обиколката на Митхад ефенди из санджака негов придружител от българска страна е бил д-р Берон. В разговори с Митхад ефенди той се бил запознал с неговите планове.

С Канунамето законодателят лаконично и ясно е искал да разреши всички въпроси, които са възниквали преди това населението в Търновско. От Канунамето и от някои негови членове ние можем да съдим за нарушенията, които са били извършвани от чорбаджиите и са станали причина за узаконяването на всички моменти от изборите и функциите на общините. Канунамето дошло да санкционира някои стари и да въведе нови привилегии на българските общини. Необходимо е да имаме пред вид, че Канунамето в по-голямата си част се отнася за селските общини, защото след Хатихумаюна в градовете и по-големите села започнали да се изграждат църковно-училищни общини с по-голям членски състав.

Въпреки реформения акт в селата чорбаджиите запазили своята власт. Те продължавали и след него да събират данъците, да изпълняват ред административни и съдебни задачи. В техните ръце било съсредоточено училищното и църковното настоятелство. В градовете тези функции били поделени между махаленските мухтари и създадените след 1856 г. църковно-училищни общини. Наред с грижата за училищата и църквите градските общини осъществявали редица други задачи от обществено-политически характер.

След Кримската война изборите за общински съвети се превърнали в арена на сблъскванията между чорбаджиите, подкрепени от останалата част от едрата буржоазия и еснафите, зад които стояли широките слоеве от населението. Въпросът за властта в общините се преплел с въпросите на националноосвободителното движение. Господството на едната или другата партия би определило мястото и ролята на всяка община по проблемите и формите на това движение.

Докато до 1856 г. населението е трябвало да избира само мухтари или чорбаджии, то след тази година изборите придобили по-голяма всеобхватност. Населението избирало вече и представители в различните меджлиси (съвети). Изборите, както и преди, се провеждали ежегодно и в светлината на членовете на Канунамето. Из-

⁶⁸ Български книжици, г. I, февруари 1858 г.

бирането на мухтари и аази (членове на махаленските, градските и селските общини) се провеждало по махали (квартали). За такъв избор ни говори следният протокол: „В Търново, от Варушките махали за Дервентската махала за осемдесет и първо сене според новата наредба и според новия талимат за една година за мухтари и за ихтиар меджлеси що са избраха са долуназначените — 7-й на рамазана 1281/1865 год.

За мухтари са избраха

Първи мухтар

Втори мухтар

(печат)

(печат)

За членове се избраха:

(изброяват се имената на десетях члена)

Горепосочените според както по горе е изложено, двамата за мухтари, а десетях за членове, махаленски помежду си ги избрахме, и за уверение подписваме са:

(Следват 77 подписа)⁶⁹

Наред с изборите за органите на общинското самоуправление българското население е трябвало да избира свои представители за санджакските съвети. По-късно, когато влязъл в сила законът за вилаетите, те трябвало да изпращат свои представители във вилаетските съвети.⁷⁰ При изборите на тези представители населението не е участвувало пряко. Общините са давали своето мнение, за което са уведомявали казавекилина или търновския управител. С такова писмо габровската община съобщава в Търново кои са нейните избраници. „Ние долуподписането свое ръчно със сичката Габровска община ви явяваме заради Владиката каквото искаме да отиде на Мезлиша и ваша Милост (Г. п. Симеонов — б. м. Г. П.) да отидеше на каза векила, което сте ни били и досега, защото всичката една работа, която сте ни правили или ще ни правите, всички сме благодарни и уверение имаме у вази.

И колкото до двамата варошлии, що са на Мезлиша, единия да го извадят и единият да остане варошлия на Мезлиша, когато намерят варошлиите мунасип него да оставят, че Владиката и ваша Милост двама и един варошлия трима да отидят на Мезлиша. Оставаме ваши покорни доброжелатели.

Габрово 22 юни 1858

Христо Цонко чорбаджи
(и още 21 подписа)⁷¹

Под варошлии габровци разбирали търновските представители в санджакския съвет. Георги п. Симеонов като дългогодишен казавекилин бил редовно избран в този съвет. Поради неговите гръкомански позиции през 1860 г. младите в Търново повели борба против избирането му в съвета. По този повод търновският предста-

⁶⁹ НБКМ, БИА, II А 3427.

⁷⁰ В. Паскалева, пос. съч., с. 81.

⁷¹ НБКМ, БИА, II А 281.

вители в Цариград по църковната борба х. Николи писал до даскал Никола Златарски — писар на Търновската община: „Както сте склонили да искате арбанашкия чорбаджия (отнася се до Г. п. Симеонов, който бил от Арбанаси — б. м. Г. П.) и сте го тронявали, също така след един месец ще се троняса и Неофит за Търново.“⁷² Писмото е от 14 март 1860 г., което още един път потвърждава, че и след Кримската война по стари традиции изборите се провеждали през март.

След 1865 г. Митхад паша е трябвало да се съобразява с решенията на вилаетската реформа да се допускат в различните съвети на империята представители на немюсюлманските народности.⁷³ Но българските представители във вилаетския съвет били избраници не на народа, а на генералгубернатора на вилаета. Тези избраници били най-отявлените туркофили от средите на българско-чорбаджиство.

В първите години след Хатихумаюна и издаването на Канунамето в предизборната борба търновските чорбаджии били остро критикувани заради подкрепата, която оказват на гръцкото духовенство. Младите широко използвали идеята за изгонването на фанариотите, за да спечелят масите и общината. В изборите те използвали не само решаването на местни въпроси от бъдещата община, но в своята програма издигали разрешаване на въпроси от национално значение. Въпреки масовото народно движение за независима българска църква част от търновските чорбаджии продължавали да поддържат гръцкия владика Григорий, дошъл на мястото на изгонения Неофит. Тази тяхна антинародна позиция още повече засилвала авторитета и влиянието на младите сред болшинството от населението.

Изтласкването на чорбаджиите от селските общини е ставало по-бавно и трудно поради липсата на правов ред, на организация, която да оглави и ръководи селяните в борбата им против чорбаджиите. Единствените сили, които се борели против злоупотребленията и стремежите на чорбаджиите да се налагат при вземането на решения по общинските въпроси, били учителите. Но не винаги те намирали подкрепата на селячеството. Положението в селата се запазило такова, каквото било и преди реформените актове. „От година и половина — се заявява в дописката от Беврово — те (чорбаджиите — б. м. Г. П.) съвсем ги отритнаха, и за по-добро разделиха Беврово на частни махали и на сека особено определиха по един махленик, капзамалин, за по една година според Царското Канунаме. Това беше с цел, както казах, да ограничат изедниците, но пък тези новите станаха други такива, сиреч те забравиха обещанията си.“⁷⁴ При слабата съпротива, която им се оказвала, чорбаджиите в някои села побързали да възстановят старото си господ-

⁷² И. Георгиев, пос. съч., с. 58.

⁷³ Х. Арнаудов, Пълно събрание на държавните закони, уставни, наставления и високи заповеди на Осман империя, кн. I, II, 1872, с. 55.

⁷⁴ България, г. II, бр. 83 от 19. X. 1860, с. 484.

ство. Не без значение за слабата борба против тях е бил и фактът, че голямата част от селските чорбаджии са съчувствували на борбата против Патриаршията, с което са заставали на същите позиции, каквито са тези на народните маси.

По-друго е било положението в градовете и развитите занаятчийски селища в санджака. Там еснафите заедно с учителите следели за стриктното спазване на Канунамето. Търново, Габрово, Трявна и други селища се превърнали в опорни пунктове на борбата за разобличаване на чорбаджиите и изтласкването им от общините. В Трявна начело на борбата против традиционните злоупотреби на чорбаджиите застанал П. Р. Славейков. Неговите първи съмишленици били представителите на тревненските еснафи. Сам Славейков отбелязал в църковната кондика: „От 1854 до 1858 г. черковните хесапи са стояли и не са семенявали всяка година, но са стояли непрегледвани. Днес, като поеха еснафите отгоре си разправянето на черковните и школски хесапи, избраните от всеки еснаф представители приключват неприключените в разстояние на 4 години хесапи.“⁷⁵

В тази борба еснафите и интелигенцията все повече спечелвали гражданите за своята кауза. Влиянието на чорбаджиите спадало постоянно. Стремещт на младите да се наложат в ръководството на общините е имал дълбок смисъл. Защото в годините на подем на националноосвободителното движение общините не бивало да изостават от него, а трябвало да обединят усилията на българския народ. Някои буржоазни учени се опитваха да докажат, че тези социални борби водели до разединението на народа и до принижаване ролята на общините. „Че тоя общински живот — пише Д. Маринов — бе слаб и не свързваше гражданите твърдо, познава се от онова скръбно явление, което се нарича тарафи и които изтощаваха дейността на еснафите и гражданите в безполезни борби и гонения и които причиняваха упадък на всичко обществено.“⁷⁶ За Д. Маринов по-добре е било, когато в някой град имало един, но влиятелен чорбаджия, способен да ръководи, без да даде възможност на останалите, които нямат представа от обществените работи, да се месят в тях. За него класовите борби само изтощавали силите на народа.

В общинското самоуправление чорбаджиите при решаването на въпроси от компетенцията на този орган са изхождали предимно от своите тясно съсловни интереси. Докато еснафите „като изразители на демократически схващания и носители на един здрав морал, който имал в основата си българския бит, в обичайното право на един народ, винаги са се противопоставяли на всяко противонародно домогване, енергично са излизали срещу консерватизма и произволите на чорбаджиите.“⁷⁷

⁷⁵ Ив. Славейков, Една стара църковна кондика в Трявна, Сб НУНК, кн. XIV, С., 1897, с. 549.

⁷⁶ Д. Маринов, пос. съч., с. 29.

⁷⁷ Б. Пенев, История на новата българска литература, т. III, С., 1933, с. 40.

В резултат на настъпилите дълбоки обществено-икономически промени след Кримската война еснафите заемали все по-определено място в общественения живот на българите. Те били заинтересовани да овладеят общините, за да положат повече грижи за развитието на българското просветно дело, за извоюването на независима българска църква.

Създалата се след войната нова обстановка и най-вече опасността окончателно да бъдат изгонени от общинските съвети принудили чорбаджийството да лавира, да се примири с навлизането на представители на еснафите в тези съвети. Обаче в дейността на общините те не забравяли да прокарат своя консерватизъм и да правят опити да налагат своите разбирания и воля. В създадената през 1858 г. в Търново църковно-училищна община наред със старите първенци, избирани и преди като чорбаджии, между които били Евстати х. Николов, Димитър х. Ничов, Ст. Карагъзов, се включили Славчо х. Паскалев — представител на кожухарския еснаф, Кръстю Момчоглу — на бакалския; Димо Сараф — на сарашкия; Атанас Иванов — на терзийския и т. н.⁷⁸ Докато през 1858 г. съставът на Търновската община е бил 20 души,⁷⁹ то през 1860 г. той значително нараснал. Наред със старите първенци през тази година били избрани по двама представители от всеки еснаф. През 1860 г., на 18 декември общината е трябвало да избере двама попечители на училищата в града. След избирането на Иванчо Гешеоглу и Георги х. Николов (Куппа) — известни търновски търговци, общината одобрила техните задължения. От направения протокол ние съдим за състава на общината. Протоколът бил подписан от 25 човека. Проф. В. Златарски счита, че това не е пълният състав на общината. Той предполага, че нейният състав се движел около 40—44 души.⁸⁰ На това заседание били освободени старите попечители Димитър х. Ничов и Ст. Карагъзов.⁸¹

Навлизането на представителите на еснафите в общинските съвети довело по разгарянето на борбите вътре в нея между чорбаджиите и еснафските представители. Тези вътрешни борби и противоречия се отразили отрицателно върху развитието на църковното движение и укрепването на училищата в градовете и селата на Търновския санджак. В края на 50-те и началото на 60-те години на XIX в. всяка българска община е трябвало да определи своето отношение към гръцкото духовенство. Това с особено голяма сила е важало за Търновската община. Пред нея стояла задачата да организира и ръководи църковно-националните борби в своята област, да дава заразяващ пример на останалите общини. Обаче за осъществяването на тази задача са пречели старите чорбаджии в

⁷⁸ НБКМ, БИА, II А 1256.

⁷⁹ Т. Драганова, Градската община в град В. Търново през XIX в. Известия на Окръжния музей — В. Търново, кн. III, Вн., 1966, с. 93.

⁸⁰ В. Златарски, Принос към историята на училищното дело в Търново, Юбилейна книга на гимназията „Св. Кирил“, Тн., 1933, с. 111.

⁸¹ Пак там, с. 116.

лицето на гръкоманите от типа на Димитър х. Ничов, Димо Минчооглу и други, които държали за оставането на митрополит Григорий в епархията. Това раздвоение и пасивност на Търновската община принудило младите да потърсят подкрепата на гражданите и населението от областта за прогонването на Григорий и неговите крепители в Търново. От донесението на руския консул в Търново Кожевников от 1863 г. научаваме, че под натиска на младите била изградена общинска комисия, която да се занимае със следните въпроси: „1. Да се състави нова градска община и се избере със съгласието на гражданите и митрополита председател. 2. Да се изберат старейшини за надзор на училищата и да се открийт тези от тях, които вследствие на всеобщото разстройство били задължени да закрийт своите класове. 3. Да се изгонят чорбаджиите и да бъдат заменени с нови лица. 4. Да назначи нови събирачи на данъци“.⁸²

Съобщението на руския консул е доста показателно. На първо място то ни показва, че е поставен решително въпросът за изгонването на старите поради тяхната неспособност да ръководят общината съобразно с настъпилите нови условия и задачи. Изборът на новата община е трябвало да стане единствено със съгласието на гражданите. До 1863 г. председател на Търновската община е бил по право духовният началник, т. е. гръцкият митрополит. В новата предизборна програма младите не говорят нищо по този въпрос, но съвсем ясно е, че те са били решили за себе си съдбата на митрополит Григорий. Зашто според доклада на руския консул повечето от половината граждани „имали начело свои представители от различните градски съсловия и се възпротивили да признаят митрополита за председател на общината.“⁸³

Упоритостта на старите и поддръжката, оказвана им от митрополита и официалните турски власти, не позволили на младите да осъществят своята програма. След този неуспех те решили да бойкотират меропритията на общината дотогава, докато тя е ръководена от чорбаджиите — отказали да изплащат на общината определените ежегодни вноски за издръжката на училищата. Общината се видяла в невъзможност да изплаща заплатите на учителите и да издържа училищата. Те били закрити за един кратък период.⁸⁴ Едва през 1865 г. отчасти противоречията между младите и старите били поизгладени, което се дължи не на отказване на едната или другата партия от своите позиции, а на националната заплаха, надвиснала над българските училища. Опитите на Митхад паша да закрие тези училища накарали еснафите да направят всичко възможно да подпомогнат Търновската община, за да се укрепят училищата. Тези стремежи за отоманизиране на българските училища принудили и чорбаджиите да обърнат поглед към родното училище.

⁸² АВПР, ф. ПК, 1863, д. 2550, л. 2.

⁸³ П а к т а м, л. 2.

⁸⁴ АВПР, ф. ПК, 1863, д. 2550, л. 55.

Стремежите на Митхад паша да ликвидира българските училища накарали чорбаджиите като настоятели на тези училища да потърсят нужните приходи и средства за заплатите на учителите и поддържането на училищата. В това отношение те намерили подкрепата на гражданите и най-вече на еснафите. „Търновската община, виждайки грозящата я опасност, побързала да свика своите главни членове и уговорила страйшините и представителите на различните еснафи да жертвуват ежегодно известна част от доходите на техните ханове, домове, дюкяни и работилници за обезпечаването на народното училище. По такъв начин единодушното решение на общината, която успяла в критическата минута да спечели влиятелните старейшини, послужило като отговор на дунавския генерал-губернатор. Каймакаминът, виждайки невъзможността да склони гражданите към построяване на смесено училище и срещайки силна съпротива и от страна на някои бейове и изобщо на мюсюлманите, побързал да съобщи това в Русчук.“⁸⁵ Народното противодействие принудило Митхад паша да се откаже от прилагането на просветната реформа.

Изграждането на Дунавския вилает дало отражение върху българските общини. Намерили подкрепа в лицето на валията Митхад паша, чорбаджиите туркофили отново се активизирали в общинските съвети. От техните среди валията излъчил необходимите трима представители във вилаетския съвет според член 35 от Учредителния закон на отделението, направено под име Дунавски вилает.⁸⁶ Изборите за тези управителни съвети били фиктивни и на тях се избирали единствено угодни на турската власт представители. „За съжаление — пише руският консул в Русе — избори за народни представители се провеждат съвсем другояче. Членовете на вилаетския съвет, както и всички прочие административни места в провинцията се избират не по желание на народа, а по волята на вилаетския управител.“⁸⁷ По същия начин каймакамите и мюдюрите избират българи, които били готови винаги да се съгласят с мнението на управителя.

Участието на чорбаджиите в общините и съпротивата на еснафите са водели към бездействието на този важен орган на българското самоуправление. Против това бездействие на общините се надигнал възрожденският печат. В една дописка се препоръчва на търновските граждани „да се отрекат вече от това име общинар или другояче чорбаджия, защото таквизи чорбаджии и чорбаджилъци са станали причина на много места да се затварят училища, читалища и пр.“⁸⁸ Необходимо е да подчертаем, че с течение на времето чорбаджиите губели своите позиции в общините, но те оставали в наследство мудността и нерешителността при решаването на въпроси от компетенцията на общинското самоуправление. Ето в

⁸⁵ АВПР, ф. ПК, 1866, д. 2182 Б, л. 26.

⁸⁶ Турция, г. I, бр. 36, 27. III, 1865 г.

⁸⁷ АВПР, ф. ПК, 1867, д. 2183, л. 186.

⁸⁸ Право, г. VI, бр. 17 от 21 юни 1871, с. 67.

какво състояние е видял търновската община през 1871 г. един пътник, минал през града: „Не зная дали има друга от българските общини, която да може да свърши много и по-големи работи и да е свършила толкова малко. . . Общите работи са преминали в ръцете на няколко души, които са твърде далече да представляват народа и да бъдат избирани от него. Тези общинари са от себе си и за себе си и за да се задържат на местата си, тия употребяват не толкова почетни средства: народа плашат, пред властта низкопоклонствуват. Народа няма ни вест от това що се върши в негово име в общината.“⁸⁹ Може да считаме, че през 1871 г. голямата част от старите консервативно настроени чорбаджии отсъствуват от състав на тази община, но новите са приели формите и методите на тяхното управление.

Против чорбаджийското бездействие в общините постоянна борба наред с еснафите водело и българското учителство, което се явило идеен ръководител на народните маси в борбите за изгонването на чорбаджиите от общините. В Елена начело на античорбаджийските борби застанал Ив. Момчилов, който „като секи истински патриот мъчеше се и той да събори властта на чорбаджиите“⁹⁰. Тези негови действия дали основание на еленските чорбаджии да го уволнят от училището. Подобни продължителни борби водели и габровските учители. По-късно чорбаджиите не забравили да си отмъстят. Наклеветени по време на Априлското въстание, те били хвърлени невинно в затвора.

В навечерието на Освобождението ръководството на българските общини все повече попадало в ръцете на богатите българи. Още повече, че от 1867 г. бил въведен в Дунавския вилает, както и в останалите области, имотен ценз за участие в различните съвети. Избирателите трябвало да бъдат имотни хора.⁹¹ Това решение постепенно изтласквало еснафите от общините. На тяхното място били избирани заможните, богатите, което ще рече, че общините преминавали в ръцете на българската буржоазия. Те продължили политиката на сътрудничество с турската власт, което е било причина населението постоянно да недоволствува от избраните мухтари и представители в различните съвети.⁹²

След 1870 г. в някои от по-големите градове били създадени обществени управления. След извоюването на българската Екзархия българското духовенство застанало начело на тези управления. Постигнало желаното — независима българска църква — духовенството се стремяло да угоди на турската власт и с тази политика обрекло и тези управления на бездействие. За целите на тези управления в „Право“ пише: „... Да се стараят за удовлетворението на местните нужди по всички клонове на потребностите на обществения живот. Такова право е предоставено от върховните власти на

⁸⁹ Турция, г. VII, бр. 23 от 24 юли 1871, с. 1.

⁹⁰ Македония, г. V, бр. 15 от 13 април 1871, с. 3.

⁹¹ В. Паскалева, пос. съч., с. 81.

⁹² Македония, г. VI, бр. 13 от 17 юни 1872 г.

градовете като тяхно собствено право. . . Те са упълномощени да гледат за просвещението, възпитанието, за изкуството, за чистотата, за градските пътища, за здравето, за сиромасите, за болниците, за водата, да правят училища, църкви и благотворителни цели. . . Членовете се избират от населението из неговата среда по вишегласие.⁹³ При постоянния стремеж на турското управление да премахне местното самоуправление, проявен в последните години от робството, с което да намали до минимум участието на поробените народи в управлението, е съвсем ясно, че създадените белдиета са осъдени на бездействие.⁹⁴ Народните маси от своя страна се убеждавали все повече, че общините, докато те се намират в ръцете на българската буржоазия, не ще могат да дадат своя принос за националното освобождение. Само така можем да си обясним отлива на тези маси от общинското самоуправление и включването им в революционните комитети като органи на новата революционна власт, водеща българския народ към свободата.

*

* *

Общинското самоуправление изиграло решаваща роля в борбата на българския народ против политиката на турските управляващи кръгове и гръцкото духовенство за ликвидиране на българската народност. То дало съществен принос за консолидирането на българите и оформянето на българската буржоазна нация. Както в просветното, така и в църковното движение то дало съществен принос за извоюване на окончателната победа.

В много случаи българската община оказвала материална помощ на бедното население, подпомагало го финансово. С такъв поглед гледа на българските общини и френският историк Иполит Депре. „Любопитно е да се изследва какви институти са се развили от идеята за общинска солидарност у славяните. Такива намираме както в някои славянски страни, така и в България, където идеята е дала място на разпоредби, колкото остроумни, толкова и благодатни. Първата тяхна цел била да се предвземе просията. На много места е имало общински селски каси, образувани за събиране на данъците, които внасяли на областния управител. Те били едновременно спестовни и заемни банки. Подпомагали вдовици, сирачета и селяни, които имали нужда от набавяне на земеделски сечива. Тъй се уредила обществената помощ; солидарност и правдив дух, който господствувал в общината и правел тази помощ лесна.“⁹⁵ Френският историк изпуска от погледа си факта, че в много случаи тези средства на общините са били присвоявани от ръководителите ѝ — българските чорбаджии. Тези грабежи и тяхната сервилност спрямо османската власт спечелили омарата на огромната част от българския народ.

⁹³ Право, г. VI, бр. 33 от 12 октомври 1871 г.

⁹⁴ В. Паскалева, пос. съч., с. 81.

⁹⁵ Hippolyte Desprez, Les peuples de l'Autriche et de la Turquie, Paris, 1850, т. I, p. 72—73.

През епохата на Възраждането българските общини се явили като арена, на която се възправили и повели борба за властта двете партии — млади и стари. Тази борба била израз на стремежите на т. нар. чорбаджии — представители на българската едра буржоазия, и на младите — представители на дребните градски и селски маси, за господство в управлението, предоставено от турския завоевател. През XIX в. общините се превърнали в огледало на класовите борби в българското общество.

Както в изборите, така и по-късно в общините всяка класа се стремяла да използва този представителен орган за осъществяването на своята програма. За зараждащата се българска буржоазия общината представлявала един трамплин за извоюването на нови придобивки и привилегии пред турската власт. В сътрудничеството си с турците буржоазията виждала необходима предпоставка за своето по-нататъшно стопанско издигане. След като влизали в общината, представителите на българската буржоазия не полагали достатъчно грижи за напредъка на обществените работи. Това се дължало на техния стремеж да използват общината за лично обогатяване и създаване на необходимите им контакти с турската власт.

На тази политика и ръководство на общините се противопоставяло бедното градско и селско население, ръководено от българското еснафство и интелигенцията. Те изразявали демократичните тежнения на народните маси. Чрез общините те се стремели да издигнат още повече българската просвета, да изгонят омразното гръцко духовенство и я превърнат в истински защитник на народните интереси. Убедили се в сервилността на българските чорбаджии спрямо турската власт, в тяхната нерешителност при решаването на общинските въпроси и техните разхищения на обществените средства, младите поставили решително въпроса за изгонването им от общината. Те твърде много разчитали на изборите, но прогонването им ставало много трудно поради защитата им от турската власт и гръцкото духовенство. В последните години от робството представителите на българската буржоазия били облагодетелствувани и от въвеждането на редица ограничения, въведени от турската власт, които спъвали участието на народните маси в изборите за общинското самоуправление.

През целия период на тези борби за общинската власт партията на младите се борела за излъчването на истинските народни представители в общините, за превръщането на общините в най-представителния орган на българския народ, способен да защити неговите права и да го ръководи в борбите за национално освобождение.

БОРЬБА ЗА ОБЩИННУЮ ВЛАСТЬ В ТЫРНОВСКОМ ОКРУГЕ В ЭПОХУ ВОЗРОЖДЕНИЯ

Ст. ассистент Георгий Плетнев

Резюме

В эпоху Возрождения общинам, как единственным представительным и руководящим органам у болгар в пределах Турецкой империи, была предопределена самим историческим развитием значительная роль в процессе консолидации болгарской нации. В то же самое время общинное самоуправление раскрывало перед представителями зарождающейся болгарской буржуазии возможности использовать власть и близкие контакты с турецким правлением для собственного обогащения.

Во второй половине XVIII в. до Крымской войны за руководство в общинах боролись прежде всего отдельные чорбаджии или отдельные чорбаджийские партии. Типичными в этом отношении были борьбы чорбаджиев в Трявне и Габрове. Здесь были использованы связи некоторых чорбаджиев с представителями турецкой власти и греческого духовенства. Поддержка официальной турецкой власти и широкие связи с огромным турецким рынком являлись основными причинами туркофильских позиций болгарских чорбаджиев и их индиферентности к проблемам национальной революции.

Крымская война вызвала глубокие общественно-экономические изменения в Турецкой империи, сказавшиеся особенно тяжело на положение болгарского народа. Необходимость в национальном освобождении все больше нарастала. Господство чорбаджиев в общинах, их колеблющаяся и нерешительная политика, поставили перед народными массами вопрос об их изгнании из общин. Чорбаджии сплачисались, потому что против них восставали широкие народные массы под руководством молодых. В их программе предусматривалось изгнание из общин чорбаджиев, мероприятия по развитию просвещения, изгнание греческих митрополитов и превращения общин в действенный орган в защиту интересов болгарского народа.

Эти борьбы являются выражением постоянных классовых противоречий, которые сопутствовали истории болгарского народа в период почти всего Возрождения.

LA LUTTE POUR LE POUVOIR MUNICIPAL DANS LE DISTRICT DE TIRNOVO PENDANT LA RENAISSANCE

Guéorgui Pletniou

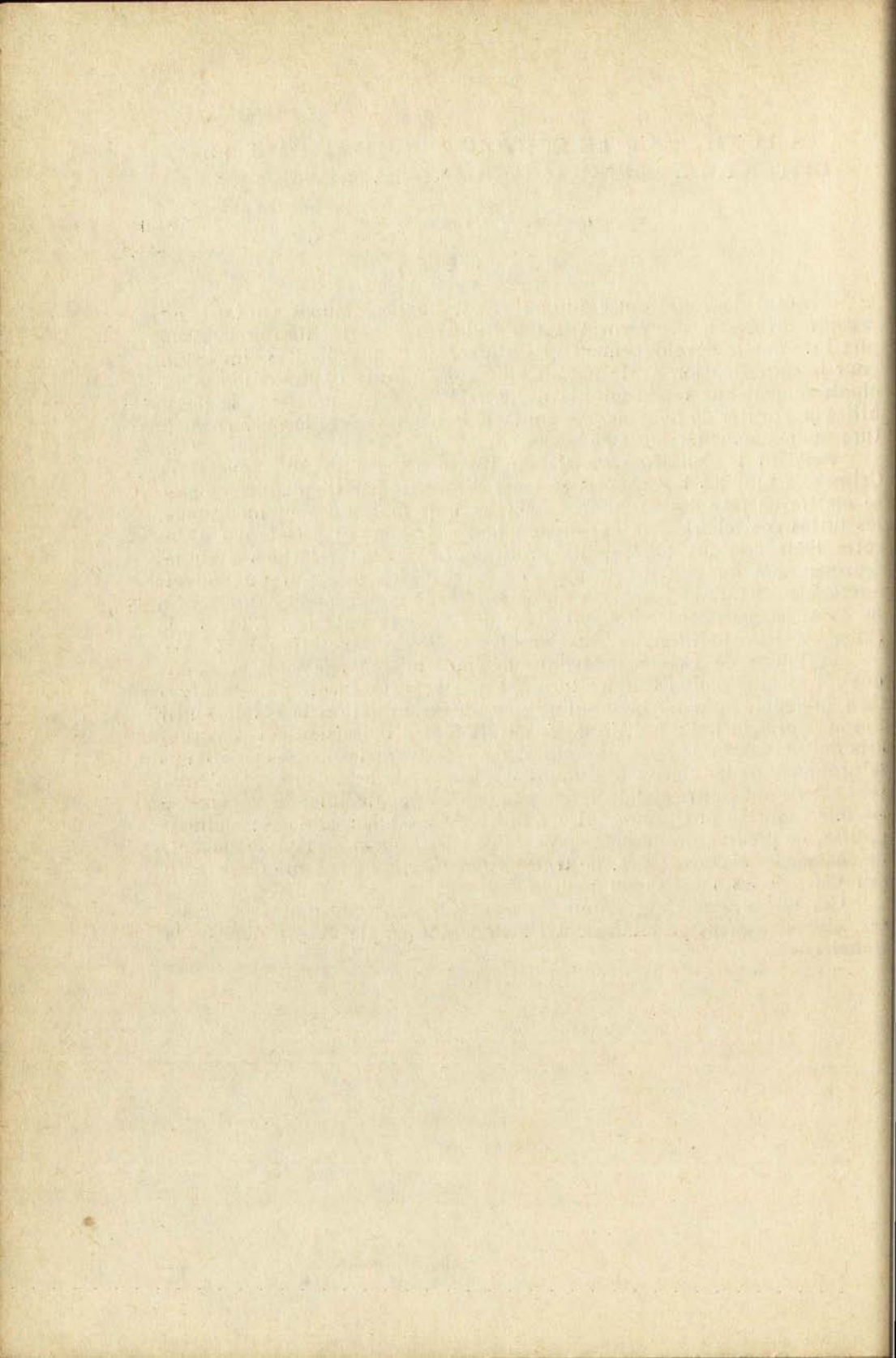
R é s u m é

Pendant la renaissance bulgare c'est aux communes en tant que organes dirigeants représentatifs des Bulgares dans les limites de l'empire turc que le développement historique réserve un rôle très important pour la consolidation de la nation bulgare. En outre l'autogestion municipale fournit aux représentants de notre bourgeoisie naissante la possibilité de profiter du pouvoir, des contacts immédiats avec le gouvernement turc pour augmenter leurs richesses.

Pendant la deuxième moitié du 18e siècle et jusqu'à la guerre de Crimée ce sont les tchorbadjis et leurs différents partis qui luttent pour se mettre en tête des communes. A titre d'exemple on peut mentionner les luttes des tchorbadjis qui ont eu lieu à Triavna et à Gabrovo. Dans cette lutte certains tchorbadjis profitaient de leurs relations avec les représentants du pouvoir turc et du clergé grec. L'appui du pouvoir administratif turc et les larges rapports avec le grand marché turc sont à la base des positions turcophiles des tchorbadjis bulgares. C'est là la cause de leur indifférence aux problèmes de la révolution nationale.

La guerre de Crimée provoque de profonds changements économiques et sociaux dans l'Empire turc. Et cela aggrave encore plus la situation du peuple bulgare. Le besoin d'une libération nationale se fait sentir toujours plus fort. La politique d'hésitation et d'indécision des tchorbadjis qui détenaient le pouvoir municipal pose devant les masses populaires le problème de les chasser des municipalités. Mais les tchorbadjis s'unissent car ils ont contre eux les larges couches du peuple bulgare, la jeunesse en tête, dont le programme vise de chasser les tchorbadjis des municipalités, de prendre des mesures pour le développement de l'enseignement, de chasser les évêques grecs, de transformer les communes en organe actif qui défende les intérêts du peuple bulgare.

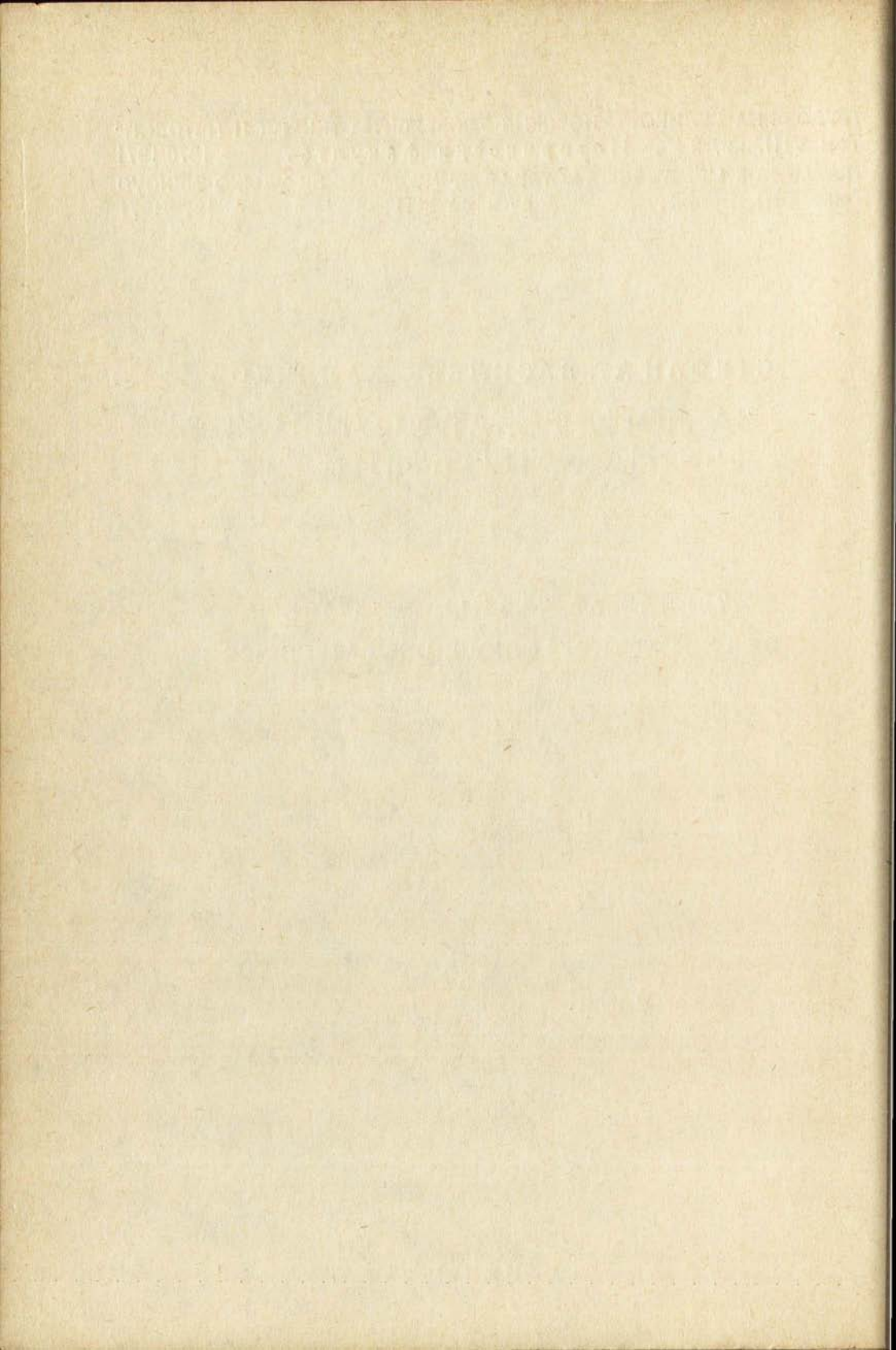
Ces luttes sont l'expression des contradictions constantes des classes; elles marquent profondément l'histoire du peuple bulgare lors de la Renaissance.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2 Исторически факултет 1970/1971
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 2. Faculté d'Histoire 1970/1971

СТЕФАН АТ. ВАСИЛЕВ — КАЛИЧКОВ
ЗА ЛОГИЧЕСКАТА ФУНКЦИЯ
НА КАТЕГОРИИТЕ

STEPHAN AT. VASSILEV-KALITSCKOV
DE LA FONCTION LOGIQUE DES CATEGORIES

В последно време изследванията, целещи да разкрият логическата роля на категориите, все повече и повече се увеличават.¹ Това се обяснява с повишения интерес към проблемите на логиката на научното познание. Днес обект на опознаване е не само резултатът от познавателната дейност, но и самият научно-изследователски процес. В тази връзка интересът на учените към синтетичната мощ на разума, към логическата функция на категориите е напълно понятен. Този интерес поражда редица въпроси, на които съвременната наука трябва да даде отговор. Някои от тези въпроси ще бъдат разгледани в настоящата работа.

1. КАТЕГОРИИТЕ НА ДИАЛЕКТИКАТА — КАТЕГОРИИ И НА ЛОГИКАТА

(Тъждествени ли са категориите на диалектиката с категориите на диалектическата логика?)

Категориите могат да се разгледат от два аспекта: а) по съдържание — като отражение на материалната действителност, и б) като средство на познанието, като логически форми на мисленето.

Като отражение категориите са познание за съществуващата материална действителност. От тази гледна точка определеното им като понятие е достатъчно, а тезата, че всички категории са и понятия, звучи убедително. Тъй като тази страна на категориите е твърде много изяснена във философската литература и дадените решения са задоволителни, ние на нея няма да се спираме. Още повече, че първоначално поставената наша задача е друга — да разгледаме категориите на диалектиката като логически средства на мисленето, да покажем какво е тяхното значение в реализирането на познавателния процес.

Вярно е, че всяко понятие като знание има определена функция

¹ В списание Вопросы философии от 1964 г., кн. 1, М. И. Алексеев публикувал проект за програма на курса по Диалектическа логика. Един от разделите на тази програма се нарича логическа функция на категориите на диалектиката. В списанието Философские науки, 1963 г., кн. 3, е публикувана статия на С. В. Оружейникова на тема Логические функции категорий диалектики. Тези автори под логическа функция разбират ролята на категориите като логически форми на мисленето, като логически средства за синтезиране, обобщаване и получаване на нови знания.

В по-общ план този въпрос е поставен и в работите на Б. М. Кедров — Единство диалектики, логики и теории познания на П. В. Копнин Диалектика как логика, на М. М. Розентал — Принципы диалектической логики, на В. И. Шинкарук — Логика, диалектика и теория познания Гегеля, и на А. Артюх — Роль категорий в теоретическом синтезе знаний.

в познавателната човешка дейност, може да изпълнява ролята на метод при разкриване на нови закономерности. Но от това, че всички понятия в определен смисъл и граници могат да изпълняват определена логическа функция, съвсем не следва, че всички те са философски категории.

Философски категории са онези понятия, които са задължителни логически форми за всяко човешко мислене. Те за разлика от понятията на частните науки са абсолютно необходими за мисловната дейност. В този смисъл те са исторически създадени, необходими и всеобщи форми на мисленето. Следователно разликата между философските категории и понятията на останалите науки трябва да се търси не просто в логическата им функция. Такава функция, както вече казахме, имат и понятията, но в универсалността и всеобщата задължителност в действието на категориите.

Тук формално логическият подход, според който категориите се определят като най-общи, пределно широки по обем понятия за разлика от понятията, които се разглеждат като по-тесни по обем, е несъстоятелен. Тук е неприложим и законът на формалната логика — по-широк обем, по-бедно съдържание и обратно. Всички категории, включително и тези, които са много по-широки по обем, са много по-богати по съдържание от което и да е понятие, на която и да е частна наука. Богатството на тяхното съдържание не се определя от количеството свойства, които те отразяват, а от дълбочината на проникване в същността на процесите и явленията на материалната действителност. Всяка една категория е много по-дълбока степен на опознаване на същността на заобикалящата ни материална действителност. Категориите като абстракции не ни отдалечават, както отбелязва В. И. Ленин, от същността, а, напротив ни приближават до нея. По този въпрос, когато В. И. Ленин чете критиката на Хегел срещу Кант, който намалява силата на разума, пише: „Хегел е напълно прав по същество срещу Кант. Мисленето, възхождайки се конкретното към абстрактното, не се отдалечава, ако то е правилно (NB) (а Кант, както и всички философи говори за правилно мислене) от истината, а се приближава до нея. Абстракцията на *материята*, на *природния закон*, абстракцията на *стойността* и т. н., с една дума *всички* научни (правилни, сериозни, не глупави) абстракции отразяват природата по-дълбоко, по-вярно, по-пълно.“¹ А това определя тяхното богатство в сравнение с което и да е понятие.

Разграничаването на категориите от понятията тук ние правим най-общо, дотолкова, доколкото ни е необходимо за по-нататъшния наш анализ.² Сега нашата цел е да отговорим на въпроса, тъждествени ли са категориите на диалектиката и категориите на логиката, са ли категориите на диалектиката и категории на логиката?

¹ В. И. Ленин. Философски тетрадки, С., 1956, с. 146.

² Детайлно разграничаване на понятие от категория правим в нашата дисертация, частично публикувана в Годишника на ВПИ, 1969 на сп. Философска мисъл, кн. 10 от 1970 г.

(Става дума за диалектичката логика.)

За логически категории в смисъла, който ни интересува, говори твърде определено от класиците Фр. Енгелс. Когато разкрива ролята на философията за останалите науки, той пише: „Природоизпитателите си въобразяват, че се освобождават от философията, като я игнорират или я ругаят. Но тъй като без мислене те не могат да напредват и за мисленето се нуждаят от *логически категории* (к. мой), а тия категории заемат безкритично от обикновеното съзнание на така наречените образовани хора, над което господствуват останките от отдавна отминали философски системи, или от трохите на слушалите по задължение университетски курсове по философия. . .“¹ По-нататък по друг повод Енгелс продължава: „Напротив, изследването на *формите на мисленето*, на *логическите категории* е твърде благородна и необходима работа и такова систематично изследване след Аристотел е предприел само Хегел.“²

Както се вижда от приведените мисли, Енгелс говори за *логически категории*, които имат важно значение за мисленето. Наред с термина логически категории той използва и термина *форми на мисленето*. Според нас Енгелс не прави разлика между *логически категории* и *форми на мисленето*. И макар че ние не сме привърженици на доказателства посредством цитати, приемаме, че цитираните мисли са достатъчно убедителни, защото те не са случайно изпуснати, а отговарят на целия дух на неговото учение.

Фр. Енгелс не поставя проблемата за тъждеството на категориите на диалектиката с категориите на логиката, но негова заслуга е, че определено използва термините *категории на логиката* и *форми на мисленето* с материалистическо съдържание. А това има огромно значение за разкриване логическата функция на категориите.

Използуването на термините *логически категории* и *форми на мисленето* с едно и също съдържание все още не е отговор на поставения въпрос, но това е своеобразно доближаване до него, подготовка за определено негово решение.

За да отговорим по-пълно на въпроса, тъждествени ли са категориите на диалектиката с тези на логиката, твърде много ни помагат идеите на В. И. Ленин, дадени в неговото гениално произведение „Философски тетрадки“. Една от централните идеи, която има пряко отношение към поставения за решаване въпрос, е идеята за тъждеството на диалектика, логика и гносеология. Като конспектира трудовете на Хегел, В. И. Ленин пише: „Ако Маркс не е оставил „Логика“ (с главна буква), той е оставил логиката на „Капиталът“, и това би следвало непременно да се използва по дадения въпрос. В „Капиталът“ е приложена към една наука логиката, диалектиката и теория на познанието на материализма (не са нужни три думи: това е едно и също), който взе всичко ценно

¹ Фр. Енгелс, Диалектика на природата, С., 1956, с. 229—230.

² Пак там, с. 263.

от Хегел и придвижи това ценно напред.¹ Идеята на Хегел за съвпадение на диалектика, логика и теория на познанието намери по-нататъшно продължение и разработване в трудовете на Ленин. Цитираната мисъл не е нещо странично на цялостното разбиране на Ленин, а е дълбоко премислена идея, която стои в основата на разбирането на предмета и характера на марксистическата философия. Ленин на редица други места говори по този въпрос, като нарича диалектиката теория на познанието, или логика. „В такова разбиране — пише Ленин — логиката съвпада с теория на познанието. Това изобщо е много важен въпрос.“² „Едва ли не са най-хубавото изложение на диалектиката“ — пише той, когато говори за тази част от науката логика, в която се излага учението за понятието. „Пак тук — пише по-нататък Ленин — е забележително гениално показано съвпадението, така да се каже, на логиката и гносеологията.“³

Нас сега не ни интересува онази част от въпроса, която се отнася до отъждествяване на теорията на познанието с логиката и диалектиката, макар че тя не е маловажна и на практика е неоткъсваема от тъждеството на диалектиката и логиката страна, която в случая пряко ни интересува. По тази идея на Ленин, взета от Хегел, са правени най-различни тълкувания, писани са много редове, на нея са посветени определено число студии и монографии както от наши, така и от съветски автори.³

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, с. 215.

² В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, с. 150.

³ Пак там, с. 165.

³ Да започнем от 50-те години. В. П. Рожин, Марксистско-ленинская диалектика как философская наука. Изд. ЛГУ, Л., 1957, В. И. Мальцев, О единстве диалектики, теории познания и логики в марксистско-ленинской философии, „Вестник Моск. университета“, 1957, № 2. Т. И. Ойзерман, Диалектический материализм и гегеловская концепция совпадения диалектики и теории познания, Вопросы философии, 1958, стр. 112, кн. 1. Г. Гак, О соотношении диалектики, логики и теории познания, Ученые записки МОПИ, 1956, т. XLII, вып. 3. М. М. Розенталь, Вопросы диалектики в „Капитале“ Маркса. Госполитиздат, 1955, и Ленин о задачах принципах разработки диалектической логики, Вопросы философии, 1955, № 1. В. П. Тугаринов, Марксистская диалектика как теория познания и логика, Л., 1952. Т. Павлов, Диалектико-материалистическая философия и частные науки, 1957. М. Н. Алексеев, Диалектика форм мышления, 1959, Диалектической логики, 1960. М. М. Розенталь, Принципы диалектической логики, 1960. В. И. Черкесов, Материалистическая диалектика как логика и теория познания, Изд. Моск. унив., 1962. П. В. Копнин, Логические основы науки, К., 1968, В. И. Ленин и материалистическая диалектика, К., 1969, Философские идеи В. И. Ленина и логики, 1969.

Тезата за съвпадението на диалектиката, логиката и теорията на познанието се тълкува различно в различните периоди и от различните представители на философията. Според една група философи на 50-те години е възможно да се говори само за единство между диалектиката, логиката и гносеологията, но не и за тъждество. Друга група философи дават примат на тъждеството. Между мненията на привържениците за тъждеството се забелязват известни нюанси на различие. Една част разбират тъждеството формално логично като включване на една наука в друга. Според тях най-широка по обем е диалектиката, която включва в себе си теория на познанието, а последната включва логиката. Изразено графически, това ще представлява три последователно съдържани се един в друг концентрични кръгове. Отношението в случая се разглежда като отно-

Без да обосноваваме нашето мнение, ние се присъединяваме към мнението на тези, които разглеждат диалектиката, логиката и гносеологията в тъждество. Според нас този въпрос е добре разработен в марксистическата литература. Ние в случая се интересуваме не от отношението между диалектиката и логиката, а от отношението на техните категории. Вълнува ни проблемата — следва ли от тъждеството на трите науки и в частност от тъждеството на диалектиката и логиката, което ние приемаме в Ленинов смисъл, и тъждеството на категориите на диалектиката с категориите на логиката или не. Или, казано с други думи, трябва ли три термина — категории на диалектиката, категории на логиката и категории на гносеологията, или не.

Както се вижда, този въпрос е пряко следствие от решението на по-общия въпрос за отношението на диалектиката, логиката и гносеологията. Затова той се явява в случая като подчинен въпрос. Но независимо от това той има своя относителна самостоятелност и затова заслужава отделно разглеждане.

Понякога се смята, че е достатъчно да се приеме идеята на Хегел за тъждеството на трите науки и материалистическото ѝ интерпретиране дадено от В. И. Ленин, за да се реши и въпросът за отношението между категориите на диалектиката и категориите на логиката. Практиката обаче доказва, че не винаги логиката се довежда докрай. Редица автори приемат като разбиращо се от само себе си тъждеството на диалектиката и логиката, по почти нищо не казват за отношението на диалектическите и логическите категории. Те най-често ги разглеждат като различни неща. От твърдението, че всяка наука е приложна логика и че диалектиката като наука не прави изключение от това правило, не се прави кардиналният извод, че категориите на диалектиката са и категории на логиката. Когато се използва терминът „логически категории“, обикновено се мисли за понятията на формалната логика или се смята, че това е неудачно използван термин, който трябва веднага да се смени с общоприетия термин „категории на диалектиката“.

Наше дълбоко убеждение е, че този, който приема тезата за тъждеството на трите науки: диалектика, логика и гносеология, трябва да приеме и тъждеството на техните категории.

Категориите на диалектиката са и категории на логиката. Това не следва само формално логически от твърдението за тъждеството на трите науки, а е дълбока същност на марксистическата философия. Категориите на трите науки са тъждествени, защото в тях са синтезирани онтологичната основа, гносеологическото съдържа-

ние на част и цяло. Частта се съдържа в цялото, но цялото не се изчерпва с нея. Такова разбиране на тъждеството е в разрез с мислите на Ленин, според когото диалектиката е и логика, и теория на познанието. Тъждеството е диалектическо. Това съвсем не означава, че едни въпроси са на диалектиката, други на логиката, а трети на гносеологията. По този въпрос ние напълно се солидаризираме с П. В. Копнин, според когото: „Не може да посочим такъв закон (или категория), който не би бил едновременно закон (или категория) на теорията на познанието и на логиката.“ (Философские идеи В. И. Ленина и логика, 1969, с. 45.)

ние и логическата функция. Всяка категория, както вече отбелязахме, като познание е отражение на битието, всяка категория има своя онтологична основа, в този смисъл тя е категория на диалектиката, но благодарение на това, че е отражение, тя съдържа в себе си определено гносеологическо съдържание и в този смисъл е категория на гносеологията. С гносеологическото си съдържание, което е отражение на онтологичната основа, категориите играят определена логическа функция и стават категории на логиката. Всички категории имат обективно съдържание дотолкова, доколкото те се явяват като отражение на закономерностите на обективната действителност, но наред с това категориите имат логическо съдържание, защото те са и форми на мисленето и задачата на философията е да изясни природата на категориите като логически средства на мисленето.

Благодарение на своето гносеологическо съдържание, което е отражение на определена онтологична основа, категориите изпълняват дадена логическа функция. Те като категории на диалектиката са и категории на логиката, т. е. логически категории.

Всички аргументи, които могат да се приведат против привържениците на чистата онтология, гносеология и логика, са напълно валидни и в нашия случай. Няма чисти категории на диалектиката, както няма и чисти категории на логиката. Всички категории са в едно и също време и категории на диалектиката, и категории на логиката. Което ще рече, че в тяхното съдържание диалектичните и логичните моменти са в единство. Но това единство не бива да се разбира в смисъл, че категориите се състоят от две страни — диалектическа и логическа, че в едни категории преобладават логичните, а в други гносеологичните моменти. Тук е необходимо правилно да се разбира съюзът *и*. Той не бива да се схваща като връзка на две различни страни на категориите, а на страни, които в основата си са тъждествени една на друга. Въпросът за тъждествеността на онтологичните и гносеологичните моменти е тема на друга наша работа и затова сега ние съзнателно го изпусваме.

И така категориите не се делят на категории на диалектиката и категории на диалектичната логика, а са в едно и също време и категории на диалектиката, и категории на логиката. Ето защо анализирането на категориите на диалектиката трябва да става винаги като категории на логиката. Това е единствено правилният подход, който ни помага да разкрием по-точно логическата функция на категориите и да посочим механизма, с помощта на който философските категории изпълняват методологическите си функции.

Твърде често вместо категории на логиката се използва терминът „форми на логиката“. Това правят не само Фр. Енгелс и В. И. Ленин, но и представителите на съвременната философия. Употребата на думата „форма“ смущава редица автори, които категорично се обявяват против нейното използване. Според нас използването на термина „форма“ не бива да ни смущава, стига той правилно да се разбира. Това, че Кант си служи с тази дума, не

бива да създава едно отрицателно отношение у нас към нея.

Логическите форми на Кант са априорни, те са извънпитни и нямат нищо общо с материалната действителност, докато терминът „логически форми“ в марксистическата философия означава определен логически инструментариум, с помощта на който се реализира човешко мислене. В. И. Ленин, след Енгелс, показва как правилно, материалистически може да се интерпретират логическите форми. И той не се е поколебал да използва тази терминология, когато е било нужно. За илюстрация ето някои примери: „логическите форми — отражение на обективния свят в субективното съзнание на човека“¹, „логическите фигури са най-обикновени отношения на нещата“², „логическите форми не са външни, не са мъртви форми“³.

Всичко казано дотук идва да покаже, че категориите на диалектиката са и категории на логиката, са логически категории или форми на логиката. По този въпрос съвсем справедливо П. В. Копнин пише: „Затова логическите (диалектическите) категории са едновременно и като форми на прехода (на превръщане) на действителността в мислене във форма на знание. . .“⁴ Между категориите на диалектиката, категориите на логиката и формите на мисленето не бива да се прави разлика. Те се намират в диалектическо тъждество. Това тъждество като диалектическо не само че не изключва всякакво различие, а, напротив, то го съдържа. „Тъждество, съгласие, съвпадение на законите на мисленето и законите на битието — пише П. В. Копнин — не означава, че между тях няма никакво различие.“¹

Когато разглеждаме категориите на *диалектиката*, нас ни интересува повече тяхната онтологична основа, макар че те не са никога чисто онтологични. Те, пак повтарям, имат онтологична основа, която в този случай се поставя на преден план.

Когато говорим за категории на *гносеологията*, поставяме на специално изследване гносеологическото им съдържание. А когато искаме да покажем каква е ролята на гносеологическото им съдържание за човешкото мислене, тогава говорим за логически категории, тогава категориите на диалектиката и гносеологията ни интересуват като *категории на логиката*.

Тъждеството на диалектическите и логическите категории трябва да се разбира материалистически. Ние не сме за тъждество въобще, а за такова тъждество, което взема за своя основа материалното начало, което се базира на теория на отражението. Тук става дума не за монизъм въобще, а за материалистически монизъм. По тоя начин ние се разграничаваме от Хегел.

Категориите на диалектиката като категории и на логиката, както вече казахме, изпълняват определена логическа функция.

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, С., 1956, с. 155, 158.

² Пак там, с. 152.

³ Пак там, с. 66.

⁴ П. В. Копнин, *Философские идеи Ленина и логика*, М., 1969, с. 77.

¹ П. В. Копнин, *пос. съч.*, с. 35.

Разкриването на тази функция изисква обяснение на понятието „логичност“.

2. ПРОБЛЕМАТА ЗА ЛОГИЧНОСТТА

Тази проблема не е нова. На нея са обръщали внимание Аристотел, Кант, Хегел и т. н. Нея я срещаме във философските системи на представителите на субективния и обективния идеализъм.

Субективните идеалисти, като отричат всякаква зависимост на съзнанието от външния заобикалящ ги свят, свеждат логичността до зависимост между чисто субективни мисли и „затова — както пише Добрин Спасов — класическият субективен идеализъм най-често е отъждествявал логическите с асоциативните връзки“¹.

Определение на логичността е давал и големият немски философ Кант. Той е направил опит да преодолее старите субективно идеалистически определения без да напуска територията на идеализма. Кант е искал да определи логичността, като не допуска познаваемостта на „нещото в себе си“. Логическата задължителност той извежда от тъждеството в структурата на отделните човешки съзнания. Според него логичността не се определя от материалната действителност, от „логиката“ на нещата (тя за него е непознаваема), а от еднаквостта на всички индивидуални съзнания. Всичките те така са структурно устроени, че при определени условия се влага една и съща зависимост. При определението на логическата задължителност Кант стига до учението за категориите. За него те са логически форми на разсъдка. Категориите са априорни форми на мисленето, външни форми на идващите отвън усети. Тези форми не са придобити в резултат на отражение на материалния свят, те нямат апостериорен характер. Задачата на тези форми е да поставя в ред емпирическото знание, което нямало нищо общо с логическото. Логическото няма външен източник, то е резултат от дейността на разсъдка.

Категориите според Кант имат синтетични функции или по точно са синтетични функции на разсъдка, които се изпълняват по един и същ начин. Тези функции не са външно детерминирани, те нямат своя онтологична основа. Кант не свежда логическите категории до логически асоциации, той отхвърля субективизма, но остава на позициите на идеализма. Верен на своя агностицизъм, на тезата си, че нещата са непознаваеми, той не е можел правилно да обясни логичността и нейните форми. На априоризма на Кант Енгелс отделя голямо внимание и му прави сериозна критика. Тази критика е принципна и се отнася до всякакъв вид априоризъм. Критиката на априоризма съвсем не означава, че Енгелс отричал синтетичната мощ на разума. На Енгелс и на ум не му е идвало да отрича ролята на мисленето. Той никога не е бил в плен на „чистоплътния сенсуализъм“.

¹ Добрин Спасов, Символна логика, С., 1970, с. 16.

Кант се явява в случая продължител на мнението на Лайбниц, който в своите „Нови опити върху човешкия разум“, като противопоставя гледището си на гледището на Лок, според който всичко идва отвън, от опита, счита, че всичко идва отвън, само не и способността да се прави опит. Според Кант категориите на логиката са готови външни форми по отношение на съдържанието. Категориите на Кант са средства за синтез. В едни случаи се използват едни категории, в други случаи — други. Независимо от критиката, която правим на Кантовото учение за категориите, трябва да признаем, че той е поставил една проблема — проблемата за логичността. Той се е докоснал до функциите на логическите категории, но отричайки познаваемостта на предметите и откъсвайки сетивното от логичното, дава невярно решение на иначе вярно поставената от него проблема.

Кант правилно е разбрал, че философията може да се развива успешно не като се връща към старата натур-философия и мета-физика, а като гносеология. Той обаче неправилно разбира проблемите на гносеологията, а оттук и на логиката.

Ние трябва да се откажем от решението, което Кант дава на проблемата за логико-синтетичните функции на категориите, но да приемем съществуването на тази проблема и да я решим от гледището на диалектичката логика. Но учението на Кант за логичността и за категориите не трябва да бъде само отхвърлено настрана, а теоретически преодоляно. То не трябва да бъде само отместено от нашия път, а дълбоко научно проанализирано.

Грешките на Кант сериозно критикува Хегел. Но той не отрича поставената от Кант проблема, а само нейното решение. В стремеха си да преодолее недостатъците в разбирането на Кант за категориите Хегел създава обективно идеалистическо решение на проблемата за логичността и логическите категории, което има свои гносеологически корени.

Често пъти логичността в разсъжденията се налага и на съзнанието, стои над всякакъв субективен произвол, но тя се налага и над действителността, в резултат на което се създава впечатление, че логическите категории не са зависими нито от човешкото индивидуално съзнание, нито от материалния свят. Те като че ли са над двете. Хегел се обявява против чистите логически форми (категории) на Кант. Той иска логически форми, свързани със съдържанието. Неговото учение за съдържателните форми на логическото мислене е много полезно. Разбира се, ние не бива да забравяме обективно идеалистическата основа, от която Хегел обяснява логичността. По този повод В. И. Ленин пише: „А Хегел иска логика, в която формите биха били съдържателни форми, форми на живото, реалното съдържание, свързани неразривно със съдържанието.“¹ По-нататък той продължава: „Логиката е учение не за външните форми на мисленето, а за законите на развитието на „всички мате-

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, с. 66.

риални и духовни неща“, т. е. на развитието на цялото конкретно и на неговото познание, т. е. резултат, сума, извод от историята на познанието на света.¹ Видно е, че В. И. Ленин критикува неправилните решения на проблемата логически форми на мисленето, но съвсем не я отхвърля, а като използва всичко, което е достигнало научното познание и най-вече философското, дава научен отговор на поставените въпроси.

Субективните идеалисти обясняват логичността с асоциации между техните лични възприятия, обективните идеалисти правят логичността господстваща над индивидуалното съзнание и над материалната действителност. Кант, като се бори против субективизма, не излиза извън рамките на своя агностицизъм и решава проблемата за логичността в рамките на идеализма.

Ние, като водим борба срещу неправилното разбиране на логичността, в последните години правим доста много за нейното обяснение. Получиха се обнадяващи резултати.

За да се разбере логическата природа на категориите, да се разкрие тяхната роля в процеса на познанието пълно и изчерпателно, трябва да се покаже генетическата им връзка с практиката.

3. КАТЕГОРИИТЕ НА ЛОГИКАТА И ЧОВЕШКАТА ПРАКТИКА

Една от основните слабости на цялата домарксозна философия е, че не обяснява логичността, логическите функции на категориите с практиката. Според представителите на тази философия практиката не е необходима за обяснение на познанието, защото тя няма нищо общо с него.

За пръв път марксистическата философия сложи в проблемата на познанието и практиката. В това отношение голяма е заслугата на В. И. Ленин. Като разглежда възгледите на Ернст Мах, той пише: „Това е именно такъв измъчен професорски идеализъм, когато практиката като критерий, който отделя за всички и за всеки илюзията от действителността, се изнася от Е. Мах зад пределите на науката, зад пределите на теория на познанието. Човешката практика доказва правилността на материалистическата теория на познанието — казват Маркс и Енгелс, като обявяват за „схоластика“ и „философски идеализъм“ опитите да се реши основният гносеологически въпрос без практиката. А за Мах практиката е едно, а теорията на познанието — съвсем друго; тях можем да ги поставим редом, без да обуславяме втората от първата.“¹ И по-нататък. „Ако включим практиката като критерий на истината в основата на теория на познанието, ние неизбежно получаваме материализъм — казва марксизмът. Практиката нека бъде материалистическа, а теорията е съвсем друго нещо — казва Мах.“²

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, с. 66.

¹ В. И. Ленин, Материализъм и емпириокритицизъм, т. 14, С., 1951, с. 138.

² Пак там, с. 193.

Като поставят практиката извън познанието, като отричат нейната функция като основа и критерий на познанието, те противопоставят практичното на логичното. Практиката според тях не е единственият критерий на познанието, наред с нея съществува и логически критерий, който има самостоятелно и независимо от практиката значение. Без да се обявяваме против съществуването на логическия критерий на проверка на познанието, който според нас в последна сметка е зависим от практическата дейност, ние не приемаме съмнението върху суверенността на практиката като критерий на истината и противопоставянето на логическото и практиката. А това се получава, защото се откъсва практиката от логическите форми на мисленето. Създава се впечатление, че съществуващият логически апарат на мислене, логическите форми на мислене са външни и независими от практиката. На това мнение са не само субективните идеалисти, но и обективните и даже Хегел, който говори за диалектическо единство на логическото и практическото, но, както вече отбелязахме, в основата на практиката поставя логическите форми на мислене. Не логическите форми на мислене са кристализирана практика, а, обратно, практиката е реализация на логическите форми. Тук нещата са обърнати с главата надолу, а трябва и това Хегелово положение да се постави на краката си.

Като четете тази част от „Науката логика“, Ленин отбелязва: „Когато Хегел се старее — понякога дори се мъчи и напъва — да подведе целесъобразната дейност на човека под категориите на логиката, като казва, че тази действителност е „заклучение“, че субектът (човекът) играе ролята на също такъв „член“ в логическата фигура на заключението и т. н. — това не е само пресилване, не е само игра. Тук има много дълбоко съдържание, чисто материалистическо. Трябва да се преобърне: Практическата дейност на човека милиарди пъти е трябвало да довежда съзнанието на човека до повторение на различните логически фигури, за да може тези фигури да получат заключението на аксиоми. Nota bene.“¹ И по-нататък В. И. Ленин пише: „Заклучение на действието“. . . За Хегел действоването, практиката е логическо „заклучение“, фигура на логиката. И това е истина! Разбира се, не в смисъл, че фигурата на логиката има за свое инобитие практиката на човека (= абсолютния дух), *vice versa* : практиката на човека, повтаряйки се милиарди пъти, се закрепва в съзнанието на човека чрез фигурите на логиката. Тези фигури имат устойчивостта на предразсъдък, аксиоматичен характер именно (и само) по силата на това милиардно повторение.“¹

Вярно е, че логическият апарат не зависи от даден конкретен практически акт, от дадено конкретно практическо действие. И не само това. Логическият апарат подчинява отделните практически експерименти, като ги синтезира. Но това е на пръв поглед. По-

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, С., 1956, с. 164.

¹ В. И. Ленин, *Философски тетрадки*, С., 1956, с. 188.

гледнато по-дълбоко, веднага се забелязва, че логическият апарат в своя генезис е тясно свързан със съществуващата практика и е създаден на нейната основа, само че разбирана не като проста сума от експерименти.

Погледнато исторически, човешкият род милиарди пъти се е срещал с определени явления от материалната действителност. Целият негов живот е взаимодействие и неизброимо сблъскване със закономерностите на материалната действителност. При това взаимодействие се създават определени логически форми, които поради повторението получават характер на аксиоми и на предразсъдък. Тази аксиоматичност понякога създава заблудата за вроденост на категориите, за откъснатостта им от практическата човешка дейност.

Категориите, както се вижда, израстват от практиката. Те са нейно идеално продължение. В тях са отразени редица страни от дейността на човека. Като разглежда този въпрос, П. В. Копнин пише: „Логическият апарат възниква на основата на практиката, той е подчинен на нея, явява се нейно закрепване и оръдие... Логическият апарат е също така практика, но само обобщена и закрепена в стройни форми.“²

Категориите в този смисъл са свързващо звено между практиката и бъдещото познание. Практиката с помощта на логическите категории, в които тя се отразява, определя и направлява познавателния процес. Категориите са закрепено в съзнанието милиардно повторение на практиката. Следователно практиката намира своето отражение в познавателния процес чрез самата себе си. Категориите като логически мисловни форми, получили аксиоматичност, свързват познанието и практиката през всички периоди (епохи) както в началото на познавателния процес за човечеството въобще, така и за всеки човек поотделно.

Но практиката е историческа категория. Това ще рече, че тя постоянно изменя своето съдържание. Но това не остава откъснато от изменението на познанието и на логическите категории. Изменението в съдържанието на логическите категории, предизвикано от новосъздадената практика, влияе обратно върху нея. В този смисъл В. И. Ленин приема мислите на Хегел: „практиката е логическо „заклучение“, фигура на логиката за истина. И това е истина“ — пише той. Практиката е не само основа и причина за формирането на определен логически апарат, тя не само влияе и може да се каже изцяло определя мисловния инструментариум на човека, но търпи върху себе си неговото влияние. Тя в определен смисъл е действително „логическо заключение“. Този тезис, доведен докрай, абсолютизиран е неправилен (за пример ни служи Хегел). Той не се отнася за цялата практика, за практиката изобщо, но по отношение на отделни практически действия е верен. Той ни помага по-многостранно да разкрием отношението между прак-

² П. В. Копнин, пос. съч., с. 386.

тичното и логичното. Затова не трябва да отричаме всичко, каквото е казал Хегел по този въпрос. Особено когато се разглеждат явления от социалния живот. Там като че ли практиката е логическо заключение на мисленето. Хората, преди да построят нещо, го конструират с помощта на мисловната си дейност, с помощта на своите логически категории в съзнанието си и след това го реализират, материализират. Този процес не може да бъде обяснен с най-общото твърдение, че практиката определя структурата и съдържанието на мисленето. Взаимоотношението между логично и практично, както вече видяхме, е много по-сложно и комплицирано и вместо да се отрича влиянието на мисленето и неговите резултати върху материалната човешка дейност, по-добре е правилно да се обясни.

Човек с помощта на логичността, с помощта на определени логически средства стига до знание, което желае да материализира. Целта на всеки познаващ субект е не само да получи знание, но и да го реализира. В този смисъл практиката е „фигура на логиката“. Ако взаимоотношението между познание и практика беше еднопосочно (само от практиката към познанието и към логическата структура на това знание), трудно или почти невъзможно става разбирането на творческата същност, творческата природа на човека. Подобна теза е присъща на наивния материализъм. За диалектическия материализъм първичността на битието и отражението му в съзнанието на човека съвсем не отрича влиянието на мисленето върху него.

По този въпрос и днес, както и някога, противниците на марксистическата философия правят опити да я уязвят. Думите на Маркс, изказани в първия тезис за Л. Фойербах: „Фойербах иска да има сетивни обекти, действително различаващи се от мисловните обекти; но той не схваща самата човешка дейност като предметна дейност“, са съвсем справедливи. За разлика от наивния реализъм марксистическата философия не противопоставя отражението и творчеството, тя разглежда предмета, действителността, сетивността като „човешка сетивна дейност, като практика“, субективно.

Взаимодействието между практиката (обект на познанието) и логическите форми на мисленето (субект на познанието) правилно разбирал основателят на нашата партия Д. Благоев. Той в борба с тези, които искат да представят диалектическия материализъм като наивен реализъм, според който уж светът просто се отразява от човека, защитава успешно изказаните мисли на Маркс. Тезата на Благоев за активната творческа човешка същност и днес звучи актуално. И сега понякога противниците на марксистическата теория на отражението по един или друг повод подхвърлят, че теорията на отражението не била съвместима с творчеството. За разобличаване на такива становища са достатъчни само аргументите на Благоев.

Противниците на теорията на отражението обвиняват в неправилно разбиране на отношението между отражението и творчеството и В. И. Ленин. Те правят всичко възможно да намерят проти-

воречие между двете основни философски произведения на В. И. Ленин по този въпрос. Това е един отдавна използван и твърде коварен начин за критика на марксизма. Според тях Ленин в „Материализъм и емпириокритицизъм“ умаловажавал творческата същност на човека, а за нея говорел само във „Философски тетрадки“. Вярно е, че в момента, когато било застрашено материалистическото начало, когато на съзнанието се гледало като на нещо, което няма нищо общо с реалното битие, Ленин отделил специално внимание на отражението, за него той е писал по-пълно и цялостно. Такава абсолютизация е напълно оправдана. Точно така се е получило в книгата на Ленин „Материализъм и емпириокритицизъм“.

Но това съвсем не означава, че В. И. Ленин подценявал творческата човешка природа. Доказателство за голямото значение, което той ѝ отдава, са думите му, казани в знаменитите „Философски тетрадки“: „Човек не само отразява света, но и го твори. . . Човек не е доволен от постигнатото и със своето действие изменя действителността.“ Напразно сега някои се мъчат да спекулират с този въпрос, като търсят, както вече казахме, мними противоречия между произведенията на Ленин.

От позициите на наивния реализъм, на метафизическия материализъм трудно могат да се обяснят създадените от човешкия ум и ръка чудеса. Когато Хегел е казал, че практиката е логическо заключение, той е имал пред вид точно тази активна човешка същност. Хегел е използвал за гносеологическа основа на този свои възглед особеността на човешкото съзнание да се материализира, да твори социалния живот. Тази особеност съществува и вместо да я отричаме, трябва правилно да я обясним. В системата си Хегел стига до крайност, като абсолютизира влиянието на човешкото мислене, в резултат на което битието става инобитие на мисленето.

Човек отразява заобикалящия го материален свят и получава определено знание за него, което, след като емоционално го украси, превръща в цел, идея, план за бъдеща дейност. Възникналите идеи в главата на човека се материализират, в резултат на което се създават нови материални обекти, нови обекти на познанието. Те в определено отношение не са буквална реализация на породилата ги идея. Техният създател — човекът, не е напълно удовлетворен. Той забелязва, че неговата идея е била по-богата в едно отношение от създадения по неин образец материален обект, но в другото време констатира, че материализираната идея в друго отношение надхвърля първоначалния негов замисъл. Между идеята и нейната реализация — създадения предмет, са налице редица различия, редица несъответствия. Тези противоречия стават причина за създаване на нови знания, нови идеи, на нов стремеж към осъществяване на тази идея. В този смисъл трябва да бъдат разбирани думите на Ленин — човекът не само отразява света, но и го твори, създадения от човека свят не го задоволява и той се стреми постоянно да го подобрява с помощта на практическата си дейност.

4. КАТЕГОРИИТЕ — ФОРМИ НА СИНТЕЗ НА НАУЧНОТО ЗНАНИЕ

Практиката е висше познание. Тя съдържа в себе си предимството както на сетивното възприемане, така и на логическото мислене. В нея се отразяват постиженията на цялото познание. Ето защо влиянието на практиката върху логическите категории е влияние и на човешкото познание, но по опосредован път.

Но познанието влияе на логическите категории не само като материализирано познание, не само опосредовано, но и непосредствено, като съдържание на мисловната синтезираща дейност. Това налага да разгледаме наред с отношението на практиката и логическите категории, и отношението на познанието към категориите. Даже от теоретична гледна точка пряката връзка на категориите на логиката и познавателния процес представлява по-голям интерес.

Взаимодействието между категориите и познанието има две страни. Първо, познанието като процес влияе върху логическите форми на мисленето и, второ, логическите категории от своя страна спомагат за усъвършенствуване на познавателния процес. Най-напред ще се спрем на първата страна на това взаимодействие, макар че сме дълбоко убедени, че тези страни винаги съществуват в диалектическо взаимодействие, в неразкъсваемо единство.

Логическите категории са сложни по природа. Тяхната същност, както и същността на всяко друго явление, е определено единство от противоположности. В този смисъл философските категории са синтетични категории. Те не се получават в резултат на обобщение на един или няколко научни факта или след изучаването на една или на няколко научни области. Категориите са логически форми, чието съдържание е формирано от цялостния исторически процес на познавателната дейност. Категориите изразяват общо човешки опит на познанието до даден момент от развитието на човешкото общество.

Зависимостта на категориите от практиката и от познанието ни дава основание по дадена философска система да определим в каква историческа епоха са създадени логическите категории. Системата от категории отразява постижението на човечеството в областта на теорията и практиката. Така например, като четем философската система на Аристотел, ние разбираме в каква обществена и научна обстановка е създадена. Когато четем философията на Хегел — също. Така стои въпросът и с философията на марксизма. Тук нямаме пред вид онези случаи, когато философията може да изостане от развитието на социалната и духовна човешка дейност. Този въпрос не е предмет на нашата работа. Направената от нас констатация има принципно значение.

По-голям интерес за нас представлява втората страна във взаимоотношението на познанието и логическите категории, а именно влиянието на категориите върху познанието.

Макар че категориите не са конкретно сетивно знание, те са необходим вътрешен момент на човешкото познание, те са форма на неговата общност. Те като всеобщи форми имат определено логическо съдържание, което се характеризира с момента — всеобщност, необходимост и безкрайност. Благодарение на това тяхното значение за човешкото познание е огромно. Те са вътрешна същност на всеки човек като субект на познанието, на всеки исторически етап от неговото развитие. Категориите като логически преработен познавателен опит изпълняват успешно логическата си функция.

Като средство за реализиране на материална и духовна човешка дейност логическите категории са своеобразни оръдия на мисленето. В този смисъл между тях и оръдията на труда има определено подобие. Първо, и оръдията на труда и логическите категории са резултат на минал познавателен опит, в тях се синтезира постижението на науката и, второ, и едните и другите са определени средства, с помощта на които се извършва определена дейност — в единия случай материална, практическа, а в другия случай мисловна, духовна.

По този въпрос В. И. Черкесов пише: „Но категориите на материалистическата диалектика не се натрупват в архив. Те играят важна роля в познанието, мисленето. Хората ги използват като средство за решаване на задачи, познание и практически действия.“¹ Те са необходими логически елементи на всяко човешко мислене. С тяхна помощ се обобщават съществуващите факти и се откриват нови знания, с тяхна помощ ще се извеждат общите изводи.

Категориите на диалектиката за разлика от останалите понятия не са обикновени форми на мисленето, а изпълняват ролята на особена съдържателна форма на диалектическо мислене и в това се заключава преди всичко специфичната им логическа функция.

Логическата функция на категориите в последна сметка може да се разгледа от два аспекта: първо, това е логическата функция, която категориите изпълняват в процеса на диалектическото мислене изобщо, и, второ, това е логическата функция на категориите като основни понятия на самата диалектика като наука. Логическата функция във втория смисъл почти по нищо не се различава от логическата роля на понятията на всяка отделна наука. Затова от нея ние няма да се интересуваме. На по-специално разглеждане ще поставим логическата функция на категориите в първия аспект.

Човешкото познание, както Маркс отбелязва, започва от сетивното конкретно, а оттам с помощта на абстракциите се възвишава към висшето конкретно. Този път на познанието е нереализуем, ако не са налице логическите форми на мисленето. С тяхна помощ се различнява мислено иначе неразчленимото в материалната действителност, с тяхна помощ се прекъсва непрекъснатото. Обектът на познанието е безкрайно богат на връзки и взаимоотношения и на

¹ В. И. Черкесов, Материалистическая диалектика как логика и теория познания, М-го у-та, 1962, с. 308.

форми на движение и изменение. Логическите категории ни помагат да разделим мислено този обект на познанието и за всяка негова страна да формираме определена абстракция, която е степен към опознаване на висшето конкретно. Абстракциите, които получаваме в резултат на тази дейност, не ни отделят от същността на нещата, а ни доближават до нея, помагат ни да вникнем по-дълбоко в нея. Затова и Енгелс, и Ленин съвсем правилно дават предпочитание на хубавата абстракция пред лошия пример.

За да се схване единството на противоположностите, а такова единство представляват всички явления от материалния свят, трябва да се отделят мислено една от друга тези противоположности, а това може да се реализира посредством всеобщи и необходими логически средства на мисленето, каквито са категориите на диалектиката.

Да вземем за пример движението. То се определя най-общо като взаимодействие, като единство от прекъснатост и непрекъснатост, от абсолютност и относителност. Това единство на противоположностите, каквото е движението, може да се отрази в мисълта посредством не една, а с помощта най-малко на две абстракции, две категории. В. И. Ленин говори, че две основни понятия изразяват движението: „безкрайна (непрекъснатост. . . и „пунктуалност“) = отрицание на непрекъснатостта от прекъснатостта“¹.

На въпроса, може ли да се изрази движението с логически средства, С. В. Оружейникова отговаря: „За изясняване на този въпрос твърде плодотворна е изказаната още от Хегел мисъл за това, че в абстрактните понятия (и тяхната система) не може да се изрази принципът на движението иначе, освен във вид на тъждество на противоположностите. Но за да се осъществят тези принципи, е необходимо отначало да се разделят противоположностите в отделности. За логически средства на това деление служат категориите на диалектиката, които преди всичко се явяват инструмент за абстрахиране на една от друга на противоположните страни на противоречивия процес на развитието (причина — следствие, тъждество — различие, необходимост — случайност, общо — единично и т. н.)“²

Посредством идеализацията ние разчленяваме, фрагментираме действителността на отделни части.

Категориите ни отделят от конкретната емпирична, опитна информация. Те са логическа мрежа, с помощта на която ученият подхожда при обобщение на натрупаните факти, като му помагат да намери най-успешния път към опознаване на света.

„Функциите на категориите в общ план — пише Головин — могат да се уподобят на функциите на филтър, през който преминава емпиричният материал. Както е известно, в емпиричните данни

¹ В. И. Ленин, Соч., т. 38, с. 253.

² Н. Т. В. Ш. Философские науки, № 3, 1963, с. 33 (статия Логическая функция категориите диалектики).

единичното и общото, необходимото и случайното, същественото и несъщественото и т. н. са слети в едно. За да могат посочените моменти да бъдат разчленени, отделени и представени в чист вид, трябва сетивният материал, емпиричните данни да се осмислят чрез системата на философските категории. Емпиричният материал, преминал обаче през категориалния филтър, не може да стане съдържание на мисленето.¹

Но с това не се изчерпва логическата функция на категориите. Благодарение на това, че категориите са възлови пунктове на познанието, те образуват категориалната структура на мисленето. Всяко възникващо понятие се оказва веднага включено в тази структура. В резултат на това с помощта на категориите се извършва не само осмисляне на емпиричния материал, но и определяне на различните връзки между понятията. Като отбелязва посочената двойственост на логическите функции на категориите, немският философ В. В. Столяров пише: „Функциите на категориите в мисленето се състоят в това — благодарение на своята общност, от една страна, да регулират процеса на образуване на понятия и, от друга, да определят връзките и отношенията на понятията в съждения.“²

Видно е от казаното, че категориите имат две функции: аналитична — да разделят неразкъсваемото, и синтетична — да синтезират постиженията на всички клонове на научното познание.

Категориите направляват познавателната дейност на всеки човешки индивид. В този смисъл всяко мислене е категориално независимо от това, дали категориите се използват осъзнато или неосъзнато — въпрос сам по себе си много интересен, но поради характера на работата го оставяме малко настрана. В случая нас пряко ни интересува логическата функция на категориите в научно-изследователската дейност. И на този въпрос по-специално ще се спрем.

Учените, както и всички останали хора, са продукти и на социалния живот. Общественият живот е закрепен в техните понятия и логически категории. Посредством тях той оказва влияние на тяхното познание независимо от желанието им, независимо от това, осъзнават ли те това влияние или не. Често даже се получава така, че учени, които най-ревностно се бранят от влиянието на философията, които си въобразяват, че тяхната мисловна дейност съвсем не зависи от някаква философия, се оказват в робството на най-реакционната и ненаучна философия. И затова Енгелс е напълно прав, когато пише, че каквато и поза да заемат естествоизпитателите по отношение на философията — пренебрежение или насмешка, те в последна сметка се оказват подчинени на някаква философия. Хората, без да знаят що е диалектика, мислят диалек-

¹ Сб. Ленинската теория на отражението и съвременността, М.—С., 1969, с. 428.

² Пак там, с. 428.

тично, така както говорят правилно, без да познават граматичните правила.

Материалистическата диалектика става логика на научното изследване и на тези, които я отхвърлят и не признават основните диалектични положения. Това е възможно, защото независимо от отделните колебания и неточни философски формулировки съвременната наука все повече и повече приближава големите и честни учени от буржоазния свят до диалектическия материализъм. Диалектиката все повече става метод на съвременната наука независимо от мнението на отделните нейни представители. Случва се така, че и онези учени, които са субективно враждебно настроени към диалектиката, в своите научни изследвания стихийно се съобразяват с редица основни диалектически категории. Научното познание обективно им налага това независимо от тяхното желание.

Категориите са логически конструкции, които изпълняват ролята на строителна стълбичка в изграждането на теоретическите построения. С помощта на тази логическа скеля човекът на науката прави логически открития.

Значението на философските категории за конкретното изследване е подчертавано не веднъж от големи световни учени. Така например Айнщайн предупреждава, че философските предразсъдъци могат да попречат и на учени с тънък синтетичен усет и смели хрумвания. „Предубеждението на тези учени — пише той — против атомната теория може несъмнено да се отнесе за сметка на тяхната позитивистка философска постановка. Това е интересен пример за това, как философските преубеждения пречат за правилно интерпретиране на фактите даже от учени със смело мислене и тънка интуиция. Предразсъдъкът, който се е запазил и до днес, се заключава в убеждението, че фактите сами по себе си, без свободните теоретически построения, могат и са длъжни да ни доведат до научно познание.“¹

Значението на логическите категории се подчертава и от много други учени. Един от известните съветски физици В. С. Барашенков говори, че всяко сериозно теоретическо изследване днес е неразривно свързано с предварителен философски анализ. Даже още повече: философският аспект на изследването се явява вече не само в качеството на миоглед и обща методология, но и както съвкупност от определени критерии, които се използват при построение на конкретни физически модели и схеми.² На този въпрос още Фр. Енгелс е обръщал внимание: „А при това природоизпитателите биха могли да се убедят по природонаучните успехи на философията, че в цялата тая философия се крие нещо, с което тя ги превъзхожда дори и в собствената им област (Лайбниц — основател на математиката на безкрайното, спрямо когото индукционното магаре Нютон⁴ е плагиатор и пакостник;⁵ Кант — теорията за

¹ Н. П. Французова, Марксистко-ленинская философия — методология естественых и общественных наук, М., 1969, с. 31.

² Пак там, с. 45.

произхода на света преди Лаплас; Окен — първият в Германия, който прие теорията на развитието; Хегел, чието (. . .)¹ обобщение и рационално групиране на природните науки е по-голямо дело от всички материалистически глупости, взети заедно.¹

„На основата на философията — пише П. В. Копнин — се образуват нови научни понятия, теоретически се осмислят, екстраполират се данните от опита, съединяват се резултатите от познанието, достигнати в различни времена, с различни способности (методи), които като че ли нямат отношение един към друг. Творческата способност на разума се таи в синтеза, а в основата му лежат категориите на диалектиката като категории на логиката.“²

Логическата функция на категориите не се свежда само до синтезирането на научните резултати и създаването на нови частни научни понятия. Категориите имат много голямо значение за изменение на собственото си съдържание и за образуване на нови категории. Това е една особеност, която трябва да се има пред вид. Категориите са логическа структура на собственото си изменение и съдържание. Този въпрос заслужава отделно по-подробно разглеждане, което ще направим в друга наша работа.

Съществена страна от логическата функция на категориите е да дава направление на познавателния процес. В това се изразява и общо методологическото им значение, на което ние по-специално ще се спрем. Те правят познавателния процес целенасочен. Благодарение на тях човешкото мислене се движи от простото към сложното, от явлението към същността, от конкретното към абстрактното и оттам към висшето конкретно. Самото развитие на познанието се осъществява чрез категориите противоречие, тъждество и т. н. Категориите са форми на движение на научните знания. Те са мощни съвременни логически средства, без които научното познание е невъзможно. И макар че няма специална наука, наречена „логика на откритието“, то нито едно откритие не може да се реализира без използване на определени логически средства. „Няма и не може да има специална логика на откритието — пише П. В. Копнин, — но логиката в своето развитие все в по-голяма степен е длъжна да отговоря на въпроси, свързани с хода на научните открития, да направлява научното търсене на учения, да бъде по-близо до самия процес на научните изследвания.“³

Категориите като познавателна форма на истината се явяват в две форми: 1) като начин на изследване и 2) като начин на изложение. С тяхна помощ ученият достига до истината и с тяхна помощ той изразява тази истина. Следователно категориите са и изразни средства на познанието. Тази тяхна функция също не бива да се забравя, когато се говори за категориите на диалектиката като за категории и на логиката.

¹ Фр. Енгелс, Диалектика на природата, С., 1956, с. 224.

² П. В. Копнин, Логическите основи на науката, Киев, 1968, с. 187.

³ П. В. Копнин, Философските идеи В. И. Ленина и логика, М., 1969, с. 280.

5. ЗА ЕВРИСТИЧНАТА ФУНКЦИЯ НА ФИЛОСОФСКИТЕ КАТЕГОРИИ

Както вече отбелязахме, категориите имат за задача да систематизират, да обобщават резултатите от познавателната дейност, като спомагат за откриването на ново знание.

Категориите са синтез от постиженията на различните клонове на познанието, при това теоретичен синтез. В тях се съдържа постижението на научното знание, но ако само това беше тяхното значение, те биха имали твърде ограничена роля и малко щяха да се различават от понятията на останалите науки. Във философските категории има нещо повече от това, до което е достигнала науката, те не само регистрират постиженията — с тази си функция те не са много полезни и не са чак толкова необходими. Но те показват нещо повече, те ни дават нещо ново, до което науката е достигнала.

В този смисъл философските категории изпълняват определена евристична функция. Те спомагат за откриване на ново знание по чисто дедуктивен път, използвайки метода на логичността, чиито форми са самите категории. Те като теоретически синтез на достигнатото знание отразяват всеобщността, но в диалектическо единство с единичното и особеното. Като абстракции те в определено отношение са по-бедни от понятията на частните науки, но от това съвсем не следва, че тяхното съдържание изобщо е по-бедно. В гносеологическото им съдържание има нещо, което никое частнонаучно понятие не съдържа. Това ново не им позволява да се превърнат в обикновен и ненужен дубльор на познавателното съдържание на останалите науки. А наред с това точно това ново, което е в повече в тяхното съдържание, ги превръща в мощни методологически средства за научно познание. Много добре можем да се уверим в правилността на тази постановка, като се спрем по-подробно на Лениновото определение на категорията материя.

Когато физиката изпадна в методологическа криза, когато физиците-метафизици не можаха да обяснят правилно новооткритите факти и явления, а физиците идеалисти направиха извод във вреда на диалектическия материализъм, В. И. Ленин трябвало да създаде, да формулира ново понятие за материята, което да е в унисон с откритията на науката и същевременно да не е проста сума от съдържанието на частнонаучните понятия. За целта той е можел да тръгне по два пътя: емпиричен начин — като регистрира постиженията на атомната физика, на квантовата механика. В резултат на това би се получило следното определение на категорията материя — „материята не е само вещество, но и поле“. В едно такво определение не би имало нищо повече от това, до което е стигнала физиката от онова време. В случая се прави едно събиране на резултатите от физическото познание. В това определение не се съдържа нищо ново. Възможностите на това определение за развитието на науката, за нейното подпомагане при разкриване на но-

ви явления и обяснение на нови закономерности са твърде ограничени, за да не кажем — никакви. Такова понятие не може да изпълнява елементарна евристична функция. То ще се окаже оstarяло, ще се окаже на опашката на науката още в момента на своето създаване или в най-добрия случай малко след това. По този въпрос Надежда Павлова Французова пише: „Можем да забележим в крайна сметка два недостатъка на подобни конструкции. Първо, това е нов опит да се сведе философското понятие материя към постиженията на естествените науки, известни на съвременния етап на тяхното развитие, макар че историческият опит е против това. Безплодността на тези стремежи блестящо е показал В. И. Ленин в своята работа „Материализъм и емпириокритицизъм“. Второ, философската категория материя по същество се разтваря сред многочислените и безкрайни характеристики на материалния свят като цяло и престава да е критерий за разграничаване на материалните от идеалните явления.“¹ В. И. Ленин добре разбира, че философските категории могат да изпълняват определена методологическа, евристическа функция, когато на базата на теоретическия синтез на постиженията на частните науки дават нещо повече от частно-научните понятия, и затова той при определението на категорията материя не тръгва по вече посочения емпиричен път. Този път, както вече посочихме, води в почти всички случаи до констатация на постигнатото знание. Той по същество ликвидира ролята на теоретическото мислене, на логическото мислене за откриване на нови знания.

Определението, което В. И. Ленин даде на понятието материя, не е проста сума от вече съществуващото знание, а представлява теоретически синтез на постиженията на науките. Той свързва определението с едно най-общо свойство — „обективна реалност“, и с това казва нещо повече от това, до което физиката бе достигнала. Той показва, че обективна реалност, материя, са не само закономерностите, до които е достигнало знанието до негово време, а и тези, до които ще достигне в бъдеще.

Само така разбирани философските категории са метод на научното познание, само философия с такива категории може да изпълнява успешно методологическата си роля. Евристичната природа на категориите е част от тяхната специфична характеристика. Това ни задължава постоянно да обогатяваме съдържанието на всички философски категории, така че винаги да ги държим в унисон с развитието на науката и изменението в практиката. Категориите на марксистическата философия служат като средство за откриване на нови резултати, на ново знание. Те са метод за движение на човешкото познание от известното към неизвестното, от просто към сложното. Тази мисъл блестящо е изразил В. И. Ленин: „Пред човека — пише той — съществува мрежа от природни явле-

¹ Н. П. Французова, Марксистко-ленинская философия — методология естественых и общественных наук, изд. Мысль, М., 1969, с. 29—30.

ния. Инстинктивният човек, дивакът, не отделя себе си от природата. Съзнателният човек се отделя, категориите са стъпалца на отделянето, т. е. на познанието на света, възлови точки в мрежата, които спомогат да я познава и овладява.¹

В категориите, които са логически апарат на учения, се закрепва предшестващото познание за света. Те помагат на човешката мисъл да направи полет, направляват я към търсене и откриване на нови резултати. Но за да изпълняват тази си функция, те трябва да са в унисон с развитието на познанието.

Ролята си на метод, както вече отбелязахме, те изпълняват не като дублират това, до което са достигнали останалите науки. Впрочем това е и невъзможно. Те са невъзможен дубльор, понеже никоя философска категория или система от философски категории не може да отрази съдържанието на всички понятия, на всички науки в цялото им многообразие. Пък и това никому не е нужно. Философията няма нужда от такива категории, които си поставят задача само да фиксират постиженията на другите науки. Даже ако философът дублиране е възможно, то ще бъде твърде некомпетентно. Философът неспециалист в дадена частна наука винаги ще бъде по-неподготвен от специалиста и в този смисъл всяко негово вмешателство ще носи вместо помощ вреда. Той трябва да превъзхожда частния учен в своята област — методологическата, и там да му оказва помощ, а не да му пречи с некомпетентната си намеса в конкретните негови занимания.

Категориите като логически инструментариум на учения са едновременно суверенни и несuverенни, и абсолютни и относителни. Те, най-общо казано, са познание, но като познание са и метод за логическо мислене. Категориите изпълняват тази си функция, като постоянно се изменят и усъвършенствуват. Те са категории-процес. Само реализирани в безкраен ред от мислещи хора от миналото към бъдещето ние можем да приемем тяхната суверенност. Взети в определено време, в определени исторически граници, категориите са несuverенни, те са относителни, но те като истини съдържат в себе си относителни и абсолютни моменти.

В зависимост от това понякога новите резултати на частните науки могат да не се сместват, побират в съществуващите категории и тяхната система. Те могат далеч да изпреварят системата на философските категории. В този случай категориите и цялата тяхна система губят методологическата си функция. За да не се получава това или да се избегне изоставането, след като веднаж се е явило, трябва моментално да се усъвършенствува категориалното гносеологическо съдържание.

Но случва се и обратното явление, което нас в момента повече ни интересува — философските категории по съдържание да изпреварят непосредствените данни на частните науки. Това, разбира се, е възможно в определени граници, в определени рамки. Системата от философски категории може да изпревари и според нас

¹ В. И. Ленин, Философски тетрадки, С., 1956, с. 67.

трябва да изпреварва, когато прави синтез на постигнатото знание, но тя може да изпревари само действителното съдържание на постигнатото частнонаучно знание, но никога не може да изпревари възможността, която се съдържа в това знание. Изпреварването на философията не трябва да води до откъсването на философията от понятията на частните науки. В такива случаи ще се получи абсолютно господство на рационализма и на интуитивизма. В последна сметка това ще подкрепи онова разбиране за философията като опекун на частните науки — мнение, отречено от марксистическата философия. А прекаленото изоставане на философските категории ще доведе до ликвидирането на философията като методология. Тя ще се превърне в една спирачка на развитието.

Полученото противоречие между философските категории и частнонаучните понятия в резултат на изоставането им или на изпреварването им оказва във всички случаи отрицателна роля. Поради несъвършен категориален апарат науката дълго време може да се влечи в потока на емпиричността и да не е в състояние да достигне фундаментално научно откритие.

Във връзка с това понякога се поставя такъв въпрос — с какво да обясним факта, че се срещат учени, невъоръжени с диалектическия материализъм като метод, които правят големи научни открития?

Действително такива случаи историята на човешкото познание знае. Ние сме далеч от идеята, че творческата способност е присъща на учени, само въоръжени с марксистко-ленинска методология. Творческата способност е присъща на всеки човешки индивид, на човека изобщо, било то в социалистическото или капиталистическото общество. Творчеството е общо човешко качество. Но при социализма човекът като творец намира естествената си среда. Въоръжен с нашата марксистическа философия, той може по-лесно да открие важни закономерности.

Що се отнася до такива учени, които творят, създават нещо ново в науката и когато се обявяват открито против диалектическия материализъм, трябва да кажем следното. Отношението между мироглед и метод не винаги е еднопосочно и непротиворечиво. Напротив много често изтъкнати творци на културата и науката въпреки своя буржоазен мироглед са под влияние на нов метод на мислене. Техните частнонаучни знания ги приближават до диалектическия материализъм и те го ползват против волята си, без да съзнават това и в онези случаи, когато даже открито се отричат от него. Така ние можем да си обясним големите открития, които правят изтъкнатите учени от капиталистическите страни. Това още веднаж идва да докаже, че използването на категориите става понякога несъзнателно. Освен противоречието между мироглед и метод съществуват противоречия и вътре в самия мироглед. Почти във всеки мироглед има и прогресивни, и отрицателни страни. Понякога творчеството може да бъде резултат на прогресивната страна на противоречивия мироглед независимо от факта, че като ця-

ло мирогледът на твореца е реакционен.¹

Философските категории не само зависят от развитието на познанието и практиката, но и предсказват нови резултати. Те откриват широки възможности за научно творчество, понеже не са проста сума, обикновен сбор, а са синтез на знания от най-различна област. Този синтез ражда нови идеи, на основата на които възниква нов подход към явленията от действителността. Философът не трябва да вижда и не вижда във фактите само потвърждение на философските категории, но трябва да изменя категориите съобразно с новите факти. Би било погрешно да се мисли, че философските категории с неизменното си съдържание могат да направляват развитието на познанието и практиката. Категориите не се отхвърлят изведнаж и изцяло, а се развиват.

Развитието и обогатяването на съдържанието на философските категории не означава ревизионизъм. Такова опасение съществува у някои и често то прераства в обвинение, без да е достатъчно обосновано. Щом познанието и практиката се развиват, щом се развива животът, развиват се и се обогатяват по съдържание и философските категории. Развитието не трябва да се отрича, а правилно да се разбира и обяснява. Само постоянно развиващи се категории по съдържание могат да играят определена евристична функция.

Като пример за истински философски категории с ясно изразено методологическо значение можем да посочим създадените от Фр. Енгелс категории — пространство, време, движение.

В един момент, когато в частнонаучното познание господствуваше идеята за абсолютното пространство и време, когато Нютон създаде класическата механика за закономерностите на абсолютното пространство и време, които са във и независимо от материята, Енгелс не се задоволи просто да регистрира, да повтори в своите философски разсъждения постигнатото от физиката по онова време. Той добре е разбрал, че от това няма никаква полза, и затова след като обобщи постигнатото в частната наука, формулира съдържанието на категориите пространство, време и движение така: „Пространството, времето и движението са форми на съществуване на материята.“ Това определение, колкото и общоприето и естествено да ни се вижда днес, изказано в един момент, когато на материята се гледа като на нещо, нямащо нищо общо с пространството, времето и движението, е голямо завоевание. В него не се съдържа само постигнатото до онова време в науката, а и се показва бъдещото направление на развитието на философското знание. Това, което Енгелс казва, до което той достигна по чисто философски път, с чисто философски средства, 20 години по-късно бе частнонаучно доказано от Айнщайн.

Теорията на относителността (обща и частна) бе предсказана от Енгелс в „Анти-Дюринг“ с чисто философски средства. Еври-

¹ По този въпрос интересни мисли изказва П. В. Копнин в книгата си „Введение в марксистскую гносеологию“.

стичната функция не бива да се разбира опростено. Ние не бива да искаме от философията да прави експерименти и да открива частнонаучни понятия и закономерности. В определението на Енгелс за пространството и времето и движението не се съдържа и не може да се съдържа нито едно физическо понятие, нито едно откритие на квантовата механика. Не бива да се иска от Енгелс и от нашата марксистическа философия да създава понятие на частните науки. Не бива философските категории да се разглеждат като просто събирателно, от което в определен момент всеки учен може да си намери понятието, което го интересува. Философските категории са логически фигури на познанието и практиката. Като такива те имат характер на съдържателни, аксиоматични правила и се използват неосъзнато. Независимо от това в определението на Фр. Енгелс има нещо ново, което по-късно става съдържание и на общата, и на частната теория на относителността. Това ново е учението за неразкъсваемостта на материята от пространството, времето и движението. Айнщайн със средствата на една частна наука потвърди онова, до което Енгелс бе достигнал с чисто философски средства, ръководейки се от законите на логиката на научното познание.

Даденият пример съвсем не е единствен. В това отношение цялото учение на Ленин за материята може да се посочи като блестяща илюстрация.

Тези са някои от въпросите, които искахме да поставим в нашата работа, без да имаме претенции за пълно и окончателно решение.

О ЛОГИЧЕСКОЙ ФУНКЦИИ КАТЕГОРИИ

к. ф. н. *Стефан Василев*

Резюме

В работе рассматриваются следующие вопросы 1. Категории диалектики — категории логики; 2. Проблема логичности; 3. Категории логики и практика человека; 4. Категории — форма синтеза научного знания; 5. Эвристическая функция философских категорий.

После подробного анализа автор доказывает, что категории философии являются и категориями диалектической логики. В качестве таковых они приобретают важное значение в социальной и духовной деятельности человека. Особо подчеркивается методологическая роль категорий диалектики.

На основе ряда примеров из познавательной деятельности раскрывается эвристическая функция категорий. Доказывается, что категории являются не только синтезом достигнутого научным познанием, но содержат в себе и что-то новое, до которого никакая наука не доходила. Они являются логической программой ученого, благодаря которой он определяет направление и методы своей исследовательской работы.

DE LA FONCTION LOGIQUE DES CATEGORIES

Stéphane Vassilev

R é s u m é

Cette étude traite les problèmes suivants: 1) Les catégories de la dialectique — catégories de la logique, 2) le problème du logique, 3) les catégories de la logique et la pratique humaine, 4) les catégories — forme d'une synthèse de la connaissance scientifique, 5) la fonction euristique des catégories philosophiques.

En résultat d'une analyse approfondie l'auteur prouve que les catégories de la philosophie sont aussi celles de la logique dialectique. En tant que telles elles ont une grande importance pour l'activité sociale et spirituelle de l'homme. Le rôle méthodologique des catégories de la dialectique est bien souligné.

Se basant sur des exemples de l'activité de connaissance, l'auteur découvre la fonction euristique des catégories. Il prouve que les catégories ne sont pas seulement une synthèse des aboutissements de la connaissance scientifique, elles contiennent quelque chose de nouveau qu'aucune autre science n'a pu atteindre. Elles sont le programme logique du savant qui lui permet de déterminer le sens et les méthodes de ses recherches.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „КИРИЛ И МЕТОДИЙ“
Том VIII, кн. 2 Исторически факултет 1970/1971
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE „CYRILLE ET METHODE“ DE VELIKO TIRNOVO
Tome VIII, livre 2. Faculté d'histoire 1970/1171

НИКОЛАИ НИКОЛОВ
ФОРМИРАНЕ И СЪЩНОСТ
НА РЕЛИГИОЗНАТА ВЯРА

NICOLAI A. NIKOLOV
FORMATION ET ESSENCE DE LA FOI RELIGIEUSE

СОФИЯ, 1973

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

Въпросът за същността и формирането на религиозната вяра е не само актуален, но и многоаспектен и почти неразработен. Последният момент именно налага две предварителни ограничения-конкретизации, които се свеждат към следното: а) ще имаме пред вид предимно *онтогенетичния* аспект на формирането и поддържането на религиозната вяра, при това само в условията на социализма; б) ще се стремим главно да поставим правилно разглеждания в студията въпрос.

1. ФОРМИРАНЕ

1. ЗА СПОРНОТО И БЕЗСПОРНОТО

Пристъпвайки към проучване на съществуващите публикации по изследвания въпрос от приетата изходна позиция, ние със съжаление констатирахме още в самото начало, че въпросът за формирането и същността на религиозната вяра не е изследван и не се изследва достатъчно задълбочено в цялата му многостранност. Тъкмо обратното — за формирането, характера и строежа на религиозната вяра става въпрос само в речниците и в научно-популярните атеистични брошури, в които бившите вярващи разказват за себе си — за това, как са станали религиозно вярващи и как след това са „скъсали“ с религията.

Освен това, неизвестно на какво основание, почти във всички учебници по марксистко-ленинска философия и по научен атеизъм, а и в някои книги и статии, в които въпросът за религията се разглежда от теоретична гледна точка, не се пише изобщо за религиозна вяра, а само за религиозно съзнание. И това става в същото време, когато и авторите на тези книги и статии (извън своите теоретични занимания), и обектът на техните изследвания — съвременните религиозно вярващи — говорят за „вярващи“ и за „религиозна вяра“. В същото време, когато на философите и психолозите марксиста е отдавна известно и прието като нещо безспорно от тях това, че човешката психика и всички нейни елементи поотделно представляват система от съзнателно и безсъзнателно.

Нещо повече, в същите тези литературни източници понятието „религиозно съзнание“ (непълно отразяващо религиозните елементи на психиката на вярващите) се разглежда като съществуващо само на нивото на общественото съзнание, като една от формите на последното в същото време, когато в диалектико-материалистическата философия и психология отдавна се разглежда като общо-прието това, че общественото съзнание съществува само като *една*

от страните на индивидуалното съзнание (макар и същностио — обща), което от своя страна съществува като система от общозначими и личностнозначими елементи.

Поради изтъкнатото състояние на разработеност (по-точно на неразработеност) на въпроса за факторите за формирането на религиозната вяра и механизма на формирането и нашият подход се оказва почти предопределен — ние ще имаме пред вид само публикации, в които се разглежда въпросът за формирането, пораждаването на религията и религиозното съзнание, като приемаме, че казаното от техните автори се отнася и до въпроса за формирането на религиозната вяра.

Почти всички марксист-религиозни, изследващи въпроса за възникването, пораждаването на религията и религиозното съзнание, говорят за „корени“ на религията, разграничавайки съответно „социални“, „исторически“, „гносеологически“ и в последно време „психологически“ корени.

Ще отбележим веднага, че посоченият подход не отчита различието между филогенетичния и онтогенетичния аспект на изследвания въпрос. За пораждање, респективно за „корени“ на религията и религиозното съзнание може и следва да се говори само от филогенетична гледна точка. А от онтогенетична гледна точка това е неуместно поради това, че всеки индивид още в началото на своето онтогенетично развитие заварва вече *породена*, относително завършена общозначима система от значения, т. е. определена религия или нейни секти, и в зависимост от характера на редица външни и вътрешни фактори се отнася към нея или безразлично, или атеистично, или усвоява *оценъчно-избирателно* някои от нейните основни елементи, които той в процеса на своето превръщане в религиозно вяравац конкретизира и завършва в личностнозначима насока. От онтогенетична гледна точка може и следва да се говори само за *възпроизводство* на религията, респективно на общозначимото религиозно съзнание, в стеснени, адекватни и разширени мащаби и за производство, провеждане на религиозната вяра, тъй като последната съществува в този случай само като вяра на отделната личност или на отделната социална група в границите на тяхното онтогенетично битие.

Фиксираният от нас още в началото *онтогенетичен* подход към разглеждане на въпроса за възникването на религиозната вяра ни задължава да не се ползуваме от такива недостатъчно определени понятия като „корени“, „основа“, „почва“, „питателна среда“ и т. п., използвани от болшинството профилирани атеисти с цел да подчертаят на всяка цена спецификата на атеистичния подход към разглеждания въпрос. Тяхната употреба може и да е целесъобразна в историческите и историко-философските изследвания на въпроса за *филогенетичното* пораждање, развитие и поддържане на дадена религия и на нейния основен елемент — общозначимото религиозно съзнание, но в разглеждания от нас случай те само биха затруднили решаването на достатъчно трудната сама по себе си

задача. В същото време избраният от нас аспект на разглеждания въпрос ни дава възможност да използваме в изследването си такива безспорно научни понятия като „причина“, „условие“, „обект на отражение“, „информация“, „отчуждение“ и др., съдържанието на които е уточнено далеч по-еднозначно в съответните науки. От приетата гледна точка под гносеологически и психологически „корени“ на религията и религиозното съзнание следва да се разбира системата от специфични познавателни и психологически особености на потенциалния религиозно вярващ и на вярващия, разглеждащи като субект на духовното усвояване на действителността. Под сторически „корени“ пък се разбира и следва да се разбира системата от исторически причини и условия, обуславящи пораждането и поддържането на всяка религия с нейните специфични временни, национални и регионални характеристики. А „социалните корени на религията — пише А. Д. Сухов, един от най-изтъкнатите специалисти по този въпрос — са съвкупност от най-дълбоките и важни причини, отнасящи се към социално-икономическата основа на обществото, пораждащи и подхранващи религията“¹.

Мисълта, съдържаща се в предложеното от А. Д. Сухов определение, е ясна, но, както вече отбелязахме, за по-точното ѝ изразяване би трябвало да бъдат използвани други термини, а не терминът „корен“. Иначе казано, с термините „причина“ и „условие“ би трябвало да бъдат означени *непосредствено* явленията и отношенията, които се имат пред вид в случая, а не да се използват в качеството на код за дешифрирането на термина „корен“. Но това между другото. Използуването на понятието „корен“ (дефинициран в четири вида) с изтъкнатото съдържание затруднява в най-голяма степен всеки опит за правилна постановка и обосноваване решение на въпроса за онтогенетичното формиране на религиозната вяра.

Какво по-точно имаме пред вид?

Ние имаме пред вид преди всичко това, че: а) едно такова разбиране (споделящо се от болшинството религиолози-марксистки) относно характера на социалния и на останалите „корени“, т. е. причини и условия за пораждането на религията и религиозното съзнание (значи и на религиозната вяра), не взема под внимание някои природни явления и отношения, които в генезиса на религията в по-голяма степен, а в момента в по-малка също играят ролята на причини и условия за пораждането на религиозното съзнание, действувайки през призмата на чисто социалните причини и условия; б) такова едно разбиране по въпроса за характера на социалните причини и условия за пораждането на религиозното съзнание не предвижда организираното религиозно въздействие (заедно със съобщенията му) върху бъдещите (и вече) вярващи, макар че и то има социален характер и е един от основните фактори за формирането на религиозната вяра. За тази дейност не се предвижда място и в останалите „корени“, т. е. причини и условия за формиране

¹ Краткий научно-атеистический словарь, М., „Наука“, 1964, с. 291.

нето на религиозното съзнание и религиозната вяра; в) накрая А. Д. Сухов (и споделящите неговата теза) не е прав според нас и от гледна точка на генезиса на механизма на действие на така наречения „социален корен“.

Още с първо приближение може да се каже, че ролята на социална причина и условие за формирането на религиозното съзнание и религиозната вяра играе не самото „безсилие“ (както мисли А. Д. Сухов¹) на бъдещите вярващи пред някои елементи на природните и социалните сили, даже не и отношението „подтисничество — безсилие“ (на което акцентира Т. Стойчев¹) поради това, че то не е причина, а причинно отношение. Ролята на причина и условие за формирането на религиозна вяра играе единият от носителите на причинното отношение — някои елементи на природната и социалната действителност, защото и подтисничеството, и безсилието поотделно, и отношението между тях са следствие от функционирането на последните. Иначе казано, защото обективните природни и социални сили генетически са първични, т. е. зад тях няма нищо друго.

Преди да отговорим на въпроса, кои именно елементи на природната и социалната действителност могат да играят и играят ролята на причини и условия за формирането, пораждането на религиозното съзнание и религиозната вяра и какъв е техният характер, считаме за необходимо да уточним, че причините и условията за формирането на последните могат да бъдат както от материално, така и от духовно естество, както между впрочем причините и условията за формирането на който и да било друг факт на човешката психика. С други думи, основните фактори за формирането на вярата, както и за останалите факти на човешката психика, са два: а) битието и неговото непосредствено и мълчаливо въздействие върху потенциалните религиозно вярващи и вече вярващи; б) организираната целенасочена религиозна дейност и в частност религиозната духовна комуникация. Използуваните в тази комуникация съобщения представляват остатъчно отражение и отражение на същото това битие от определена гледна точка, притежаващо свойството значимост за определени социални групи и съществуващо както в предметен, така и в неопредметен вид.

Причините и условията за формирането на религиозното съзнание и на религиозната вяра, означавани от научните работници в областта на атеизма с термините „социални“, „исторически“, „гносеологически“ и „психологически корени“, може и следва да намерят място в системата на тези два фактора, които, взети заедно, би трябвало да се разглеждат като обект на религиозната вяра и обект на нейния обект и в психологическите и познавателните особености на бъдещия и актуалния носител на вярата. По такъв начин причините и условията за формирането на религиозната вяра, разглеждани от определена гледна точка, се подразде-

¹ А. Д. Сухов, Цит. произведение, с. 291.

¹ Т. Стойчев, Социализъм и религия, С., Изд. на БАН, 1965, с. 83.

лят на: а) външни — посочените два фактора; б) вътрешни — психологическите и познавателните характеристики на бъдещия религиозно вярващ.

Същността на въпроса се заключава в това, че ролята на външни материални и обективни причини и условия за пораждането (формирането) на религиозно съзнание и на религиозна вяра играят не кои и да е елементи на природната и социалната действителност, а, както отбелязва Енгелс, само онези от тях, които имат *отчужден* характер.

Изтъквайки ролята на „отчуждените“ и „господстващите“ над хората природни и социални сили за пораждането на религията (следователно и на религиозната вяра във филогенетично отношение), това, че религията е „фантастично отражение“ в главите на хората именно на тези *отчуждени* и *господстващи* над тях природни и социални сили,¹ Енгелс подчертава, че фиксираната от него закономерност е характерна за възпроизводството на религията във всички класово-антагонистични обществено-икономически формации, в това число и за капитализма. „... В сегашното буржоазно общество — пише той — над хората господствуват като някаква *чужда* (к. н. — Н. Н.) сила създадените от самите тях икономически отношения, произведените от самите тях средства за производство. Следователно фактическата основа за религиозна рефлексия продължава да съществува.“¹ Едва когато „изчезне и последната чужда сила. . . — завършва разсъжденията си Енгелс, — ще изчезне и самото религиозно отражение по простата причина, че тогава вече няма да има какво повече да се отразява“².

От приведените мисли на Енгелс, основаващи се на непредубеденото изследване на процеса на възникването и развитието на религията във всичките ѝ превъплъщения, необходимо произтича изводът, че уловената и изтъкната от него закономерност има *всеобщ* характер, т. е. на тази закономерност се подчиняват всички случаи на формиране, пораждане на религията, а значи и на религиозната вяра. Иначе казано, щом е налице религия и религиозна вяра, значи са налице елементи на природната и социалната действителност, които имат *отчужден* характер. А от това следва, че щом при социализма като първа и по-низша фаза на комунистическата обществено-икономическа формация все още съществува религия и религиозна вяра, някои елементи на неговите социални и преди всичко икономически отношения имат *отчужден* характер.

1. 2. РЕЛИГИОЗНАТА ВЯРА И ОТЧУЖДЕНИЕТО

Не е изключено горният извод да наруши в някаква степен душевното спокойствие на онези от занимаващите се с разглеждания тук въпрос, които, първо, разглеждат съществуващите в условия-

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., т. 20, С., Изд. на БКП, 1966, с. 324.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс. Съч., т. 20, С., изд. на БКП, 1966, с. 325.

² Пак там, с. 326.

та на социализма религия и религиозно съзнание (значи и религиозната вяра във филогенетичен аспект) като „отживелици“ и, второ, в разрез с принципа на материалистическия монизъм търсят външните причини на тези „отживелици“ навсякъде другаде, но не и там, където следва да ги търсят — в общественото битие. Ако все пак поради невъзможността да се заобикалят очевидните факти обърнат поглед към общественото битие и открият такива негови елементи, които явно са свързани с религиозните отживелици, те в разрез този път с принципа на причинността (основната част от отношенията между общественото битие и общественото съзнание имат причинен характер) започват да говорят, че съответните елементи на общественото битие не пораждат¹ (както това е в действителност), а само „подхранват“ и „оживяват“ посочените отживелици.

За да спестим ненужното вълнение на мислещите по изтъкнатия начин автори и за да избегнем евентуални недоразумения, ще се опитаме да поясним какво по-точно имаме пред вид, подчертавайки направения по-горе извод.

С термина „отживелици“ следва да се означават, според нас, преди всичко такива елементи на общественото съзнание (независимо от това, дали то е вече усвоено или още не е и ако е усвоено — от кого), които са отражение на страни от някога съществувало, но престанало да съществува в момента обществено и частично природно битие. Тази именно част от елементите на общественото съзнание е по-правилно да бъде означавана с термина „остатъчно субективно отражение“.

Религиозните отживелици обаче, както и всички останали, са специфичен елемент на общественото съзнание. А последното съществува главно като същностно — обща страна на индивидуалното съзнание, усвоявана от носителя на последното в процеса на духовната комуникация, който усвоява само онези елементи на общественото съзнание, които разглежда като съответстващи по своя характер на елементите на своето *непосредствено* отражение на в момента съществуващото битие. Но елементите на непосредственото актуално отражение могат да съответствуват частично или изцяло на избирателно усвояваните елементи на общественото съзнание само ако между техните обекти е налице същата степен на съответствие.

От казаното следва, че: а) щом в условията на социализма съществуват религиозно съзнание и религиозна вяра, значи съществуват някой, макар и *неглавни* и *неопределящи*, но необходими елементи на социалистическото обществено битие, които ги пораждат¹

¹ Вж. напр. постановката на въпроса, съдържаща се в книгата Строителство комунизма и духовният мир човека, под ред. на Ц. А. Степанян. М., „Наука“, 1966, с. 237 и 349.

¹ Изказаната мисъл е конкретизация на тезата на С. Михайлов за характера и причините на отживелиците при социализма (основаваща се на разбирането на Н. Яхнел), развита в книгата му Социализъм и отживелици. С., Изд. на БКП, 1967, с. 98 и 176.

или им служат за обект на отразяване. Само в този смисъл трябва да се разбира според нас мисълта на др. Т. Живков за това, че "... общественото съзнание при всички условия, включително и при социализма, се определя в крайна сметка от общественото битие"; б) с термина „религиозни отживелици“ може и следва да се означава и синтеза (системата) от остатъчно-опосредовано и актуално-непосредствено субективно религиозно отражение, макар че обектът на последното (някои страни на социалистическото обществено битие) не е отживял още времето си, а съществува и в момента на формирането на отживелиците. Това е така, защото обектът на остатъчното религиозно отражение е съществувал *някога* като елемент на общественото (а отчасти и на природното) битие на досоциалистическите общественно-икономически формации и в момента не съществува; а обектът на актуалното религиозно отражение, макар че е неглавен и неопределящ необходим елемент на социалистическото обществено битие, по своето пораждаване, по своя генезис стои *вън* от неговите рамки.

Неопределящите, но необходими елементи на социалистическото обществено битие, пораждащи отживелиците (по-точно само тяхната актуална част) и религиозните отживелици в частност, имат икономически характер и представляват част от така наречените „родилни петна“ от капитализма.¹ Те, както вече споменахме и както се вижда от оценката на Маркс, имат *остатъчен* характер.

Тези остатъчни елементи на социалистическото обществено битие представляват цялостна система и се намират помежду си в отношение на субординация. Генетически първичен и определящ елемент в тази система е общественото разделение на труда, лежащо в основата на възникването на робовладелческото общество, но достигнало своята най-висока точка на развитие едва при капитализма.

Разделението на труда на физически и умствен, селскостопански и промишлен, тежък и лек и т. н. при социализма се проявява във формата на противоречие на самата социалистическа обществена собственост. Оригинална концепция по този въпрос развива Я. А. Кронрод. Той разглежда собствеността (основен компонент на социалистическите производствени отношения) като система от два елемента, а именно от: а) присвояване-разпореждане с вещните условия на производството и с резултатите от производството; б) присвояване-фактическо използване в икономическия процес.¹ Специфичните особености на социалистическата обществена собственост се заключават според него в характера на елемент „б“ — в това, че той представлява присвояване — фактическо използване на средствата за производство от социално различни групи произ-

² Т. Живков, Отчетен доклад на ЦК на БКП пред Десетия конгрес на партията, С., Изд. на БКП, 1971, с. 145.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, Съч. т. 19, С., Изд. на БКП, 1967, с. 20.

¹ Я. А. Кронрод, Законы политической экономии социализма. М., „Мысль“, 1966, с. 283, 300—301.

водители, т. е. „съдържа в себе си съществени елементи на фактическо икономическо неравенство“². Иначе казано, съществуващото при социализма, макар и в модифициран вид, обществено разделение на труда в известна степен прикрепя хората към определен вид дейност, защото в материалното производство специално има и тежък, и неприятен труд, който не се предпочита, но като обществено необходим за дадения етап трябва да се упражнява от някои хора понякога независимо от техните способности, подготовки и желания.³

В известна зависимост от общественото разделение на труда се намират преди всичко разпределението и потреблението. Или, както казва Маркс, „всяко разпределение на потребителните средства е винаги само последица от разпределението на самите условия на производството“⁴. В някаква зависимост от общественото разделение на труда (макар и в последна сметка) се намират и стоково-паричните отношения при социализма, които имат противоречив характер — с едната своя страна подпомагат развитието на комунизма, а с другата дърпат това развитие назад, тласкайки някои хора към отрицателни мисли и постъпки с цел за лично облагодетелствуване.⁵ Накрая характерът на общественото разделение на труда обуславя чрез разпределението личната собственост, която също има две противоположни страни, и щом излезе вън от рамките на определени граници, започва да се проявява със своята отрицателна страна, „започва да играе отрицателна роля в общественото развитие“¹.

Най-важното, което специално ни интересува в случая обаче, е това, че общественото разделение на труда необходимо поражда (пряко и чрез посочените негови следствия) отчуждението. Тук ние няма да правим опит да оценяваме различните разбирания за природата на отчуждението, съдържащи се в огромния поток от литература, печатана почти на всички езици в света. Това нито е възможно, нито е нужно. Ще отбележим само, че въпросът за характера на отчуждението при социализма все още оживено се обсъжда и не е решен еднозначно.² Ще отбележим освен това, че авторите, които са склонни да не забелязват съществуването на елементи на отчуждение (особено на икономическо) в социалистическото общество, изхождат обикновено от предпоставката, че Маркс свър-

² Пак там, с. 301.

³ Э. М. Ситников, Коммунистическая партия — исторически необходимое условие преодоления „отчуждения“ человека, Философские науки, 1965, № 6, с. 20; М. Т. Иовчук, Проблема духовной свободы в социалистическом обществе, Философские науки, 1966, № 2, с. 29; С. М. Ковалев, О человеке, его порабощении и освобождении, М., Политиздат, 1970, с. 147—148.

⁴ К. Маркс и Ф. Энгелс, Съч., т. 19, С., Изд. на БКП, 1967, с. 22.

⁵ Н. Николов, В защита на един възглед за отживелиците при социализма, Философска мисъл, 1971, кн. 5, с. 99—101.

¹ Н. Николов, Собственост и поведение, Социологически проблеми, 1971, бр. 2, с. 31.

² Вж. напр. Л. А. Шершенко, Человек в социалистическом и буржуазном обществе, Философские науки, 1966, № 4, с. 158.

звал отчуждението единствено и само с частната собственост. Значи, разсъждават те, с унищожаването на частната собственост в процеса на социалистическата революция се унищожават и причината на отчуждението и самото отчуждение.³

Наистина в „Икономическо-философско ръкописи“ Маркс свързва отчуждението с частната собственост.⁴ Но по-късно, в „Немска идеология“, той конкретизира и доразвива своето разбиране за същността на частната собственост и взаимоотношението ѝ с общественото разделение на труда (значи — и своето разбиране за генетически първичната и основна причина за отчуждението), подчертавайки, че „... разделенията на труда и частната собственост са тъждествени изрази: в единия случай по отношение на дейността се казва същото, което в другия по отношение на продукта на дейността“¹.

От приведената мисъл на Маркс се вижда, че той извежда собствеността и нейното развитие от общественото разделение на труда, разглеждайки я като продукт на последното. А оттук следва, че унищожаването на частната собственост наистина е крачка по пътя към окончателното унищожаване на отчуждението, но само първа крачка. За окончателното унищожаване на отчуждението и за всестранното развитие на личността е необходимо да бъде направена и втората завършваща крачка — ликвидиране на общественото разделение на труда² (което при социализма е загубило антагонистичния си характер, защото се проявява чрез обществената, а не чрез частната собственост), но условие за това е достигането на една по-висока степен в развитието на производителните сили. Борбата за достигането на необходимата и желана степен в развитието на производителните сили всяка социалистическа страна започва веднага след началото на успешната социалистическа революция и ще я завърши с построяването на зряло комунистическо общество.

³ С. Попов, *Социализмът и отчуждението и свободата*, С., Изд. на БАН, 1968, с. 68, 74, 96—97.

⁴ К. Маркс и Ф. Енгелс, *Из ранних произведений*, М., Политиздат, 1956, с. 569, 588—589, 606.

¹ К. Маркс и Ф. Енгелс, *Съч.*, т. 3, С., Изд. на БКП, 1957, с. 33.

² Тук ние ще се абстрахираме от дискусиата по въпроса за перспективите на общественото разделение на труда в двете фази на комунистическата обществено-икономическа формация, започнала в началото на 60-те години на страните на сп. „Вопросы философии“ и още не завършила. Обстоен анализ и класификация на разбиранята на почти всички занимаващи се с този въпрос в три основни гледни точки прави Д. П. Кайдалов (Д. П. Кайдалов, *Закон перемени труда и всестороннее развитие человека*, М., „Мысль“ 1968, с. 75—76), като обосновава гледната точка, че общественото разделение на труда ще изчезне, няма да съществува в зрялото комунистическо общество (104—110). Към тази обоснована от Д. П. Кайдалов гледна точка, се придържахме и ние.

Тук искаме да отбележим още, че ние разграничаваме строго явленията и означаващите ги изрази „обществено разделение на труда“ и „обществено пропорционално разпределение на труда“. Общественото, т. е. социаликономическото разделение на труда ще изчезне в развитото комунистическо общество, а пропорционалното разпределение на труда, което има предимно организационно-технически характер, ще съществува и в развитото комунистическо общество.

Остатъчното икономическо отчуждение в социалистическото общество съществува според С. М. Ковалев (той го разглежда по схемата на Маркс, използвана от него в „Икономическо-философски ръкописи“) във формата на: а) прикрепеност на хората към определен вид дейност, обстоятелство, отчуждаващо ги от другите видове труд и пречещо на някои от тях да се занимават с такъв вид дейност, към който имат склонност; б) невъзможност средствата за потребление да се разпределят според потребностите и значи невъзможност за непосредствена достъпност до тях от страна на всички членове на обществото; в) „... остатъчни явления на отчуждение на човека от човека и от цялото общество“, проявяващо се и в производството, и в разпределението, и в потреблението.¹

Отчуждението в социалистическото общество, в това число и икономическото отчуждение, наистина има *остатъчен* характер, защото такъв характер има и неговата генетически първична и основна причина — общественото разделение на труда. Обществено разделение на труда има не само *остатъчен*, но и *исторически преходен* характер. А последното обстоятелство обуславя *исторически преходния* характер и на самото отчуждение, което ще излезне окончателно в зрялото комунистическо общество.

Като се изходи от мисълта на Маркс за това, че религиозното отчуждение има вторичен, произведен характер и се надстройва над икономическото отчуждение, което е първично и определящо,² може да се каже, че отчуждените (макар и остатъчно) елементи на социалистическото общественост битие пораждат религиозно съзнание и религиозна вяра.

Как по-конкретно става това обаче?

1. 3. ВЪЗМОЖЕН ПОДХОД

Формирането на религиозната вяра като един от елементите на човешката психика се подчинява на същите социални, гносеологически и психологически закономерности, на които е подчинено формирането на останалите нейни елементи. Това ще рече, че и религиозната вяра се формира под въздействието на два основни външни фактора: а) непосредственото и мълчаливо въздействие на обективната природна и социална действителност, т. е. на битието върху бъдещия (потенциалния) религиозно вярващ; б) организираната и целенасочена мирогледна дейност на съответния комуникатор, който, знаейки, че към неговите съобщения се отнасят *оценъчно-избирателно*, се стреми да ги предложи по възможно най-привлекателен начин.

Така изглежда механизмът на въздействието на външните фак-

¹ С. М. Ковалев, О човеке, его порабощении и освобождении, М., Политиздат, 1970, с. 152—153.

² К. Маркс и Ф. Енгелс, Из ранних произведений, М., Политиздат, 1956, с. 589.

тори при формирането на който и да е факт на човешката психика в неговия, така да се каже, идеален вид. Но в разглежданият от нас случай става въпрос за формиране не на който и да е факт на човешката психика, а на религиозната вяра (и то само онтогенетично), при това само в социалистическото общество. Това обстоятелство естествено налага известен специфичен отпечатък на въздействието на посочените два фактора и на цялостния процес на формиране на религиозната вяра изобщо.

За разкриването на тази специфика, т. е. за правилната постановка на разглеждания въпрос, е необходимо, първо, да бъде уточнен съставът, респективно социалната среда на бъдещите религиозно вярващи (разглеждани в случая само като обект на въздействие), върху които въздействуват посочените два външни фактора, и, второ, да бъдат отчетени настъпилите основни изменения в самите въздействащи фактори при социализма.

Справката по първия пункт показва, че бъдещите вярващи в преобладаващата си част са деца. Ние имаме пред вид данните от едно социологическо изследване на религиозността, проведено от катедрата по научен атеизъм в киевския педагогически институт, които показват, че 82,7% от всички 1443 обследвани са станали религиозно вярващи в детството си под влияние на своето семейство.¹ Наистина детството на част от тези вярващи е протекло преди Октомврийската революция, но независимо от това констатираната количествена характеристика може да бъде екстраполирана и за формирането на религиозната вяра в условията на социализма и даже с още по-голямо основание, тъй като отделянето на църковния институт от държавата и от училището подкопава силно възможностите му за непосредствено въздействие в качеството на комуникатор.

Надяваме се, че казаното от нас в предшествувания пункт внесе в голяма степен яснота по въпроса за измененията, настъпили в двата външни въздействащи фактора. Независимо от това обаче ще уточним още веднаж, че става въпрос преди всичко за настъпилите радикални изменения в битието и в социалистическото обществено битие в частност. Иначе казано, някои страни на последното наистина имат отчужден характер, но поради това, че отчуждението в случая има *остатъчен характер* и се проявява на основата на *обществената* собственост върху средствата за производство, тяхната отрицателно въздействаща сила е отслабнала в много голяма степен. В условията на социализма, както споменахме и по-горе, са ограничени в значителна степен и възможностите на религиозния комуникатор — втория външен фактор за формирането на религиозната вяра.

Посочените два външни фактора действуват обикновено едновременно. Религиозните родители или родственици на детето — бъдещ вярващ, не изпускат случая да го вълечат в света на изпо-

¹ Е. Дулуман, Воспроизводство религии, Наука и религия, 1968, № 7, с. 9.

вядваната от тях религия. И това те вършат в различни ситуации — започвайки от своя дом и свършвайки с църковната служба (където водят и него — обекта на религиозното въздействие); и по различен начин — като се започне от косвеното влияние чрез ласката и неясните намеци и се стигне до прякото поднасяне на религиозни съобщения във формата на информация, убеждаване и преди всичко внушаване в подходяща ситуация и на подходящ език, разбира се. При това те почти винаги илюстрират казаното от тях с някакъв факт от обкръжаващата ги обективна природна и социална действителност, тълкуван пак от тях (преднамерено или поради интелектуално-мирогледна ограниченост), разбира се, невярно, т. е. отразяван превратно, фантастично. С други думи, религиозните родители или родственици волно или неволно се стремят да свържат двата външни въздействащи фактора и да координират тяхното въздействие, досеждайки се интуитивно или давайки си съзнателно сметка, че те взаимно се усилват.

Участието на църковния институт в началото на формирането на религиозната вяра при децата е косвено — чрез поддържане и по възможност усилване религиозността у родствениците на бъдещия вярващ с помощта на най-различни средства, в това число и чрез обработването и ръководено от него религиозно обществено мнение.

Как реагира детето в тази схематично очертана ситуация?

То реагира, общо взето, така, както би реагирало при опит за формирането на който и да било друг факт на неговата психика, но с някои специфични особености, обусловени както от характера на двата външни фактора, така и от някои негови вътрешни гносеологически и психологически особености. Става въпрос преди всичко за констатираните още от В. М. Бехтерев основни характеристики на децата и подрастващите, като: а) наличие на подчертана впечатлителност и внушаемост; б) липса на достатъчно развита интелектуално-критическа способност.¹ А това означава много. Във всеки случай то означава, че детето и когато е тръгнало на училище и поради това има възможност да слуша и атеистична интерпретация на въпросите, коментирани пред него от религиозна позиция от неговите родители и родственици (ако те са религиозни, разбира се), е склонно да възприеме това, което слуша от последните, по простата причина, че те в повечето случаи са по-авторитетния комуникатор за него. Именно авторитетът е едно от основните, ако не и основно средство за обезпечаване на максимален ефект при внушаването — основен способ, използван от родителите и родствениците в такива случаи.

Освен това поради недостатъчна развитост на интелектуално-критическата способност (особеност, лесно обяснима в тази възраст) у детето, първо, не са развити характерната за възрастния избирателна способност, през призмата на която той филтрира вся-

¹ В. М. Бехтерев, Внушение и воспитание, Петроград, 1923, с. 19—20.

ко насочено към него мирогледно съобщение и го оценява като значимо, т. е. ценно за него или не, и факторите, мотивиращи избираността, и, второ, значително се увеличава възможността за *предопределяне* до известна степен избора му чрез умело използване от страна на религиозните родители и родственици на съответните фактори.

Въпреки това детето не може да повярва в истинността на онова, което слуша за заокалящата го обективна природна и социална действителност от вече религиозно вярващите, ако не го усети, не го отрази самò непосредствено. По-конкретно то не може да повярва в истинността на разсъжденията им (поднасяни му на съответно място и в съответна форма) за съществуването на някакво свръхестествено същество, господстващо над тази действителност и над хората, ако не усети господството на някои от отчуждените страни на социалната и природната действителност, които му се представят като господство на въпросното свръхестествено същество, и най-важното, ако не почувствува обективното, фактическото си безсилие и необходимост от ласка, милост и защита.

Детето обаче още не е включено пълноценно в системата на съществуващите производствени отношения и поради това то изпитва безсилие, но не пряко, а косвено — чрез безсилието на своите родители примерно. Преди да почувствува реалното човешко безсилие, играещо ролята на пусков механизъм на конкретния религиозен акт, то „... чувствува неговия психически еквивалент, влиза в призрачни отношения с призрака на очакващото го безсилие“¹.

Макар и косвено, това безсилие се трансформира у по-впечатлителните деца и подрастващи в състояние на безпокойство, тревога, страх и необходимост от защита, т. е. в *първична* психическа готовност за религиозно усвояване (с помощта на по-големите от тях вярващи) на редица явления от заобикалящата ги природна и социална действителност. Тази първична религиозна психика се допълва и подсилва от така наречената *вторична* религиозна психика,¹ формираща се под въздействието на обективните елементи на общозначимото религиозно съзнание. Вторичната религиозна психика освен това подпомага формирането на религиозни потребности и установки, стимулиращи на свой ред функционирането на онези познавателни характеристики, които играят ролята на един от двата вида вътрешни фактори за формирането на религиозната вяра.

Ако перефразираме мисълта на Г. Клаус за ролята на вече усвоените в процеса на комуникациите съобщения (и за тяхното следствие във формата на установки), произващи всеки елемент

¹ М. Драганов, Религиозната психика на българите, С., Изд. на БКП, 1968, с. 132.

¹ По-подробно за характера и ролята на първичната и вторичната религиозна психика вж. М. Драганов, Цитираното произведение, стр. 44—57.

² Г. Клаус, Философия и кибернетика, М., Иностранная литература, 1967, с. 205, 218.

на непосредственото субективно отражение², можем да кажем, че констатираната в нея закономерност предопределя до известна степен насоката на изтъкването на характера на въздействащите върху децата и подрастващите отчуждени елементи на общественото битие и на социалистическото обществено битие в частност и, второ, обяснява защо те понякога продължават да виждат тези елементи там и тогава, където и когато тях вече ги няма, т. е. обяснява една от причините за устойчивостта на вече формираната религиозна вяра.

Формирането на религиозна вяра в над детската възраст е нетипично, рядко срещащо се. При това във всеки случай на формиране наред с общите са налице и твърде специфични причини, които трудно могат да бъдат уловени и посочени и от самите религиозно вярващи. Поради това именно и ние няма да разглеждаме тук такива случаи.

2. СЪЩНОСТ

2. 1. РАЗБИРАНИЯ, ПРЕТЕНДИРАЩИ ЗА ЕТАЛОН

В тази част на студията в същност ще става въпрос не само за същността на религиозната вяра, но и за нейния строеж поради това, че тези два момента фактически са неотделими един от друг и не са били разкъсвани както в изследванията на религиозните-марксиста, така и на богословите.

Пристъпвайки към изясняване на въпроса за същността и строежа на религиозната вяра, ние бихме могли да облекчим нашата задача с помощта на дедукцията. Иначе казано, бихме могли да изходим от предпоставката, че вярата като такава, т. е. всяка съществуваща и възможна вяра, разглеждана от съдържателна и структурна гледна точка, представлява специфичен елемент на човешката психика и също като последната може и следва да бъде изследвана като система в различни отношения. А като изходим от предпоставката, че религиозната вяра е частен случай (една от формите) на вярата като такава — да завършим нашето разсъждение и извлечем извода, следващ от двете предпоставки, подчертавайки, че психологическите и структурните характеристики на религиозната вяра са тъждествени със съответните характеристики на вярата като такава.

Ние обаче сме затруднени в реализирането на изтъкнатия замисъл. И трудността се заключава в това, че почти никой от авторите на оскъдните публикации по разглеждания тук въпрос не мисли като нас. А всеки един от нашите читатели надяваме се ще се съгласи, че не е прието несъстоятелността на дадено разбиране да бъде показана с помощта само на един обикновен солигизъм.

Религиозната вяра според автора на съответната статия в „Краткия научно-атеистичен речник — И. А. Кривелев, е „... основен елемент на религиозната идеология (к. н. — Н. Н.), изразя-

ващ некритично, сляпо доверие към ученията на религията“¹.

Разглеждайки като правилно разбирането на И. А. Кривелев за това, че обект на религиозната вяра е не самото свръхестествено (съществуващо само в главите на религиозно вярващите), а „ученията“, т. е. *представите и идеите* за него, ще отбележим, че в останалата своя част това определение на религиозната вяра според нас е незащитимо. Ние мислим така, защото още преди появата на това определение в печата, във всички учебници по марксистко-ленинска философия се приемаше вече като безспорно положение то за това, че общественото съзнание (значи и религиозната вяра, представляваща в своята основна част форма на общественото съзнание) е система от *идеологически* и *социално-психически* елементи. Нещо повече, когато става въпрос за съзнателната част на религиозната вяра, съществуваща в необективирана форма като факт на психиката на овоите носители, делът на *неидеологическите* елементи в съзнателната част на религиозната вяра нараства. При това те се развиват и конкретизират и в личностно психическо отношение. Ние не говорим вече за това, че съзнателните религиозни елементи не изчерпват изцяло религиозната част на психиката на вярващите, факт, който И. А. Кривелев изобщо няма пред вид.

Очевидно като реакция срещу идеологическия акцент на И. А. Кривелев трябва да се разбира настойчивото подчертаване от страна на К. К. Платонов, че религиозната вяра не е и не може да бъде нищо друго, освен особено „чувство, . . . създаващо илюзия за познание и реалност на това, което е създадено от фантазията с участието на същото това чувство“¹.

Всичко би било много хубаво, ако тезата на К. К. Платонов беше аргументирана в същата степен, в каквата той увлекателно и вдъхновено е написал самата широко известна своя книга. За съжаление той не прави това, макар че то е крайно необходимо най-малкото поради това, че, както личи по всичко, той сам създава дискуссионността на въпроса за характера на религиозната вяра.

Като опит за аргументиране следва да се разглежда може би позоваването му на богословите чрез ироничното изтъкване, че разбирането му за характера на религиозната вяра „ . . . се съгласува и с емпирично намереното разбиране за вярата от самите бого-словни“².

Ние ще отменим тук това негово твърдение, без да вземаме отношение по него, тъй като то няма според нас стойността на аргумент, а е по-скоро плод на недоразумение (ще се опитаме да покажем това по-нататък) и може би на недостатъчна неосведоменост. Ще отбележим само, че К. К. Платонов твърде непрецизно твърди един път, че религиозната вяра е специфичен признак на

¹ Краткий научно-атеистический словарь, М., Наука, 1964, с. 112.

² К. К. Платонов, Психология религии, М., Политиздат, 1967, с. 94.

³ Пак там, с. 94.

⁴ Пак там, с. 83, 94.

религиозното съзнание³, а друг път, изхождайки явно от разбирането на И. А. Кривелев, — че тя е специфичен признак на религията, т. е. е „минимум религия“.⁴ Тези две негови твърдения, освен че не са еднозначни, също не са аргументирани.

Като крачка напред в изясняването характера на религиозната вяра следва да се разглежда разбирането на Д. М. Угринович, развивано от него години наред със завидна последователност и настойчивост. Ние го оценяваме така, защото в него той в известна степен преодолява едностранчивостта на горепосочените две гледни точки по същия този въпрос. Религиозната вяра според Д. М. Угринович е особено *отношение* към свръхестествените обекти, създадени от религиозното въображение, допускащо реалното съществуване на последните и представляващо система от два елемента — представи и емоции, в които определящата роля принадлежи на религиозните представи.¹

Основният плюс на тезата на Д. М. Угринович за характера на религиозната вяра се заключава в това, че той разглежда последната като система от от два елемента — интелектуален и емоционален², в която главната роля, както отбелязахме, принадлежи на интелектуалния елемент, и в това, че той разкрива спецификата на някои взаимовръзки между тези два нейни елемента.

В същото време Д. М. Угринович допуска редица съществени неточности, които в значителна степен намаляват според нас достойнствата на неговото разбиране.

Става въпрос преди всичко за това, че той очевидно под влиянието на разбирането на Г. В. Плеханов за структурата на религията, представляваща система от „представи (разбирания), настроения и действия“³, неоснователно изключва от системата на религиозната вяра нейния волеви елемент, т. е. волевия стремеж на нейния носител да опредметни своята вяра в дейността си, да я използва като основа на разнообразната си дейност. А между впрочем наличието на волеви елемент в системата на религиозната вяра се предполага от собствената концепция на Д. М. Угринович за характера на последната. Възможно е в този случай той да изхожда и от обстоятелството, че волевият елемент в системата на религиозната вяра на по-дълбоко вярващите е до известна степен атрофиран и едностранчиво насочен от дейността на религиозния институт — само или главно към перманентно практико-духовно „общуване“ с фактически несъществуващия бог. Независимо от това обаче, дали е деформирана и еднозначно насочена, волята не престава да бъде един от елементите на психиката на своя носител, респективно на системата на неговата религиозна вяра, макар и

¹ Д. М. Угринович, *Философские проблемы критики религии*, М., МУ, 1965, с. 140—146; *Психология религии*, М., „Знание“, 1969, с. 8—10.

² Към аналогично разбиране за строежа на религиозната вяра се придържа и ы. Ф. Борунков, изразено в брошурата му „Убеденность и вера“, М., „Знание“, 1969, с. 10.

³ Г. В. Плеханов, *Избранные философские произведения*, т. 3, М., Политиздат, 1957, с. 330.

играещ подчинена, второстепенна роля в сравнение с посочените два други нейни елемента.

Освен това Д. М. Угринович разглежда религиозната вяра само като отношение. Религиозната вяра е специфичен факт на човешката психика, представляваща субективно отражение във формата на отношение (процес) и продукти, и значи също като последната е единство, система от специфични психически продукти и отношения (процеси).

Накрая Д. М. Угринович, също както и К. К. Платонов, твърде произволно употребява изразите: религиозната вяра е специфичен признак на „религиозното съзнание“¹ и религиозната вяра е специфичен признак на „религията“², разглеждайки ги очевидно като еднозначни, макар че те фактически не са такива. Д. М. Угринович употребява израза „религиозната вяра е специфичен признак на религиозното съзнание“ в смисъл на основна част, на ядро на последното, но докато при К. К. Платонов може все пак да се разбере до известна степен какво друго освен религиозна вяра съдържа религиозното съзнание, при него не само че не може това да се разбере, но и изобщо не остава място в последното (като се изхожда от собственото му разбиране за състава и системата на религиозната вяра) за нещо друго.

2. 2. БОГОСЛОВИТЕ ЗА РЕЛИГИОЗНАТА ВЯРА

Необходимостта от този пункт е продиктувана не само от желанието ни да покажем, че К. К. Платонов и мислещите като него грешат като твърдят, че и богословите също като тях отъждествявали религиозната вяра с някакво особено чувство, или пък от това, че самите богослови са започнали да се занимават много по-рано от религиолозите-марксистите с въпроса за природата на религиозната вяра.

Ние разглеждаме богословското решение на въпроса за същността и стремежа на религиозната вяра главно поради това, че; а) хилядолетното съществуване на религията говори, освен за всичко друго и за това, че ако на богословите и „пастирите“ все още им се удава да задържат милиони вярващи в „лоното“ на църквата, това означава, че те не лошо се ориентират в психиката и духовните търсения на различните типове религиозно вярващи и с максимална полза за собствената си кауза спекулират с тези търсения. От това следва, че ако ние искаме да се борим успешно за умовете и сърцата на религиозно вярващите с богословите като с наши идейни врагове, трябва добре да познаваме самите тях и оръжието им; б) решението, което богословите дават на този въпрос, обикновено прозира в отговорите на религиозно вярващите, ориентира, насочва по определен начин отговорите им на този и на други въпроси относно религията. А по това, че всеки изследовател-ре-

¹ Д. М. Угринович, Психология религии, М., „Знание“, 1969, с. 8.

² Пак там, с. 9.

лигиолог е задължен да се счита в своята работа с отговорите на вярващите, струва ни се никой не спори.

Това пък, че ние ще разглеждаме тук само решението, което православните богослови дават на този въпрос, се обяснява с обстоятелството, че по него няма принципни различия между католицизма, протестантизма и православията, например, и значи решението му от православните богослови има репрезентативен характер. Че това е именно така, се вижда и от разбираето на известния православен богослов професор в Московската духовна академия Н. Иванов, което той изразява в една своя статия по повод засилването на екуменическото движение. „И така — обобщава Н. Иванов — един господ, една вяра, едно кръщение, един бог и баща на всички. Това ни е известно в откровението и то трябва да ни съединява. Различното разбиране на църквата, различното разбиране на свещеното предание, различното разбиране на свещенствата. . . е това, което фактически ни разединява.“¹

Струва ни се, че разглежданият тук от нас въпрос не попада в раздел „различия“.

Опитите за осветляването на въпроса за характера и строежа на религиозната вяра, които руските православни богослови например правят, водят началото си от края на XIX и началото на XX в. В тези свои опити те изхождат главно от съответните библейски текстове и тяхната интерпретация от „отците“ на църквата и от идеалистическите философски системи на Платон и Кант. Между прочем руските православни богослови и сами не изпускат случая да подчертая неизменността на своите изходни философско-идеалистически принципи и религиозни догми, оценявайки това като заслуга на православията. „От древната философия — разяснява на интересуващите се професорът богослов А. И. Введенски — тези два възгледа (на Платон и Аристотел — Н. Н.) без съществени изменения са преминали в патристическата, средновековната, новата и най-новата философия, запазвайки се почти непокътнати и до наши дни.“¹

В тази мисъл на известния руски богослов се съдържа част от истината, но само част. А. И. Введенски е прав в това, че православията е запазило своите философски основи и основни догми. Става въпрос за това, че православните богослови-психолози подобно на отците на църквата се въздържат от изследвания на разума (интелекта) и чувствата във връзката им с религиозната вяра. Те не са се отказали също и от религиозно-нравствения ъгъл на виждане при тълкуването на техния характер и роля в живота на религиозно вярващите. Запазено е почти в неизменен вид и разбирането за религиозната вяра като единство от „божествена“ и „човешка“ страна — първата като предмет на основното и догматическо богословие, а втората — на философията и психологията.

¹ Журнал московской патриархии, 1962, № 8. с. 43.

¹ А. И. Введенский, Вера в Бога, ее природа и основания, М., 1891, с. 384.

Животът обаче се изменя и неговото изменение обуславя съответни изменения в концепцията на православнието по този въпрос. Ние имаме пред вид по-конкретно съответните изменения в подхода към тълкуването на „човешката“ страна на всички догми (под влияние очевидно и на още свежите тогава резултати от изследванията на такива психолози на религията като Старбук, Джеймс, Флурнуа, Рибо и др.), които намират израз в редица опити за изясняване пносеологическите и психологическите характеристики на религиозната вяра като сложен факт на човешката психика, и като следствие от това отказването от пряко противопоставяне религиозната вяра на знанието и преход на позицията на двойствената истина като най-удобна за тях компромисна позиция.

„Отците“ на църквата, от разбирането на които изхождат православните богослови, както е известно, открито противопоставят религиозната вяра на разума. Така например Василий Великий — един от най-авторитетните „отци“ на православната църква, изхождайки видимо от известната мисъл на Тертулиан „Аз вярвам, защото това е абсурдно“, на свой ред заявява, че трябва „... безрезервно да приемаме, че всяка божия дума е истина, всесилна, макар в противното да ни уверява природата, защото в това се заключава подвигът на вярата“¹. А Йоан Златоуст, също такъв и даже по-авторитетен „отец“ на православната църква, конкретизира мисълта на Василий Великий, твърдейки безцеремонно и недипломатично, че „вярата е противоположна на разума“², пояснявайки при това, че „безумието в името на Христа е по-разумно от всяка мъдрост“³.

Православните богослови от края на XIX и началото на XX в. не си позволяват вече подобна откровеност и недипломатичност. Така например споменатият А. И. Введенски, изхождайки очевидно от идващото от Платон, Тетенс и Кант тричленно деление на психическите явления на интелектуални, емоционални и волеви, разграничавайки предварително „божествената“ и „човешка“ страна на религиозната вяра,⁴ разкрива по следния начин същността и строежа на човешката страна на последната: Религиозната вяра е „... съчетание в единен акт на интелектуалния (увереност), сърдечния (чувство) и волевия (стремеж) момент“¹.

Споделяйки в основни линии разбирането на А. И. Введенский и критикувайки едностранчивостта на авторите, които разбират религиозната вяра (най-висшата форма на вярата, според него) или само като мисъл, или само като чувство, или само като воля, богословът психолог П. П. Соколов заключава, че религиозната вяра „... обхваща всички страни на нашата душа — интелектуалната

¹ Василий Великий, Соч., ч. III, изд. 3-ое, М., 1891, с. 301.

² Творения святого Иоана Златоуста, Соч., т. 12, С.—П., 1896, с. 271.

³ Пак там, Соч. т. I, С.—П., 1895, с. 494.

⁴ А. И. Введенский, Цитираното произведение, с. 31.

¹ А. И. Введенский, Цитираното произведение, с. 432.

и емоционалната и волевата. В нея живее цялата наша личност в конкретно единство.²

Большинството водещи православни богослови от това време споделят приведените възгледи за същността и строежа на религиозната вяра. Това разбиране се е запазило в основни линии непроменено и в наши дни. При това то се споделя не само от руските православни богослови, но и от българските им колеги — специално от И. Г. Панчовски³ и от проф. архиемандрит Евтимий⁴. За да изрази по-ярко това разбиране, И. Г. Панчовски прибягва даже до помощта и на някои тропи. „Религиозното преживяване — обобщава той, явно перефразирайки една мисъл на горепосочения П. П. Соколов, — както и всяко друго душевно преживяване, може да бъде сравнено с една мелодия, в която в стройно цяло прозвучават най-малко три основни тона във всевъзможни вариации. Тези три тона в душевното преживяване са чувствителните, мисловните и волевите моменти.“

Надяваме се, че от приведените разбирания се вижда, че богословите си представят религиозната вяра като цялостна система (макар че те не употребяват този термин), т. е. като такава система, на която са присъщи така наречените интегративни характеристики, неприсъщи на съставлящите я елементи поотделно нито до момента на тяхната интеграция в система, нито след този момент.

Православните богослови се изказват обикновено сдържано по въпроса за характера на съставните елементи на системата на религиозната вяра. По-охотно те пишат само за нейния емоционален елемент.

Ние естествено няма да разглеждаме и оценяваме тук подробно съществуващата пъстра православно-богословска литература по въпроса за особеностите на чувствата и на религиозните чувства в частност, тъй като това ще ни изведе извън границите на задачата, която сме си поставили в този пункт. Ще отбележим само, че според разбирането на П. Я. Светлов, което се споделя от почти всички православни богослови, религиозното чувство представлява „емпирически фундамент на всяка религия“¹, а разумът изпълнява в системата на религиозната вяра само служебно-спомагателна роля.² По аналогичен начин се решава въпросът за мястото и ролята на чувствата и разума (интелекта) в системата на религиозната вяра и в най-новата православно-богословска литература.¹

² П. П. Соколов, Вера. Психологически етюд, М., 1902, с. 26.

³ И. Г. Панчовски, Психология на религията, С., 1943, с. 176.

⁴ Архием. Евтимий, Кратък наръчник по християнска апологетика, С., 1942, с. 44.

¹ П. Я. Светлов, Курс апологетического богословия, Киев, 1912, с. 32.

² Пак там, с. 33. Тук особено ясно се чувствува влиянието на Джеймс, който пише: „Аз наистина мисля, че чувството е най-дълбокият източник на религията“, а „разумът, наистина намира логически основания за нашите убеждения, но на него не му остава нищо друго и той е длъжен да ги намери“ (В. Джеймс, Многообразие религиозного опыта, М., 1910, с. 420 и 425).

¹ Вж. напр. Журнал московской патриархии, 1962, № 6, с. 67 и № 9, с. 70—71; М. А. Старокодамский, Вера и разум как пути богопознания (дисертация), М., 1961, с. 103.

Съвременното православие, синтетично казано, не е изменило по принцип своите възгледи по въпроса за природата на религиозната вяра и за мястото на разума в системата на религиозната вяра и днес въпреки своето желание да прегърне мистическия интуитивизъм, въпреки стремежа си да остане вярно на положението от символите на вярата, което гласи, че същността на догмите стои по-високо от познавателните възможности на човешкия разум. Но то не може и да ги измени, защото се намира, образно казано, между два огъня. Ние имаме пред вид това, че бурното развитие на обществената практика и науката го тласкат към мистицизъм и мистически интуитивизъм, понеже това развитие подрива и опровергава ирационалистичните религиозни конструкции, но в същото време именно пак тези фактори го заставят да признае, макар и с уговорки, формално мястото и ролята на разума (интелекта) в системата на религиозната вяра като необходимо условие за задържането в своите редове религиозно вярващите интелегенти.

2. 3. Още нещо от нас.

От гореказаното се вижда, че И. А. Кривелев, К. К. Платонов и Д. М. Угринович освен че не вземат под внимание това, че всеки обект може и следва да се изследва и като система от елементи, и тезата на П. В. Копнин (развита в книга, публикувана преди публикуването схващанията на последните двама), разглеждащ религиозната вяра като система от интелектуални, емоционални и волеви елементи¹, но и фактически представят невярно и не вземат под внимание богословското разбиране за същността и системата на религиозната вяра. От това обаче, че тези автори не се съобразяват с посочените факти, разбира се, не следва, че последните не съществуват. Напротив, те не само че съществуват, но в случая играят ролята на аргументи против схващанията на тези невземащи ги под внимание религиолози-марксистки и мислещите като тях.

Като се съобразяваме с изтъкнатите факти и изхождаме от това, че религиозната вяра е частен случай (специфична форма) на вярата, а така също и от това, че и към религиозната вяра може да се подходи от различни страни, ние считаме, че е възможно последната да бъде разглеждана като цялостна система в няколко отношения.

Религиозната вяра е преди всичко цялостна система от съзнателни и безсъзнателни психически елементи, при това както на общозначимо, така и на личностнозначимо ниво.

От гледна точка пък на степента на общност на съставлящите я елементи религиозната вяра може да бъде разглеждана като система от общозначими и личностнозначими елементи. Общозначими са най-напред всички усвоени от възрастните (и вече) вярващи в процеса на духовната религиозна комуникация елементи. Преди да бъдат усвоени от тях, тези елементи съществуват в необекти-

¹ П. В. Копнин, Введение в марксисткую гносеологию Киев, Наукова думка, 1966, с. 248.

виран вид в главите на религиозно вярващите от предшествуващото поколение и преди всичко в главите на богословите на даденото религиозно направление или на неговите секти. В обективиран вид на религиозно-идеологическо ниво те съществуват във формата на водещи възгледи и догми, изложени в системата на богословската литература на същото това направление. А на религиозно-социалнопсихическо ниво те се обективират в различните елементи на култа и в частност в различните елементи на църковното изкуство.

Ние вече отбелязахме, че религиозната вяра се формира под въздействието и на двата външни фактора — а) целенасочената религиозна дейност¹; б) отчуждените елементи на общественото и природното битие. Въздействието на последния фактор се отразява *непосредствено* от бъдещия (или вече) религиозно вярващ. И поради това, че всеки един от тези елементи представлява нещо отделно (макар че те са взаимосвързани), т. е. представлява противоречиво единство от *общо* и *единично*, също както и самият отразяващ ги субект, то и самото превратно, фантастично тяхно отражение (във формата на процес и продукти) притежава същите характеристики — и то е система от общи и единични или, което е едно и също, от общозначими и личностнозначими елементи.

В тази система от общозначими и личностнозначими елементи определящата и типизиращата роля принадлежи на общозначимите религиозни елементи, т. е. на онези елементи, които правят от вярващия *религиозно* вярващ и на онези елементи, които правят от религиозно вярващия религиозно вярващ, принадлежащ към *определено* религиозно направление или *определена* негова секта. Личностнозначимите религиозни елементи може да се разглеждат само като своеобразно естествено продължение, развитие, конкретизация и завършек на общозначимите религиозни елементи.

Между прочем личностнозначимите елементи на религиозната вяра могат на свой ред да придобият обща значимост, значимост и за други вярващи, ако те отразяват, макар и в превратна, фантастична форма типичното в новите моменти на изменящите се социално-икономически условия и обусловените от тях идеологически и социално-психически тенденции и настроения в религиозния и нерелигиозния живот на вярващите. Именно по такъв път възникват проявите на модернизъм в различните религиозни направления и техните секти.

Само като се изхожда от такова разбиране за характера и строежа на религиозната вяра могат да бъдат преодолени двете противоположни една на друга едностранчиви гледни точки — на Джеймс, който разглежда религията (значим и религиозната вяра) като нещо, имащо абсолютно индивидуален, личностнозначим ха-

¹ Твърдението, че религиозната вяра се формира *само* по пътя на усвояване елементи от религиозните съобщения в процеса на религиозната духовна комуникация, безотносително към битието на усвояващия, представлява разновидност на идеалистическата концепция за филеация на иденте.

рактер¹, и на Ю. А. Левада, според който всички елементи на религиозната вяра имат *само* обща значимост².

На разбирането на Джеймс ние няма да се спираме тук, тъй като неговата несъстоятелност е показана убедително в съответната литература, в това число и от Ю. А. Левада. Ще отбележим само, че и тезата на Ю. А. Левада, която той противопоставя на тезата на Джеймс, също не може да бъде защитена според нас във всички свои пунктове. Става въпрос за това, че той настоява, както вече отбелязахме, че всички елементи на религията (значи и на религиозната вяра) имат само социален, т. е. *общозначим* характер. В качеството на аргумент на своето схващане Ю. А. Левада (неразграничавайки двете значения на термина „социален“, на който обръща внимание В. Ж. Келле в една своя статия) привежда мисълта на Л. С. Вигодски за това, че „всички висши психически функции са интериоризирани социални отношения. . . Техният състав, генетическа структура, начин на действие — с една дума, цялата тяхна природа е социална“³.

Сама по себе си мисълта на Л. С. Вигодски е безспорна, но тя не аргументира схващането на Ю. А. Левада за степента на общност на религията и религиозната вяра. Ние мислим така, защото основният смисъл на мисълта на Л. С. Вигодски се заключава в това, че висшите психически функции, каквито са мисленето и чувствата например, представляват филогенетично и онтогенетично формирали се средства за възприемане, съхраняване, преработка и използване на информация за обуславящата ги социална действителност и за саморегулация на техния носител — личността. И поради това, че както явленията в социалната действителност, така и носителят на посочените средства са поотделно единство от общо и единично, самите средства функционират в онтогенетичното развитие на носителя си като психически процеси и продукти от *общозначим* и *личностнозначим* порядък.

Във всеки случай каквото и друго да е имал пред вид Л. С. Вигодски, той не може да не е разграничавал двете значения на термина „социален“ („обществен“), с които той се използва за означаване разнотипните и разнорядковите елементи на съзнанието. Освен това недопустимо е той да е отъждествявал термините „социален“ и „общозначим“, т. е. „общ“, както прави Ю. А. Левада в случая.

Религиозната вяра може да бъде разглеждана като система от елементи и въз основа на обектите, с които последните са свързани. В случая ние използваме идеята на М. Драганов да разгледа религиозната психика по този начин или, както той се изразява, да „изгради собственоструктурна схема на религиозната пси-

¹ В. Джеймс. Многообразие религиозного опыта, М., 1910, с. 26—27.

² Ю. А. Левада. Социальная природа религии, М., „Наука“, 1965, с. 37—68.

³ Л. С. Выготский, Развитие высших психических функций, М., АПН СССР, 1960, с. 198.

хика“¹. А използваме идеята му, защото според нас, предложена от него „собственоструктурна схема“ се оказва присъща не само на религиозната психика, но и на религиозната вяра.

Като се изходи от неговата „собственоструктурна схема“ (с някои корекции, разбира се), самата религиозна вяра може да се представи като система от: а) първични елементи; б) вторични елементи, а те от своя страна, както следва: елементи, свързани с безсилието в отношенията с природните сили, елементи, свързани с безсилието в отношенията със социалните сили; елементи, свързани със същинския религиозен култ, елементи, свързани с останалите форми на общественото съзнание.

В радиерен разред или от чисто психологическа гледна точка религиозната вяра може и следва да бъде разглеждана също както и нерелигиозната вяра като система от интелектуални, емоционални и волеви елементи, сред които основни са първите два.

От психологическа гледна точка интелектуалните и емоционалните елементи на системата на религиозната вяра не се различават от съответните елементи на нерелигиозната вяра. Разликата между интелектуалните и емоционалните елементи на религиозната и нерелигиозната вяра е от *гносеологическо* естество. Интелектуалният и емоционалният елемент на религиозната вяра, както и последната като цяло, от гносеологическа гледна точка представляват превратно, фантастично метаотражение на отчуждени страни на природната и социалната действителност във формата на интелектуални и емоционални процеси и продукти (догми, представи, идеи, концепции и съответстващи на тях емоционални продукти) за „битието“, „качествата“ и „отношенията“ към света и човека на фактически несъществуващото свръхестествено същество, наричано от религиозно вярващите бог. Нерелигиозната вяра, формирана на основата на марксистко-ленинската философия, напротив, представлява винаги *адекватно* (понякога изпреварващо) метаотражение на пространствено или временно отдалечени страни на природната и главно на социалната действителност.

Но щом от гледна точка на своите физиологически и психологически особености интелектуалният и емоционалният елемент на религиозната вяра не се различават от съответните елементи на нерелигиозната вяра, то значи, че казаното за интелектуалния и емоционалния елементи на нерелигиозната вяра и за връзката помежду им се отнася по принцип и за съответните елементи на религиозната вяра. Разбира се, в качеството си на елементи на *религиозната* вяра интелектуалният и емоционалният елемент на човешката психика и връзката помежду им се характеризират с редица специфични особености, но ние няма да ги разглеждаме тук, тъй като вече сме направили това¹ и считаме, че то е достатъчно.

¹ М. Драганов, Религиозната психика на българите, С., Изд. на БКП, 1968, с. 47—57.

¹ Н. Николов, Относно интелектуалния и емоционалния елемент на религиозното съзнание на вярващите, Философска мисъл, кн. 2, 1967.

След казаното по въпроса за строежа на религиозната вяра, искаме да поставим един интересен и труден за разрешаване въпрос, отнасящ се до същността на религиозната вяра и взаимоотношението ѝ с религиозното съзнание, въпрос, на който поне засега не се обръща нужното внимание в съответната литература. Мога би единствените, които поставят този въпрос, са К. К. Платонов и Д. М. Угринович. Те обаче го поставят и решават според нас неправилно. Става дума за опита им да разглеждат религиозната вяра като специфичен признак на религиозното съзнание, без да пояснят какво друго освен самата религиозна вяра съдържа религиозното съзнание, опит, който ние отминахме с уговорката да се спрем на него в края на студията, т. е. тук.

Те нямат право да разглеждат религиозната вяра като специфичен признак на религиозното съзнание по простата причина, че обектът на религиозната вяра, както между прочем и на нерелигиозната вяра, има *идеален* характер (съществуващ във формата на догми, представи, понятия, идеи, идеали, норми и т. н.), а религиозното съзнание е „фантастично“ отражение на някои страни на природната и социалната действителност, т. е. на някои страни на битието, и следователно има обективен и *материален* характер.

Възможно е предложената от нас постановка да се стори на някои читатели малко странна и даже да ги смуги до известна степен с необичайността си. Бързаме да ги успокоим. Нека не се безпокоят, тъй както не се безпокоят примерно И. А. Кривелев, Г. Клаус и П. В. Копнин (представяващи за повечето от тях безспорни авторитети), които също като нас се придържат в разбирането, че религиозното съзнание е „фантастично“ отражение на битието (при това без да поясняват дали това отражение е непосредствено или не), и в същото време разглеждат религиозната вяра (представяваща според тях „минимум религия“) като такъв факт на човешката психика, чиито обекти имат *идеален* характер¹.

И все пак къде е изходът?

Решението на поставения въпрос очевидно трябва да се търси в следната насока: религиозното съзнание (включващо и религиозното самосъзнание) наистина е отражение от определена гледна точка на някои страни на битието. А религиозната вяра е *оценъчно* метаотражение (съзнателно и безсъзнателно): а) на резултатите от *непосредственото* отражение (съществуващи във формата на усещания, възприятия, представи, идеи, чувства и т. н.); б) и на резултатите от *остатъчното* отражение, извършено някога от определена гледна точка и съществуващо като общозначимо религиозно съзнание, поднасяно от религиозния комуникатор на бъдещите (и вече) вярващи. Иначе казано, религиозната вяра е такова състояние на психиката на субекта на духовното усвояване на

¹ И. А. Кривелев, Краткий научно-атеистический словарь, М., „Наука“, 1964, с. 112; Г. Клаус, Сила слова, М., „Прогресс“, 1967, с. 152; П. В. Копнин, Введение в марксистскую гносеологию, Киев, „Наукова думка“, 1966, с. 246,

действителността, което представлява *степен на увереност в истинността* на посочените елементи на сетивното и абстрактно-логическо отражение на действителността. Или, с други думи, тя представлява превратно, фантастично *метаотражение* на отчуждени страни на природната и социалната действителност, съществуващо във формата на специфични психически процеси и продукти за „битие-то“, „атрибутите“ и „отношението“ към тази действителност и към човека на фактически несъществуващото свръхестествено същество.

Казаното за религиозното съзнание и религиозната вяра и за *отразяващите* ги понятия може да се представи от гледна точка на формалната логика като пример за един от случаите на съвместимост на понятията, а именно случай на частично съвпадение. Това означава, че с известна част от своя обем понятията религиозно съзнание и религиозна вяра съвпадат. И още по-точно общото между тях е онази част от обема им, която е отражение на съзнателната част на религиозното отражение, т. е. съзнателно метаотражение. В същото време тези понятия имат и несъвпадащи части. Става въпрос за това, че религиозното съзнание има и такава част, която не е метаотражение, а религиозната вяра има и такава своя част, която не е съзнателно, а е безсъзнателно отражение.

От казаното следва, че религиозната вяра може и следва да се разглежда като специфичен признак само на религията, а не и на религиозното съзнание.

*

* *

Това са според нас основните закономерности и особености на формирането и същността на религиозната вяра. Тяхното познаване е необходимо условие за ефективността на управлението на процеса на преодоляване и отмиране на религията и религиозната вяра.

ФОРМИРОВАНИЕ И СУЩНОСТЬ РЕЛИГИОЗНОЙ ВЕРЫ

к. ф. н. *Н. А. Николов*

Резюме

В первой части исследования мы рассматриваем вопрос о формировании религиозной веры в социалистическом обществе. После некоторых предварительных уточнений мы отличаем два основных внешних фактора формирования религиозной веры, а именно: а) непосредственное и молчаливое воздействие бытия и прежде всего общественного бытия а будущих религиозно верующих, б) организованная и целенаправленная религиозная деятельность и, в частности, религиозная духовная коммуникация, в процессе которой будущей верующие усваивают оценочно-избирательно предлагаемые им религиозным коммуникатором сообщения. В конце этой части мы стараемся раскрыть механизм взаимодействия между указанными двумя внешними факторами и теми, на которых последние воздействуют.

Формирование религиозной веры рассматривается с точки зрения марксистско-ленинского решения вопроса об отчуждении.

Во второй части исследования мы стараемся выяснить вопрос о сущности и строении религиозной веры. После осуществленного анализа и оценка взглядов ведущих атеистов и богословов, мы предлагаем свое решение вопроса.

Основное в предложенном нами решении вопроса о строении и сущности религиозной веры сводится к тому, что последняя представляет превратное, фантастическое метаотражение (функционирующее как система в различных отношениях) отчужденных сторон объективной природной и социальной действительности, существующее в форме специфических психических процессов и продуктов о „бытии“, „атрибутах“ и „отношении“ к этой действительности и к человеку фактически несуществующего сверхъестественного существа.

FORMATION ET ESSENCE DE LA FOI RELIGIEUSE

N. A. Nicolov, candidat ès sciences philosophiques

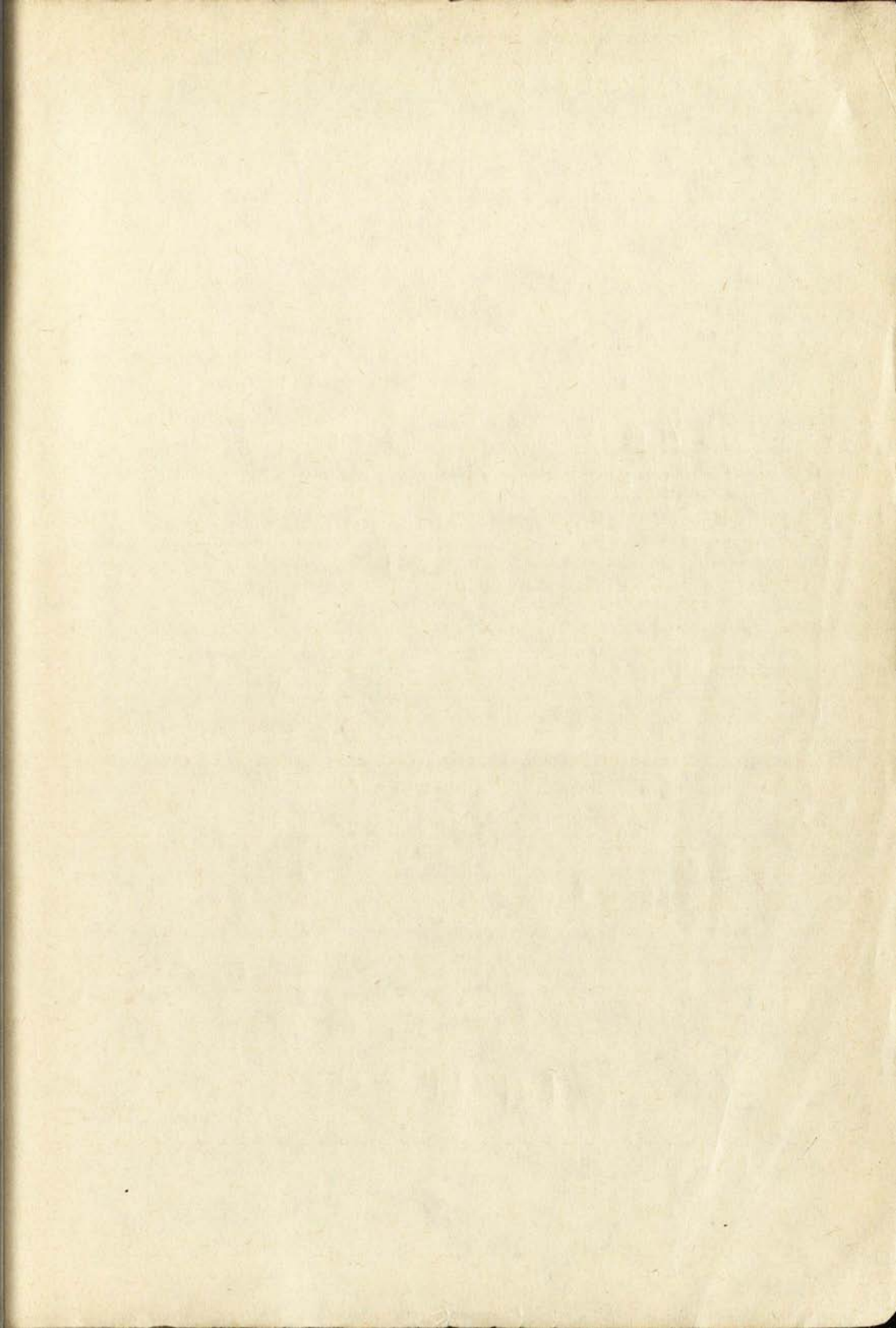
R é s u m é

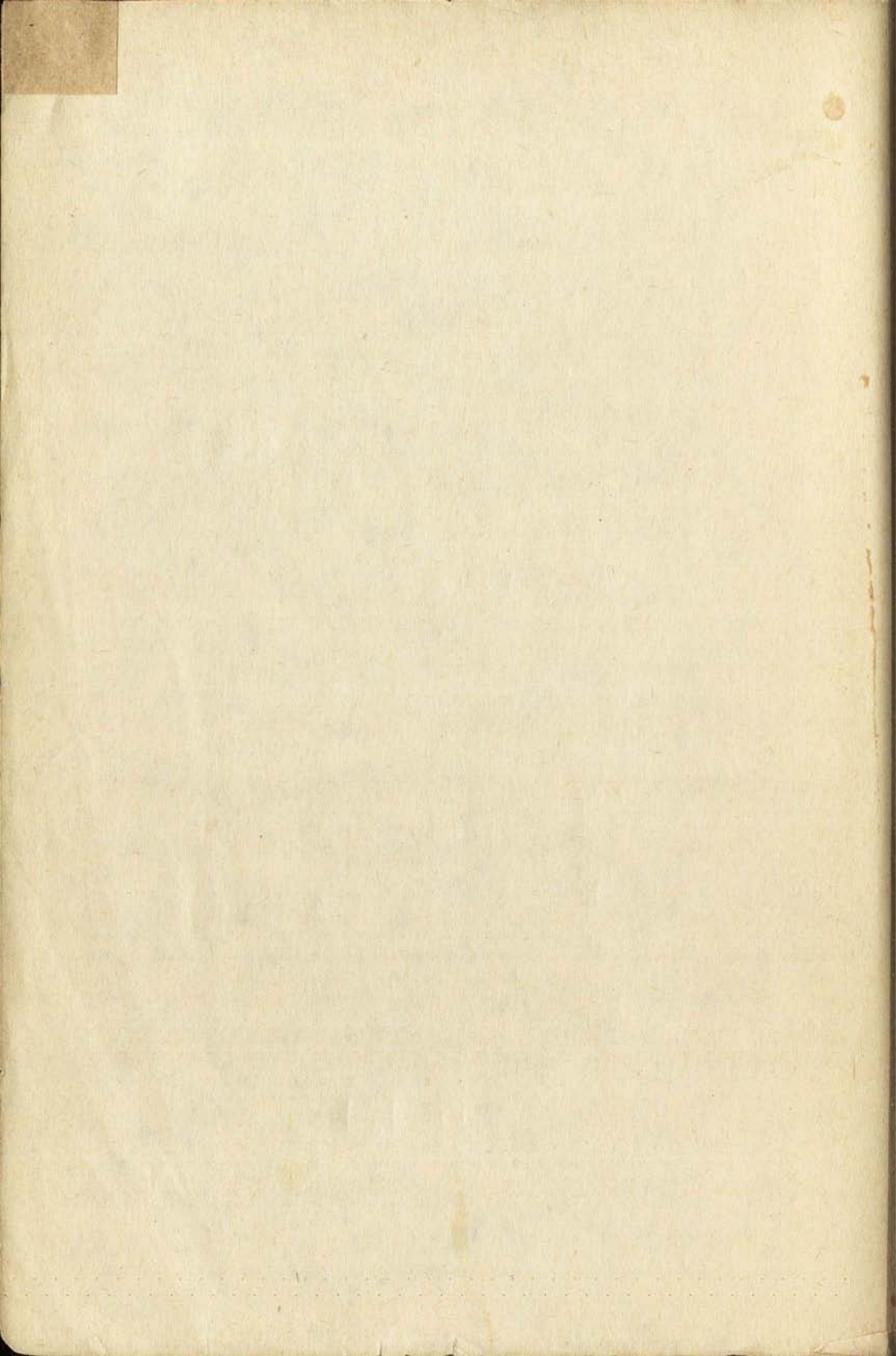
La première partie de notre étude est consacrée à l'aspect ontologique du problème de la formation de la foi religieuse dans la société socialiste. Après les remarques préliminaires nous soulignons que les principaux facteurs extérieurs pour la formation de la foi religieuse sont deux, à savoir: a) l'influence immédiate et tacite de l'être et plus précisément de l'existence sociale sur les futurs croyants; b) l'activité religieuse bien organisée et dirigée et en particulier la communication spirituelle religieuse qui, lors de sa réalisation, aide les futurs croyants à assimiler, tout en faisant leur choix et en y portant leur jugement, les communications religieuses qu'on leur fournit. Cette partie se termine par notre essai de découvrir le mécanisme de l'influence que ces deux facteurs extérieurs exercent sur les gens.

L'étude de la formation de la foi religieuse est faite au point de vue de la solution marxiste-léniniste du problème de l'aliénation.

Dans la deuxième partie nous essayons d'éclaircir le problème de l'essence et de la structure de la foi religieuse. Après l'analyse et l'appréciation des conceptions des athés les plus éminents et des théologiens, nous proposons une solution du problème bien à nous.

L'essentiel dans notre conception consiste en ce que la foi religieuse n'est en effet qu'une «métaréflexion» fantastique et erronée (qui fonctionne en tant que système sous des rapports différents) de certains côtés éloignés de la réalité naturelle et sociale. Cette réflexion prend la forme de procès psychiques bien spécifiques; c'est le produit de «l'existence sociale», «des attributs», et «de l'attitude» que prend l'être surnaturel qui, d'ailleurs, n'existe pas vis-à-vis de la réalité et de l'homme.

СЪДЪРЖАНИЕ

Владимир Попов, Основни черти на социално-класовата структура на хетското общество (по данни на хетските закони)	1
Йордан Андреев, Идеята за общественото примирение в средновековна България	19
Янка Николова, Жилищната архитектура в Търново през XII—XIV век	63
Христо Коларов, Към въпроса за външнотърговските връзки на България през XII—XIV в. (въз основа на писмени извори)	131
Георги Плетнъов, Борба на общинската власт в Търново през Възраждането	161
Стефан А.т. Василев, За логическата функция на категориите	195
Николай Николов, Формиране и същност на религиозната вяра	225

TABLES DES MATIERES

Vl. Popov — Traits caractéristiques de la structure des classes de la Société Hittite (d'après les données des lois hittites)	1
J. Andreev — Die idee zur sozialen Versöhnung im mittelalterlichen Bulgarien	19
J. Nikolova — Die Wohnungsbouarchitektur in Tirnovo im XII—XIV jh	63
Chr. Kolarov — Contribution à l'étude des relations commerciales de la Bulgarie du 12 ^e —14 ^e siècle (à la base de sources écrites)	131
G. Pletniov — La lutte pour le pouvoir municipal dans le district de Tirnovo pendant la renaissance	161
St. Vassilev — Sur la question de la fonction logique des catégories	195
N. Nicolov — Formation et essence de la foi religieuse	225